

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Каріков Сергій Анатолійович

УДК 94(432.1) «1525/1580»:322:274.5(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЛЮТЕРАНСЬКА КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЯ
В ПОЛІТИЦІ САКСОНСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ У 1525–1580 РР.**

07.00.02 – всесвітня історія

**Подається на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

С. А. Каріков

Науковий консультант: С.Б. Сорочан, доктор історичних наук, професор

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Каріков С. А. «Лютеранська конфесіоналізація в політиці саксонських правителів (1525–1580 рр.)» – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Харків, 2019.

Обґрунтування вибору теми. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії є важливим компонентом політичної діяльності територіальних правителів. Конфесійні перетворення в епоху Реформації розпочалися в саксонському регіоні раніше за інші території Німеччини і мали помітну специфіку. У дисертації досліджується лютеранська конфесіоналізація як складник політики саксонських правителів у контексті формування земельної державності Саксонії епохи раннього Нового часу.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше на рівні дисертаційної роботи здійснена розробка актуальної наукової проблеми, яка досі не була предметом окремого дослідження в історичній науці.

По-новому визначено фундаментальне значення конфесіоналізації для дослідження історії раннього Нового часу, систематизовано теоретичні моделі конфесіоналізації, уточнено їх зміст. Наголошено, що вивчення історії конфесійної доби пов'язане з характеристикою подій пізньої Реформації в Німеччині (1525–1555 рр.), що є менш дослідженими в історичній науці порівняно з реформаційним рухом 1517–1525 рр. Вперше вказано, що вживані в історіографії для характеристики періоду 1525–1555 рр. поняття «князівська Реформація» та «громадська Реформація» є такими, що не повною мірою відображають усю глибину і складність зазначених подій, пов'язаних із стабілізацією соціального життя, закріпленням принципів Реформації у повсякденній практиці. Доведено, що саме в 1525–1555 рр. було закладено основи конфесійних перетворень, які пізніше, після укладання Аугсбурзького

релігійного миру в 1555 р., здобули офіційне визнання у німецькому суспільстві. Тому конфесіоналізація постає важливим наслідком Реформації, закономірним продовженням реформаційного руху за нової історичної ситуації.

Зазначено, що окремі проблеми конфесійної доби знайшли відображення у працях представників різних напрямів історичної науки ХІХ – першої половини ХХ ст. У класичній протестантській історіографії при висвітленні подій 1525–1555 рр. головну увагу було приділено політичній боротьбі німецьких князів проти імператорської влади. Марксистська історіографія, зосереджуючися на висвітленні соціальної боротьби в німецькому суспільстві, розглядала пізню Реформацію та подальші конфесійні зміни як такі, що на тривалий час закріпили всевладдя німецьких територіальних правителів.

Наголошено, що запровадженню поняття «конфесіоналізація» до сучасного історіографічного дискурсу передувало використання терміну «утворення конфесій», уперше застосованого Е. В. Цеєденом на рубежі 50–60-х рр. ХХ ст. Зміст зазначеного поняття у працях Е. В. Цеєдена охоплював зміни в духовному житті й організаційному розвитку церкви, що за доби раннього Нового часу після розколу християнства на різні, взаємно ворожі віросповідання призвели до утворення напівстабільного церковного устрою.

Підкреслено, що поглиблення змісту поняття «конфесіоналізація» пов'язане з дослідженнями «соціальної історії», які набули поширення в історичній науці із 70-х рр. ХХ ст. Надалі зазначене поняття також було використане представниками «нової культурної історії» і «соціально-політичної історії», що дало змогу визначити політичний і соціокультурний складники конфесіоналізації. У працях Х. Шиллінга, В. Райнхарда та їх послідовників розкрито глибину й багатогранність процесів конфесійних перетворень, сутність яких характеризується через зіставлення ідейних принципів лютеранства, реформатства, католицизму.

Вказано, що в сучасній історіографії конфесіоналізація розглядається як феномен, притаманний усім німецьким територіям ХVІ ст. Їх суспільно-політичний, релігійно-церковний, соціокультурний розвиток великою мірою

визначався впровадженням нових конфесійних принципів у повсякденне життя. Провідну роль у конфесіоналізації відігравала територіальна світська влада, для якої конфесійна політика поставала одним із пріоритетних напрямів діяльності. Зазначені підходи до конфесіоналізації розвинено у працях Ю. О. Голубкіна, В. О. Дятлова, П. М. Котлярова, А. Ю. Прокоп'єва, Ю. Є. Івоніна.

Уперше наголошено, що визначення причин, сутності, головних етапів лютеранської конфесіоналізації в німецькому суспільстві пов'язане з необхідністю диференціювати їх з урахуванням специфіки розвитку різноманітних територій, що утворювали складний політичний ландшафт Священної Римської імперії. У межах дослідження основну увагу приділено саксонському регіону як центру виникнення й поширення реформаційного руху, продовженням якого постала лютеранська конфесіоналізація.

Уперше визначено, що період лютеранської конфесіоналізації в Саксонії охоплює 1525–1580 рр. Перша дата позначає початок об'єднання політичних сил за конфесійною ознакою, що було пов'язано із завершенням Селянської війни і подальшим загостренням протистояння між прибічниками та противниками вчення Лютера. Друга дата вказує час завершення активної ідейної боротьби в середовищі лютеран, яке позначило ухвалення «Книги згоди» і її визнання більшістю євангелічних територій Німеччини.

Уперше проаналізовано лютеранську конфесіоналізацію в Саксонії як ключовий атрибут складного і тривалого процесу становлення земельної держави за доби раннього Нового часу. Наголошено, що зміст лютеранської конфесіоналізації в Саксонії визначався комплексним характером перетворень у німецькому суспільстві конфесійної доби. У дослідженні лютеранська конфесіоналізація проаналізована у трьох основних аспектах: суспільно-політичних трансформацій, реформування релігійної сфери і церковної організації, змін у соціокультурній сфері, насамперед – у галузі освіти.

Наголошено, що ще до Реформації, на рубежі XV–XVI ст., саксонські правителі розпочали діяльність зі створення структур державного управління, які б забезпечували їм всеосяжний контроль різних сфер суспільного життя. Із

початком реформаційного руху і його розгортанням зазначені процеси територіалізації набули ідейного обґрунтування. Доведено, що важливе значення для утвердження Саксонії як центру лютеранської конфесіоналізації в німецьких землях мала політика саксонських правителів, спрямована на створення об'єднання прибічників євангелізму. У 1526 р. унаслідок їх активності було укладено першу коаліцію євангелічних князів – Гота-Торгауський союз, що сприяло зміцненню ідейної єдності прибічників лютеранства на Першому та Другому Шпеєрському рейхстагах.

Вказано, що з початку 30-х рр. XVI ст. на подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації у Саксонії та в інших територіях Німеччини вплинула діяльність Шмалькальденського союзу. Саксонські курфюрсти відіграли провідну роль у створенні зазначеної організації і розповсюдженні її активності на інші регіони. У 30–40-х рр. XVI ст. Шмалькальденський союз сприяв поширенню реформаційного руху в нижньосаксонському регіоні, у Померанії. Його діяльність позитивно вплинула на розгортання конфесіоналізації в герцогстві Саксонському, правителі якого після смерті герцога Георга відкрито висловили свою підтримку євангелічному віровченню.

По-новому проаналізовано суперечливі процеси лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, пов'язані зі збереженням територіального поділу земель регіону між представниками двох ліній династії Веттінів. За такої ситуації закономірним постало обопільне прагнення правителів курфюршества Саксонського та герцогства Саксонського до посилення власних політичних позицій за рахунок іншої династичної лінії. Якщо представники ернестинської лінії використали для зростання свого політичного впливу насамперед ресурси Шмалькальденського союзу, то представники альбертинської лінії в особі герцога Моріца сперлися на підтримку імператорської влади. Альянс з імператором-католиком засвідчив переважання політичних інтересів саксонського герцога-протестанта над дотриманням власної релігійної ідентичності.

Доведено, що результати Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. призвели до якісних змін суспільно-політичної ситуації в саксонських землях.

Перехід курфюршества Саксонського під владу представника альбертинської лінії позначив новий етап формування земельної держави. Внутрішня та зовнішня політика Моріца Саксонського засвідчила його вихід на головні позиції серед німецьких територіальних правителів конфесійної доби. Розважливість курфюрста у врегулюванні релігійних проблем у власних володіннях, його активні переговори з іншими територіальними князями та іноземними монархами сприяли утвердженню Саксонії серед провідних німецьких держав раннього Нового часу. Доведено, що кульмінаційним пунктом на цьому шляху стала участь Моріца у «Князівській війні» та укладанні Пассауської мирної угоди 1552 р. Його ініціатива безпосередньо вплинула на успішні результати воєнних дій для князівського угруповання і подальше врегулювання конфлікту, яке заклало основи мирного врегулювання політичної ситуації як у Саксонії, так і загалом у Священній Римській імперії.

Указано, що загальний політичний курс курфюршества Саксонського, визначений Моріцем, після загибелі останнього було продовжено його наступником – саксонським курфюрстом Августом. Водночас політика Августа Саксонського була позначена деякими новими рисами, що було пов'язано з умовами Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. Зазначена подія відкрила нові можливості ведення конфесійної політики з урахуванням принципів загального миру і релігійної толерантності, що у другій половині XVI ст. було обґрунтовано деякими політиками Священної Римської імперії (Лазарус фон Швенді). Підкреслено, що Август дотримувався мирних засобів ведення політичної діяльності, постаючи гарантом рівноваги у відносинах між німецькими територіальними державами конфесійної доби.

Вказано, що до основних напрямів діяльності Августа належала його конфесійна політика. Здійснюваний саксонським курфюрстом курс лютеранської конфесіоналізації мав сприяти посиленню його позицій як єдиновладного правителя земельної держави. Зазначено, що Август Саксонський не прагнув виявляти толерантне ставлення до ідейного розколу всередині лютеранського угруповання, що тривав з другої половини 40-х рр. до

середини 70-х рр. XVI ст. Авторитарний курс Августа на вирішення релігійно-церковних проблем найбільш яскраво виявив себе у розгромі філіпітського угруповання у 1574 р. Визначено, що рішучість дій саксонського курфюрста визначалася його прагненням запобігти можливому послабленню позицій територіальної світської влади. Август посилив свій вплив на різні соціальні групи, представники яких інтегрувалися до структур земельної держави.

Розкрито взаємозв'язок між формуванням лютеранської конфесії в ідейному й організаційному плані і політикою земельної держави на прикладі Саксонії. Підкреслено, що система теологічних принципів й організаційних засад функціонування євангелічної церкви як важливих компонентів лютеранської конфесіоналізації в курфюршестві Саксонському формувалася протягом тривалого часу. Уже в середині 20-х рр. XVI ст. було розпочато реалізацію принципів лютеранського вчення у повсякденному житті саксонського суспільства. Саме це стало початком лютеранської конфесіоналізації в релігійно-церковному аспекті.

Проаналізовано особливості втілення теоретичних принципів конфесійного будівництва у практичній діяльності церковної організації Саксонії. Вони були пов'язані із поступовим входженням євангелічної церкви до числа ключових структур земельної держави. Контроль територіальної влади над діяльністю євангелічних священнослужителів було забезпечено за допомогою проведення візитацій. Їх здійснення в окремих парафіях курфюршества Саксонського у 1526 р. стало початком перевірок повсякденного функціонування євангелічної церковної організації. Доведено, що у Саксонії оформилася загальна схема проведення візитацій, яка зберігалася протягом усієї конфесійної доби і стала моделлю для здійснення аналогічних перевірок в інших євангелічних територіях Німеччини. Зазначена схема охоплювала ключові питання, що мали з'ясувати візитатори. Їх зміст стосувався зовнішніх умов діяльності священнослужителів, їх матеріального забезпечення, фахової підготовки священників до виконання своїх обов'язків, ідейних переконань, які мали гарантувати вірність принципам лютеранства.

Проаналізовано такий важливий засіб формування лютеранської конфесії, як євангелічні статути. Названі документи визначили принципи регулювання відносин між світською владою і церковною організацією, регламентуючи головні догматичні положення, культові питання, позначаючи шляхи вирішення головних проблем організації й повсякденного життя лютеранської церковної общини. Віттенберзькі реформатори створювали зразки регламентації нового церковного устрою для різних територій Німеччини. Особливу роль у їх поширенні в Німеччині та за її межами відіграв віттенберзький пастор Йоганн Бугенхаген. Визначено, що підготовлені ним у 30–40-х рр. XVI ст. євангелічні статути для німецьких міст і територій, а також євангелічний статут королівства Данії спиралися на зразки реформування церкви, раніше затверджені саксонськими статутами.

Розкрито значення віросповідних книг, які заклали фундамент лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, а надалі – в інших територіях Німеччини. Починаючи з написання «Катехізисів» Лютера й укладання «Аугсбурзького віросповідання», Саксонія стала центром впровадження принципів нового віровчення в повсякденне життя. Територіальна церковна організація у 30–40-х рр. XVI ст. розбудовувалася на засадах нового віросповідання, що знаходило вияв в утвердженні євангелічного богослужіння, системі доброчинності. Разом із тим, із розвитком лютеранської конфесії зростали й внутрішні суперечності між прибічниками євангелізму, що знайшло вияв в оформленні гнезіолютеранської та філіпістської течій.

Доведено, що протистояння між гнезіолютеранами та філіпістами мало насамперед внутрішні причини, пов'язані із недовільністю низки теологічних питань у лютеранському віровченні. Водночас існували й зовнішні обставини, які загострювали зазначене протистояння. Найбільш яскраво серед них виявило себе ухвалення Аугсбурзького інтерима в 1548 р., різниця в оцінках якого – від вимушеного визнання (Меланхтон, Бугенхаген) до рішучого несприйняття (Флацій, фон Амсдорф) – внесла розкол серед реформаторів. Зі скасуванням чинності положень Аугсбурзького інтерима в 1552 р.

протистояння в середовищі лютеран не зникло, зберігаючись до другої половини 70-х рр. XVI ст. Доведено, що подолання ідейного конфлікту між гнезіолютеранами та філіпістами стало можливим завдяки формуванню серед лютеран поміркованої течії, утвореної представниками «другого покоління» реформаторів. Результатом їх спільних зусиль стало прийняття «Формули згоди», що разом з іншими віросповідними книгами євангелізму склала «Книгу згоди» 1580 р. Її затвердження стало важливим наслідком лютеранської конфесіоналізації, засвідчивши оформлення ортодоксії в догматичному аспекті.

Наголошено, що розроблення «Книги згоди» у Саксонії було тісно пов'язане з підготовкою євангелічного статуту 1580 р. Зазначений документ, підготовлений Якобом Андреа, став своєрідним підсумком лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні, офіційно закріпивши принципи євангелізму в повсякденному житті. Саксонський статут 1580 р. встановлював головні вимоги до євангелічних священнослужителів, регламентував проведення наглядових заходів, норми сімейних відносин, принципи діяльності консисторії. Їх вирішення підпорядковувалося волі саксонського курфюрста.

Проаналізовано вплив лютеранської конфесіоналізації на соціальний розвиток Саксонії. Після завершення Селянської війни почали виявляти себе заклики до «порядку» як невід'ємного складника «загального добра». Це заклало основу процесів соціального дисциплінування, які великою мірою визначили зміст лютеранської конфесіоналізації в аспекті її соціокультурного впливу. Зокрема, засобом такого дисциплінування стали поліцейські статuti, що протягом конфесійної доби запроваджувалися в дію в ряді саксонських міст. Вони мали забезпечити контроль суспільного порядку, лояльність місцевого населення до євангелічної церкви і світської влади.

Доведено, що ключовим чинником лютеранської конфесіоналізації в соціокультурному аспекті постала шкільна та університетська освіта. У Саксонії від початку Реформації було розгорнуто масштабні перетворення в навчальних закладах, що визначалися прагненням реформаторів знайти підтримку серед молодого покоління. Зазначені перетворення, що синтезували

досягнення гуманістичної навчальної програми з ідейними засадами євангелічного віровчення, заклали основу нової системи освіти, що охопила різні рівні навчальних закладів – від початкових до вищих. Подібні наслідки стали можливими завдяки підтримці саксонських правителів.

Доведено, що заходи територіальної влади Саксонії щодо реформування освіти за доби лютеранської конфесіоналізації постали одним із ключових напрямів розбудови земельної держави. Політика саксонських правителів забезпечувала реалізацію намірів реформаторів, водночас спрямовуючи перетворення в освіті в річище забезпечення власних інтересів. Створення «князівських» шкіл у Мейсені, Пфорті та Мерзебурзі у 1543 р. постало одним із перших кроків реалізації такої освітньої політики саксонської влади. Їх випускники мали насамперед діяти в інтересах земельної держави.

Визначено, що за часів конфесіоналізації посилилися зв'язки між саксонськими школами й університетами Віттенберга та Лейпцига, які мали завершити підготовку фахівців, необхідних для реалізації державної політики територіальної світської влади. Саме на це була орієнтована програма навчання у школах та університетах Саксонії. Зокрема, теологічні факультети стали важливими ідейними центрами поширення лютеранського віровчення.

Доведено, що головні досягнення лютеранської конфесіоналізації у сфері освіти було оформлено євангелічним Саксонським статутом 1580 р. Ним було закріплено контроль світської влади над змістом навчання, обранням керівництва вищих шкіл, забезпечено матеріальну підтримку здібної студентської молоді через надання стипендій, підкреслено неприпустимість ідейних відхилень навчальної програми від принципів євангелічного віровчення. Освіта постала одним із пріоритетів розвитку земельної держави.

Ключові слова: лютеранська конфесіоналізація, Реформація, Саксонія, євангелізм, земельна держава, територіальна влада, курфюрст, євангелічна церква, візитація, церковний статут, освіта.

ABSTRACT

Karikov S. A. The Lutheran Confessionalization in the Policy of Saxon Rulers in 1525–1580s. Manuscript.

The thesis for the Degree of Doctor of Historical Science, speciality 07.00.02 – World History. V. N. Karazin Kharkiv National University, Kharkiv, 2019.

Justification of the choice of the theme. Lutheran confessionalization in Saxony is an important component of the political activity of territorial rulers. Confessional transformations in the Reformation era began in the Saxon region earlier than other parts of Germany and had a noticeable specificity. The thesis investigates the Lutheran confessionalization as a component of Saxon rulers' policy in the context of the formation of the land statehood of Saxony during the Early Modern Age.

The scientific novelty of the investigation results is: for the first time actual scientific problem which until now was not the object of the separate researching in historical science is considered at the level of the thesis.

The fundamental significance of confessionalization for the study of the Early Modern Age history is revealed, the theoretical models of confessionalization are proposed, the content of these models is specified. It is emphasized that the researching of the confessional age history is associated with a description of the late Reformation events in Germany (1525–1555), which have been less studied in historical science than the Reformation movement of 1517–1525. It is indicated that widespread historiographic characteristics of the period 1525–1555 such as “prince Reformation” and “communal Reformation” don't reflect completely the depth and complexity of these events. The characteristic of these events is connected with social life stabilization, consolidation of the Reformation principles in everyday practice. It is proved that the foundations of confessional transformations were laid down in 1525–1555. Later, after the approval of the Augsburg Religious Peace in 1555, these transformations were recognized officially in German territories. Therefore, the confessionalization is an important consequence of the Reformation as a natural continuation of the Reformation movement in a new historical situation.

It is noted that some problems of the confessional age were reflected in the works of different directions of the historical science during the XIXth and first half of the XXth century. The classical Protestant historiography interpreted the events of 1525–1555 paying the main attention to the political struggle of the German princes against the imperial power. Marxist historiography, focusing on the interpretation of social struggle in German society, considered late Reformation and subsequent confessional changes as processes that consolidated the omnipotence of the German territorial rulers for a long time.

It is emphasized that the introduction of the concept “confessionalization” to modern historiographical discourse was preceded by using the term “the formation of denominations” first used by E. W. Zeeden at the turn of the 50’s and 60’s of the XXth century. The content of this concept in E.W. Zeeden’s works covered the changes in the spiritual life and organizational development of the church, which during the days of the early modern times after the split of Christianity into different, mutually hostile confessions led to the formation of a semi-stable church system.

It is remarked that the deepening of the content of the concept “confessionalization” is connected with the researches of “social history”, which became widespread in historical science from the 70’s of the XXth century. Subsequently, this concept was also used by representatives of the “new cultural history” and “social-political history”, which made it possible to determine the political and social-cultural components of confessionalization. The depth and versatility of the processes of confessional transformations, the essence of which is analyzed by a comparison of the ideological principles of Lutheranism, Reformation, Catholicism are revealed in the works by H. Schilling, W. Reinhard and their followers.

It is specified that in modern historiography confessionalization is considered as a phenomenon inherent in all German territories of the XVIth century. Their social-political, religious-church, social-cultural development was determined largely by the introduction of new confessional principles in everyday life. The leading role in the confessionalization was played by the territorial secular authorities, for which the

confessional policy was one of the priority directions of activity. These approaches to the confessionalization are developed in the works of Yu.O. Golubkin, W.O. Dyatlov, P.M. Kotlyarov, A.Yu. Prokopyev, Yu.Ye. Ivonin.

It is emphasized first that the definition of the causes, the essence, the main stages of the Lutheran confessionalization in German society is connected with the necessity to differentiate them taking into account the specifics of the development of various territories that formed the complex political landscape of the Holy Roman Empire. The study focuses on the Saxon region as the center of the emergence and spread of the Reformation movement and the Lutheran confessionalization as the natural continuation of Reformation.

It is defined first that the dates of the Lutheran confessionalization date in Saxony are between 1525 and 1580. The first date marks the beginning of the unification of political forces on the confessional mark, which was associated with the end of the Peasant War and the further escalation of the confrontation between supporters and opponents of Luther's ideas. The second date indicates the time for the completion of an active ideological struggle among the Lutherans, which marked the adoption of the "Book of Consent" and its recognition by most of the evangelical territories of Germany.

It is determined first that the Lutheran confessionalization is a key attribute of a complex and long process of formation of a land state in the days of the Early Modern Age. It is emphasized that the content of the Lutheran confessionalization in Saxony was determined by the complex nature of the transformations in the German society of the confessional age. In the study, the Lutheran confessionalization is analyzed in three main aspects: social-political transformations, the reform of the religious sphere and the church organization, changes in the social-cultural sphere first of all in the field of education.

It is emphasized that even before the Reformation, at the turn of the XV–XVIth centuries, the territorial rulers of Saxony began to work on the creation of public administration structures that would provide them with comprehensive control of various spheres of public life. With the beginning of the Reformation movement and

its deployment, the processes of territorialization got ideological substantiation. It is proved that the policy of the Saxon rulers, aimed at the creation of association of evangelical princes was important for the establishment of Saxony as the center of Lutheran confessionalization in the German lands. In 1526, due to their activity, the first coalition of evangelical princes, the Gotha-Torghau Union, was concluded, which contributed to strengthen of the ideological unity of the Lutheranism supporters at the First and Second Speyer Reichstag.

It is indicated that since the early 1530's for the further deployment of Lutheran confessionalization in Saxony and other German territories, the activities of the Schmalkaldic League were directly affected. Saxon electors played a leading role in the creation of this organization and the spread of its activity to other regions. In the 1530's and 1540's the Schmalkaldic League promoted the reform movement in the Lower Saxony region and in Pommern. Its work has positively influenced the deployment of confessionalization in the Dukedom of Saxony, whose rulers openly expressed their support for the evangelical doctrine after the death of Duke George.

Controversial processes of Lutheran confessionalization in Saxony was associated with the preservation of the territorial division of the region between the representatives of the two lines of the Wettin dynasty are analyzed in a new way. In such a situation, the mutual desire of the rulers of the Electorate of Saxony and the Dukedom of Saxony to strengthen their own political positions at the expense of another dynastic line emerged naturally. If the representatives of the Ernestine line used to increase its political influence, first of all, the resources of the Schmalkaldic League, then the representatives of the Albertine line in the person of Duke Moritz relied in support of the imperial power. The alliance with the Emperor-Catholic witnessed the predominance of the political interests of the Saxon Duke-Protestant over the observance of his own religious identity.

It is proved that the results of the Schmalkaldic War of 1546–1547 led to qualitative changes in the social-political situation in the Saxon region. The transition of the Electorate of Saxony under the authority of the representative of the Albertine line marked a new stage in the formation of a land state. Moritz' domestic and

foreign policy testified to his first role among the German territorial rulers of the confessional age. The reasonableness of the elector in settling religious problems in his own possessions, his active negotiations with other territorial princes and foreign monarchs contributed to the emergence of Saxony in leading positions among the German states of the Early Modern Age. It was proved that the Moritz in the “Princely War” and the conclusion of the Passau Peace Agreement of 1552, where his initiative directly influenced the successful results of hostilities for the princely group and the further arrangement of the conflict, which laid the foundations for a peaceful settlement of political situation both in Saxony and in general in the Holy Roman Empire.

It is indicated that the general political course of the Saxon electorate, defined by Moritz, after the death of the latter, was extended by his successor, the Saxon elector Augustus. At the same time, the policy of Augustus of Saxon was marked by some new features connected with the conditions of the Augsburg Religious Peace of 1555. This event opened new opportunities for confessional politics, taking into account the principles of universal peace and religious tolerance, which in the second half of the XVIth century. was substantiated by some politicians of the Holy Roman Empire (Lazarus von Schwendi). It is emphasized that Augustus consistently adhered to peaceful means of political activity, posing as a guarantor of equilibrium in the relations between the German territorial states of the confessional age.

It is stated that confessional policy belonged to the main activities of Augustus of Saxon. The course of the Lutheran confessionalization carried out by the Saxon Elector was supposed to help strengthen his position as the sole ruler of the land state. It is noted that Augustus of Saxon did not seek to show a tolerant attitude to the ideological schism within the Lutheran group, which lasted from the second half of the 1540's until the middle of 1570's. Augustus' authoritarian course in resolving religious-church problems most clearly manifested itself in the defeat of the Philippist group in 1574. It is stated that the determination of the actions of the Saxon Elector was determined by his desire to prevent the possible weakening of the territorial

secular authority positions. Augustus of Saxon strengthened his influence on various social groups, whose representatives integrated into the structures of the land state.

The relationship between the formation of the Lutheran denomination in ideological and organizational terms and the policy of the land state on the example of Saxony are revealed. It is emphasized that the system of theological and organizational principles of the functioning of the evangelical church as important components of Lutheran confessionalization in the Electorate of Saxony was formed for a long time. Already in the middle of 20's of the XVIth century the implementation of the principles of Lutheran doctrine was started in the everyday life of the Saxon society. This was the beginning of Lutheran confessionalization in its religious-church aspect.

The peculiarities of the embodiment of the theoretical principles in confessional construction in the practical activity of the church organization of Saxony are analyzed. They were associated with the gradual entry of the evangelical church into main structures of the land state. The control of the territorial authority over the activity of the evangelical clergy was provided through the conduct of visitations. Their implementation in some parishes of the Electorate of Saxony in 1526 was the beginning of examining the everyday functioning of the evangelical church organization. It is proved that in Saxony a general arrangement of visitations was made that lasted throughout the confessional age and became a model for carrying out similar inspections in other evangelical territories of Germany. This scheme covered the key issues that the visitation' agents had to find out during the verification. Their content concerned both the external conditions of the activity of clerics, their material support, and the professional training of priests to perform their duties, ideological beliefs that were supposed to guarantee loyalty to the principles of Lutheranism.

The evangelical ordinances as an important means of forming a Lutheran confession are described. The ordinances were most important documents that determined the principles of regulation of relations between secular authority and the church organization, regulating the main dogmatic positions, religious issues,

indicating ways to solve the main problems of organization and daily life of the Lutheran church community. The Wittenberg reformers created patterns of regulation of the new church system for different territories of Germany. The Wittenberg pastor Johannes Bugenhagen played an important role in spreading of these documents in Germany and abroad. It is determined that he prepared them in the 30's and 40's of the XVIth century. evangelical ordinances for German cities and territories, as well as the evangelical ordinance of the Kingdom of Denmark, relied on examples of church reform previously approved by the Saxon ordinances.

The significance of the religious books that laid the foundations of the Lutheran confessionalization in Saxony and later on in other territories of Germany are revealed. From the writing of Luther's "Catechisms" and the conclusion of the "Augsburg Confession", Saxony became the center of the introduction of the principles of a new doctrine in everyday life. The territorial ecclesiastical organization during the 30's and 40's of the XVIth century. was actively developing on the basis of a new faith that was found in the affirmation of the evangelical worship, the system of charity. At the same time, with the development of the Lutheran confession, there were also growing internal contradictions between the advocates of evangelism, which was manifested in the design of the gnesio-lutheran and philippistic currents.

It is proved that the confrontation between gnesio-lutherans and philippists was mainly due to internal reasons connected with the lack of definiteness of a number of theological questions in the Lutheran doctrine. At the same time, external circumstances exacerbated the aforementioned confrontation. The adoption of the Augsburg Interim in 1548 most expressive among these circumstances. The difference in assessments of the Augsburg Interim from the forced recognition (Melanchthon, Bugenhagen) to decisive rejection (Flacius, von Amsdorf) made a split among the reformers. With the abolition of the provisions of the Augsburg Interim in 1552, the confrontation in the midst of the Lutherans did not disappear, remaining until the second half of the 70's of XVIth century. It is proved that the overcoming of the ideological conflict between gnesio-lutherans and philippists

became possible due to the formation of a moderate flow among the Lutherans formed by representatives of the “second generation” of reformers. The result of their joint efforts was the adoption of the “Formula of Consent”, which together with other religious books of evangelism was the “Book of Consent” of 1580. Its approval has become an important consequence of the Lutheran confessionalization, testifying to the execution of orthodoxy in a dogmatic aspect.

It is emphasized that the development of the “Book of Consent” was closely linked to the preparation of the Saxon evangelical ordinance of 1580. This document, prepared by Jacob Andrea, was a peculiar outcome of the Lutheran confessionalization in the Saxon region, officially consolidating a number of principles of evangelism in the everyday life. The Saxon ordinance of 1580 laid down the main requirements for an evangelical clergy, regulated the conduct of visitation measures, the rules of family relations, the principles of the consistory’ activity. Their decision was subordinated to the will of the Saxon elector.

The influence of the Lutheran confessionalization on the social development of Saxony is described. Calls for “order” began to express themselves as an integral part of the “common good” more and more after the end of the Peasant War. This idea became the foundation for the processes of social disciplination, which largely determined the content of Lutheran confessionalization in terms of its social-cultural influence. In particular, the means of such disciplination became a kind of evangelical ordinances as police ordinances introduced in a number of Saxon cities during the confessional age. These ordinances were intended to control the morals of the local population, its loyalty to the elector’ authority and the church.

It is proved that school and university education was the key factor in Lutheran confessionalization in the social-cultural aspect. In Saxony, since the beginning of the Reformation, large-scale transformations in educational institutions were launched, determined by the desire of reformers to find support among the younger generation. These transformations, synthesized the achievement of the humanistic curriculum with the ideological principles of the evangelical doctrine, was the base of a new

educational system that encompassed different levels of education, from primary to higher. Such effects were made possible thanks to the support of the Saxon rulers.

It is proved that the measures of the Saxony's territorial power regarding the reforms of education in the age of Lutheran confessionalization were one of the main directions in the development of the land state. The policy of the Saxon rulers ensured the realization of the intentions of the reformers, while at the same time directing transformation into education in the flow of securing their own interests. The creation of "prince-schools" in Meissen, Pforta and Merseburg in 1543 was one of the first steps in the implementation of such an educational policy of the Saxon authority. Their graduates first of all acted in the interests of the land state.

It is defined that ties among Saxon schools and the universities of Wittenberg and Leipzig intensified during confessionalization age, which were supposed to complete the training of specialists necessary for the implementation of the state policy of territorial secular authority. This was the focus of the study program at the schools and universities of Saxony. In particular, the theological faculties became important ideological centers for the spread of the Lutheran doctrine.

It is proved that the main achievements of the Lutheran confessionalization in the field of education were formalized by the Saxon evangelical ordinance of 1580. It consolidated the control of secular authority over the content of the education and the election of the leadership of universities, provided material support to capable student youth through the visitations of scholarships, emphasized the inadmissibility of ideological deviations of the curriculum from the principles of the evangelical doctrine. The education was one of the priorities of the land state development.

Key words: Lutheran confessionalization, Reformation, Saxony, evangelism, land state, territorial power, elector, evangelical church, visitation, church ordinance, education.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, які відображають зміст та основні положення дисертації

Монографія:

1. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр.: монографія. Х.: НУЦЗУ; ФОП Панов А.М., 2018. 256 с.

Рецензії:

Гончаров Г. В. Рецензія на монографію Карікова Сергія Анатолійовича «Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр.» // *Virtus: Scientific Journal*. June # 25, 2018. Р. 234–236. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**

Піткевич В. В. Рецензія на монографію: Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр.: монографія. – Х.: ФОП Панов А. М., 2018. – 256 с. // *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. Київ, 2018. Вип. 135 (8). С. 409–410.

Статті у наукових фахових виданнях України:

2. Каріков С. А. Реформація у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві // *Історичні записки: Збірник наукових праць (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України)*. Луганськ, 2006. Вип. 12. Ч. 2. С. 103–109.

3. Каріков С. А. Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії // *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2009. № 852. Серія: Історія. Вип. 41. С. 54–64.

4. Каріков С. А. Наглядові заходи в організації Євангелічної Церкви в німецьких землях у другій половині XVI ст. // *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка*. Чернігів, 2009. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. С. 42–47.

5. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні проблеми // Старожитності 2009: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2009. Вип. 8. С. 179–184.
6. Каріков С. А. Конфесійна боротьба в Німеччині у 1546–1555 рр.: політичний аспект // Старожитності 2010: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2010. Вип. 9. С. 85–93.
7. Каріков С. А. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 57–67.
8. Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. № 965. Серія: Історія. Вип. 43. С. 51–58.
9. Каріков С. А. Аугсбурзький релігійний мир як рубіжний пункт лютеранської конфесіоналізації в Німеччині // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. Серія: Історія. Вип. 106. С. 25–27.
10. Каріков С. А. Відображення діяльності імператорської влади в німецькій політичній думці епохи конфесіоналізації (проект Лазаруса фон Швенді) // Український історичний збірник. Київ, 2011. Вип. 14. С. 34–40.
11. Каріков С. А. Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. № 1005. Серія: Історія. Вип. 45. С. 73–81.
12. Каріков С. А. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2012. Вип. 15. С. 6–17.
13. Каріков С. А. Конфесійно-політичний розвиток нижньосаксонських міст у 20–60-х рр. XVI ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2013. № 1087. Серія: Історія. Вип. 47. С. 59–69.

14. Каріков С. А. Становлення конфесійно-політичних союзів німецьких правителів у 20–30-х рр. XVI ст. // Український історичний збірник. Київ, 2013. Вип. 16. С. 40–46.
15. Каріков С. А. Початок Реформації в герцогстві Саксонському // Старожитності 2013: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2013. Вип. 12. С. 104–110.
16. Каріков С. А. Створення віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви у конфесійну добу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. № 1117. Серія: Історія. Вип. 48. С. 29–37.
17. Каріков С. А. Листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями як комплекс джерел з історії лютеранської конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2014. Вип. 17. С. 36–46.
18. Каріков С. А. Конфесійно-політичні перетворення в саксонських містах у 1521–1555 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2015. Серія: Історія. № 2. Ч. 2. С. 3–6.
19. Каріков С. А. Путь искателя истины // Старожитності 2016: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2016. Вип. 14. С. 214–220.
20. Каріков С. А. Конфессиональные дискуссии среди саксонских теологов в 40–70-х гг. XVI века: истоки лютеранской ортодоксии // Старожитності 2017: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2017. Вип. 15. С. 44–52.
21. Каріков С. А. Вплив політики курфюрста Моріца Саксонського на події «Князівської війни» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 95–98.
22. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація і Георг Саксонський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 139 (12). С. 174–177.

*Статті у закордонних наукових виданнях та виданнях,
що входять до наукометричних баз:*

23. Кариков С. А. Специфика конфессионализации в евангелических территориях Германии раннего Нового времени // Историк и его дело (Серия памяти профессора В. Е. Майера). Ижевск: ГОУ ВПО «Удмуртский государственный университет», 2010. Вып. 8. С. 86–94.
24. Кариков С. А. Политика лютеранской конфессионализации в Саксонии во второй половине XVI века // Вестник Томского государственного педагогического университета. Томск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Томский государственный педагогический университет», 2013. Вып. 2 (130). С. 150–153.
25. Кариков С. А. Предпосылки и последствия Шмалькальденской войны в творчестве виттенбергских реформаторов // Вестник РГГУ. Москва: Издательский центр РГГУ, 2014. Серия: История. Филология. Культурология. Востоковедение. № 13 (135). С. 103–110.
26. Кариков С. А. Интеграционные процессы в немецких городах в эпоху Реформации и конфессионализации // Ученые записки Череповецкого государственного университета. Череповец: ФГБОУ ВПО «Череповецкий государственный университет», 2015. № 1. С. 58–61.
27. Каріков С. А. Аугсбурзький інтерим як поворотний пункт конфесійного розколу в Німеччині і його вплив на курфюршество Саксонське // *Virtus: Scientific Journal*. March # 12, 2017. P. 210–213. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**
28. Кариков С. А. Выступление немецких князей против политики Карла V в начале 1550-х гг. как составляющая лютеранской конфессионализации // *Virtus: Scientific Journal*. April # 13, 2017. P. 184–186. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**
29. Каріков С. А. Саксонський євангелічний статут 1580 р. як складник лютеранської конфесіоналізації // *Virtus: Scientific Journal*. September # 16, 2017.

P. 160–163. *(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)*

30. Каріков С. А. Основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів // *Virtus: Scientific Journal*. October # 17, 2017. P. 211–214. *(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)*

31. Кариков С. А. Саксонские евангелические уставы эпохи раннего Нового времени как инструмент лютеранской конфессионализации // *Studia Humanitatis*. М.: Институт современных гуманитарных исследований, 2018. № 2 [Електронне видання]. URL: <http://st-hum.ru/content/karikov-sa-saksonskie-evangelicheskie-ustavy-epohi-rannego-novogo-vremeni-kak-instrument> *(видання включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, InfoBase Index, ERIH PLUS, РИНЦ)*

32. Кариков С. А. Образовательная политика саксонских правителей в эпоху лютеранской конфессионализации: создание и деятельность княжеских школ // *Studia Humanitatis*. М.: Институт современных гуманитарных исследований, 2018. № 3 [Електронне видання]. URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/karikov_0.pdf *(видання включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, InfoBase Index, ERIH PLUS, РИНЦ)*

33. Кариков С. А. Система образования Саксонии в эпоху конфессионализации и ее влияние на территории Центральной и Восточной Европы // *Дриновски сборник*. София – Харков: Издательство на БАН «Проф. Марин Дринов», 2018. Т. XI. С. 24–29.

Публікації, що додатково відображають зміст та основні положення дисертаційного дослідження:

34. Каріков С. А. Університети Німеччини в часи Реформації // *Український історичний збірник*. Київ, 2006. Вип. 9. С. 44–52.

35. Каріков С. А. Вюртемберзький шкільний статут 1559 року // Український історичний збірник. Вип. 10. Київ, 2007. С. 54–58.
36. Каріков С. А. Реформаторська діяльність Йоганна Бугенхагена (20–50-і рр. XVI ст.) // Український історичний збірник. Київ, 2008. Вип. 11. С. 32–39.
37. Каріков С. А. Образ Йоганна Бугенхагена в німецькій історіографії // Український історичний збірник. Київ, 2009. Вип. 12. С. 329–335.
38. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 3. С. 196–201.
39. Каріков С. А. Зовнішньополітичний аспект конфесіоналізації у Священній Римській імперії в німецькій політичній публіцистиці другої половини XVI ст. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2010. Вип. 16. С. 285–289.
40. Каріков С. А. Рецензия на книгу: Ehrenpreis S., Lotz-Heumann U. Reformation und konfessionelles Zeitalter. – 2. Auflage. – Darmstadt: WBG, 2008. – VIII, 138 S. // Старожитності 2012: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2012. Вип. 11. С. 359–364.
41. Каріков С. А. Шляхами відкриттів, полями битв, залами переговорів // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2012. Вип. 19. С. 304–308.
42. Каріков С. А. До проблеми ідейного змісту саксонських церковних статутів раннього Нового часу // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Київ, 2014. Серія: Історичні науки. Вип. 1. С. 22–27 [Електронне видання]. URL: http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1/3.pdf.
43. Каріков С. А. Політична діяльність курфюрста Моріца Саксонського в 1547–1553 рр. у контексті лютеранської конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2015. Вип. 18. С. 52–61.
44. Каріков С. А. Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху // Старожитності 2014–2015: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2015. Вип. 13. С. 85–91.

45. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація XVI ст. у Саксонії: основні тенденції сучасної історіографії // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Київ, 2016. Серія: Історичні науки. Вип. 3. С. 100–110 [Електронне видання]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=mgumstud_2017_3_7
46. Каріков С. А. Віттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету) // Український історичний збірник. Київ, 2017. Вип. 19. С. 53–66.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

47. Каріков С. А. Реформація у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві // Проблеми світового розвитку в історичному контексті: Матеріали Міжнародної наукової конференції викладачів, 27 листопада 2006 р. Луганськ, 2006. С. 29–30.
48. Каріков С. А. Мироззрение Иоганна Бугенхагена в ранний период деятельности (1485–1521 гг.) // Вторые исторические чтения Томского государственного педагогического университета: Материалы Международной научной конференции, 20–21 ноября 2007 г. Томск, 2008. Ч. 2. С. 76–83.
49. Каріков С. А. Участь Йоганна Бугенхагена в пізній Реформації // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 20–21 березня 2008 р.. Київ, 2008. Вип. VI. Ч. 1. С. 157–159.
50. Каріков С. А. Вплив ідей Реформації на німецьке бюргерство // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті: Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2008 р. Харків, 2008. С. 68–69.
51. Каріков С. А. Візитації в епоху Реформації в Німеччині // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: Матеріали XXI політологічних читань, 18 грудня 2008 р. Харків, 2008. С. 97–99.

52. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу // Роль науки, релігії і суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2009 р. Донецьк, 2009. С. 169–172.
53. Каріков С. А. Лазарус фон Швенді та його оцінка конфесійних відносин у Німеччині другої половини XVI ст. // II Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка: Матеріали конференції, 2–3 жовтня 2009 р. Житомир, 2009. С. 124–127.
54. Каріков С. А. Основні напрями політики курфюрста Августа Саксонського // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 7–8 квітня 2010 р. Луганськ, 2010. Ч. 1. С. 202–208.
55. Каріков С. А. Конфесійна політика курфюрста Августа I в альбертинській Саксонії // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 12–13 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 48–52.
56. Каріков С. А. Зрушення в системі освіти Німеччини в епоху конфесіоналізації // Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 лютого 2012 р. Кременчук, 2012. С. 42–43.
57. Каріков С. А. Суспільно-політична боротьба в нижньосаксонських містах у конфесійну епоху // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 7–8 жовтня 2012 р. Дніпропетровськ, 2012. Ч. II. С. 105–107.
58. Каріков С. А. Ідейні витоки служби військового капеланства в Європі раннього Нового часу (на прикладі Німеччини) // Соціальні аспекти

капеланства: світ і Україна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 112–115.

59. Каріков С. А. Головні принципи саксонських церковних статутів раннього Нового часу // I Міждисциплінарні гуманітарні читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 3 жовтня 2013 р. Київ, 2013. С. 26–27.

60. Кариков С. А. Политика правителей нижнесаксонских территорий в конфессиональную эпоху // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции, 5–6 декабря 2013 г. Санкт-Петербург, 2013. Ч. 2. С. 188–196.

61. Каріков С. А. Німецьке місто в епоху конфесіоналізації: головні напрями соціальних трансформацій // II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 26 лютого 2014 р. Київ, 2014. С. 38–39.

62. Каріков С. А. Листи Йоганна Бугенхагена як джерело з історії лютеранської конфесіоналізації // III Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 6–7 червня 2014 р., Переяслав-Хмельницький. Київ, 2014. С. 25–26.

63. Кариков С. А. Религиозно-политические проблемы конфессиональной эпохи в письмах Иоганна Бугенхагена // Религия и власть: Тезисы Международной научно-практической конференции, 16–17 июня 2014 года. Санкт-Петербург, 2014 [Електронне видання]. URL: http://www.gmir.ru/special/seminar/seminar_archive/26/1673.html.

64. Кариков С. А. Влияние внутренней и внешней политики курфюрста Морица на формирование территориальной государственности Саксонии // Античный мир и Средние века: Материалы Чтений памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, 26 июня 2015 г. Харьков, 2015. С. 122–125.

65. Каріков С. А. Візитації в Саксонії як засіб лютеранської конфесіоналізації // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської

науково-практичної конференції з міжнародною участю, 28 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 117–119 [Електронне видання]. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IVMGUMChit_2015/IVMGUMChit_2015.pdf

66. Каріков С. А. Утворення Шмалькальденського союзу як вияв територіалізації в Німеччині раннього нового часу // V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 24–27 [Електронне видання]. – URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0010862

67. Каріков С. А. Дослідження німецької Реформації в сучасній вітчизняній історіографії // Україна і світ: діалог мов та культур: Матеріали науково-практичної конференції, 29–31 березня 2017 р. Київ, 2017. С. 126–128.

68. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Саксонії: вплив територіальної влади на здійснення реформаційних перетворень // Авраамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності): матеріали науково-практичної конференції, 18–19 травня 2017 р. Галич, 2017. С. 169–174.

69. Каріков С. А. «Княжеская война» и Пассауский договор 1552 г.: от вооруженного противостояния к политическому компромиссу // Античный мир и Средние века: Материалы Чтений памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения, 23 июня 2017 г. Харьков, 2017. С. 126–129.

70. Каріков С. А. Конфессиональные преобразования в аспекте формирования земельной государственности Саксонии XVI в. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина: Тезисы докладов Международной научной конференции, 25–26 октября 2018 г. Харьков, 2018. С. 94–97.

ЗМІСТ

Список скорочень.....	32
Вступ.....	33
Розділ 1. Історіографія, джерельна база, методологія, методи дослідження.	51
1.1. Проблеми конфесіоналізації в історіографічній традиції.....	51
1.2. Джерельна база.....	75
1.3. Методологія та методи дослідження	83
Висновки до розділу 1.....	85
Розділ 2. Політична діяльність саксонських правителів середини 20–80-х рр. XVI ст.: конфесійний аспект.....	87
2.1. Передумови і причини конфесійно-політичних перетворень на території Саксонії. Піднесення курфюршества Саксонського як центру Реформації у 20–30-х рр. XVI ст.	87
2.2. Вплив Саксонії на розгортання лютеранської конфесіоналізації в територіях Німеччини.....	97
2.3. Особливості конфесійно-політичного розвитку герцогства Саксонського у 20–30-х рр. XVI ст.	110
2.4. Суспільно-політична боротьба в Саксонії у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XVI ст. Політична діяльність Моріца Саксонського.....	119
2.5. Участь Саксонії в укладанні Аугсбурзького релігійного миру і його осмислення в німецькій політичній думці конфесійної доби.....	147
2.6. Лютеранська конфесіоналізація в курфюршестві Саксонському у період правління Августа I.....	162
Висновки до розділу 2.....	174
Розділ 3. Лютеранська теологія і територіальна організація євангелічної церкви в саксонських землях конфесійної доби.....	176
3.1. Реформаційний рух у Саксонії на початку 20-х рр. XVI ст. як передумова лютеранської конфесіоналізації.....	176
3.2. Візитації в Саксонії: мета, проведення, наслідки.....	182

3.3. Перші євангелічні статути Саксонії, їх вплив на інші території Німеччини.....	202
3.4. Розроблення і зміст віросповідних книг лютеранства, їх поширення в саксонських землях у 20–30-х рр. XVI ст.	221
3.5. Міжконфесійні суперечності в Саксонії та їх подолання у 40–70-х рр. XVI ст. Становлення лютеранської ортодоксії.....	228
3.6. Оформлення структур євангелічної церкви в Саксонії. Саксонський церковний статут 1580 р.	251
Висновки до розділу 3.....	261
Розділ 4. Соціокультурна специфіка лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Освіта як компонент конфесійних перетворень.....	263
4.1. Реформаційний рух у містах і соціальне дисциплінування в Саксонії конфесійної доби.....	263
4.2. Шкільне виховання в Саксонії 20–80-х рр. XVI ст. у системі лютеранської конфесіоналізації.....	281
4.3. Місце саксонських університетів у здійсненні лютеранської конфесіоналізації.....	303
Висновки до розділу 4.....	321
Висновки.....	323
Список використаних джерел та літератури.....	333
Додатки.....	388

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

ВИ – Вопросы истории

СВ – Средние века

ARG – Archiv für die Reformationsgeschichte

BSK – Beiträge zur sächsischen Kirchengeschichte

EKO – Die evangelischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts

HZ – Historische Zeitschrift

LJ – Lutherjahrbuch

ZHF – Zeitschrift für historische Forschung

ZSSRG – Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії є важливим компонентом політичної діяльності територіальних правителів. Конфесійні перетворення в епоху Реформації розпочалися в саксонському регіоні раніше за інші території Німеччини і мали помітну специфіку. У дисертації досліджується лютеранська конфесіоналізація як складник політики саксонських правителів у контексті формування земельної державності Саксонії епохи раннього Нового часу.

Святкування у 2017 р. 500-річчя від початку Реформації засвідчує її неперехідну значущість у європейському та світовому контексті. В історіографії набула поширення думка про те, що виступ Мартіна Лютера з «95 тезами» ознаменував початок Нового часу [471, S. 18]. І незважаючи на те, що сам факт прикріплення Лютером тез до воріт Замкової церкви Віттенберга 31 жовтня 1517 р. на цей час деякі дослідники ставлять під сумнів [366], незаперечним залишається визнання значення реформаційних подій для подальшого розвитку Німеччини, Європи, світу протягом Нового часу та новітньої епохи. Тому сучасний погляд на Реформацію має охоплювати різні сторони цього історичного феномена.

Характеризуючи зміст реформаційних перетворень, дослідники звертаються до вивчення релігійної, церковної, політичної, соціальної, економічної, ідеологічної, освітньої сфер суспільного життя Німеччини. Об'єднувальним мотивом участі в реформаційному русі, що спричинив масштабні зміни в усіх зазначених сферах, поставало прагнення трансформацій існуючого суспільного ладу, що не задовольняв (частково або повною мірою) ті соціальні верстви, які приєдналися до перетворень. Так, В. О. Дятлов характеризує Реформацію як стадіально-регіональний процес європейської модернізації, складником якого були реформаційні проекти і програми, реформи, революції, конфесійно-догматичне оформлення нововведень [137, с. 63].

Водночас протягом Реформації дедалі більше виявляли себе тенденції стабілізації соціуму, урегулювання суспільних відносин, закріплення досягнутих перетворень. Необхідність досягнення подібної мети визначила поступову консолідацію німецького суспільства, що відбувалася на нових конфесійних засадах. Тривалість і складність названих процесів зумовлюють відмінності підходів істориків до їх вивчення.

Проблеми розвитку Німеччини в середині – другій половині XVI ст. є менш дослідженими в історіографії порівняно з подіями ранньої Реформації, які передували їм, та військово-політичними конфліктами доби Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.). Традиційно більшість дослідників Реформації зосереджувала увагу на подіях 1517–1525 рр.: від виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» до завершення Селянської війни в Німеччині. Це не тільки спричинило певний дисбаланс у кількісному відношенні між працями, присвяченими ранній та пізній Реформації, а й ускладнило концептуальне осмислення подій реформаційного руху і конфесійного будівництва в німецьких територіях після 1525 р. Найчастіше зазначені події характеризувалися в історіографії за допомогою понять «князівська Реформація» або «громадська Реформація», що не визначають усієї глибини проблем, які вирішувалися різними верствами суспільства в XVI ст. – у перехідну добу між Середньовіччям і Новим часом. Однак саме в той час відбувалися важливі процеси стабілізації соціального життя, закріплення принципів Реформації в повсякденній практиці, що вплинули на подальший історичний шлях німецького суспільства.

Сучасні дослідники активно розробляють нові теоретико-методологічні підходи до історії Реформації. Їх застосування має сприяти виявленню головних загальних рис та особливостей кожного етапу реформаційного руху. Зокрема, для характеристики пізньої Реформації (1525–1555 рр.) та пов'язаних із нею подій другої половини XVI – початку XVII ст. історики нині активно використовують поняття «конфесіоналізація» (*die Konfessionalisierung*). Крім того, у німецькій історіографії поширені такі терміни, як «утворення конфесій»

(die Konfessionsbildung), «конфесіоналізм» (der Konfessionalismus), «конфесійна епоха» (das Konfessionelle Zeitalter). Серед істориків досі тривають дискусії щодо змісту зазначених понять, хронологічних меж конфесіоналізації, її передумов і наслідків. Це зумовлює необхідність аналізу й узагальнення історіографічного доробку проблеми конфесіоналізації, визначення її головних характеристик, розкриття значення конфесіоналізації для подальшого розвитку суспільства Нового часу.

Насамперед варто визначити ключові поняття, які є основою дослідження феномена конфесіоналізації. Поняття «конфесія», що в перекладі з латини означає «віресповідання», у найбільш загальному розумінні вживають для характеристики різних учень, які виникають у межах однієї релігії – зокрема, християнства. Сучасна наука розглядає конфесію як офіційний системний виклад певної віресповідної доктрини, що охоплює такі складники:

- основні положення вірвчення (догми, символи віри), їх пояснення та аргументацію;
- історію вірвчення та його утвердження, ставлення віресповідання до навколишнього світу, суспільства та інших релігій тощо;
- опис очікуваної світоглядної позиції, релігійної поведінки індивіда, який є носієм відповідного віресповідання;
- утілення принципів віри в специфічну для певного віресповідання культову та обрядову практику, церковно-організаційну структуру та ін. [221, с. 7–8].

Як зазначає І. Дінгель, за доби Реформації усі сфери життя – церква і суспільство, політика і право, теологія й етика, мистецтво та література – перебували під впливом конфесійної диференціації, взаємодіяли з нею і в кінцевому підсумку відображали відповідну конфесійну ідентичність [309, S. 11]. Потреба дослідників у всебічному осмисленні низки процесів і тенденцій, значущих у політичному, релігійно-церковному, освітньому аспектах, що визначаються впливом конфесійного чинника на суспільство, спричинила появу і поширення в сучасному історіографічному дискурсі

поняття «конфесіоналізація». Його специфічний зміст починають визначати з другої половини ХХ ст. німецькі історики й релігієзнавці, які вивчали процеси становлення й розвитку конфесійних спільнот та їх структур у країнах Європи, співвідносячи їх із розвитком суспільства і структур державної влади [221, с. 12].

За доби раннього Нового часу лютеранська конфесіоналізація за своєю сутністю постала закономірним продовженням реформаційного руху в новій історичній ситуації. Її здійснення мало на меті подолання тих конфліктів у німецькому суспільстві, що спалахнули за часів Реформації, й оформлення структур (як трансформованих існуючих, так і якісно нових), які зміцнювали б фундаментальні засади соціального ладу. Важливим засобом досягнення й утвердження соціальної стабільності було згуртування християнських общин у монолітну конфесію, що зумовлювало необхідність розробки теологічних праць, у яких було б детально обґрунтовано специфіку лютеранської догматики і культу.

Водночас стабілізація соціального ладу в епоху раннього Нового часу передбачала формування і зміцнення державних інститутів, що забезпечували реформування суспільного життя. В умовах політичної роздробленості Німеччини досягнення такої мети передбачало становлення земельної державності в різних німецьких територіях, тому лютеранська конфесіоналізація поставала ключовим чинником зазначеного процесу.

Дослідження проблеми лютеранської конфесіоналізації в аспекті розвитку земельної державності німецьких територій передбачає визначення головних складників конфесійних перетворень. Для цього необхідно пов'язати загальнотеоретичні моделі конфесіоналізації, запропоновані в сучасній історіографії, із характеристикою конкретних історичних подій державно-політичного, релігійно-церковного, соціально-культурного життя Німеччини епохи раннього Нового часу. Тому варто приділити увагу поняттю «держава», яке інтегрує названі історичні трансформації.

Показово, що в історичних джерелах епохи Реформації для визначення відносин між світськими і церковними інститутами поняття «держава» (*der Staat*) ще не використовували. Натомість, у зазначених джерелах (євангелічних статутах, актах рейхстагів та ландтагів, творах реформаторів) застосовували узагальнююче поняття «світська влада» (*die Obrigkeit*), що конкретизувалося за допомогою термінів «імперія» (*das Reich*) і «територіальне правління» (*die Landesherrschaft*). Їх використання, на нашу думку, було зумовлене особливостями історичного розвитку Німеччини в умовах політичної роздробленості і відсутності єдиної національної держави. В окремих випадках в історичних джерелах XVI ст. також зустрічається поняття «правління, царювання» (*die Regierung*). Найчастіше його вживали на позначення специфіки «царства Божого», що якісно відрізняється від «земного царства».

Поняття «держава» набуло поширення в німецькій політичній думці після здійснення лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, його застосовував відомий історик Ф. Л. фон Зекендорф, який у 1656 р. у передмові до трактату «Німецька князівська держава» наголошував на необхідності вживання німецького слова «*Staat*» на позначення територіальних владних інститутів, для чого не існує більш адекватного поняття [280, S. 4]. Доцільність і легітимність законів постали головними цілями державної політики для досягнення справедливості, добробуту, миру [496, S. 157–159]. Визнаючи абсолютний, суверенний характер державної влади, Ф. Л. фон Зекендорф водночас наголошував на необхідності її самодисципліни і правового самообмеження, тому піддані та їх майно розглядалися ним не як власність правителя, а як люди, об'єднані під законним управлінням для загального добра [141, с. 27].

Перебуваючи на позиціях ортодоксального лютеранства, Ф. Л. фон Зекендорф обґрунтовував права територіальних князів і з теологічного погляду. Церкву він розглядав як важливий складник держави, а управління церковними справами визначав як виконання Божої служби і втілення практичного християнства [100, с. 70]. Подібне посилення уваги представників політичної теорії Нового часу до визначення сутності держави

зумовлює необхідність розкриття зв'язку попередніх конфесійних перетворень із подальшим розвитком державних інститутів.

У сучасній історіографії лютеранської конфесіоналізації у Священній Римській імперії дедалі виразнішим стає прагнення дослідників до детальної характеристики подій у певних регіонах Німеччини – духовних та світських князівствах або окремих містах. Така «регіоналізація» історіографії, на наш погляд, об'єктивно зумовлена, насамперед, політичною роздробленістю німецьких земель у XVI ст., а також їх конфесійною неоднорідністю [201].

Зазначені особливості історичного розвитку Німеччини за доби раннього Нового часу зумовлюють увагу дослідників до проблеми регіоналізму, відображеної в сучасній історіографії. Поняття регіоналізму позначає структурні проблеми існування дрібних організованих станів, які наполягали на власних правах на земельні володіння, що зумовлювало їх негативне ставлення до існування більш масштабних державних утворень. За таких умов правителі територіальних держав були зацікавлені в подоланні амбіцій тих політичних суб'єктів, які переслідували різноспрямовані групові інтереси, діючи один проти іншого і водночас претендуючи на проведення активної політичної діяльності [280, S. 48]. Таким чином створювалися передумови для формування земельної державності на рівні окремих німецьких територій, що стало передумовою становлення специфічного суспільно-політичного устрою модерної Німеччини.

Узагальнюючі висновки відносно головних тенденцій розвитку німецького суспільства в епоху лютеранської конфесіоналізації можна зробити лише на основі детального вивчення історичного розвитку окремих територій, зокрема – особливостей політичного курсу місцевої влади, побудови церковної організації, соціокультурного життя. На наш погляд, таке дослідження доцільно здійснювати насамперед щодо тих регіонів, які відіграли провідну роль у німецькій історії.

Однією з територій, яка займала особливе становище серед німецьких держав раннього Нового часу, стала Саксонія – батьківщина Реформації, що

надалі стала центром поширення євангелічного руху. Внутрішньополітичний та зовнішньополітичний розвиток Саксонії великою мірою вплинув на подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації в інших німецьких землях.

Уже із середини 20-х рр. XVI ст. саксонські правителі й реформатори брали активну участь у ключових подіях конфесійного будівництва в Німеччині: утворенні союзу протестантських князів у Готі-Торгау (1526 р.), запровадженні євангелічних церковних статутів міст і територій (кінець 20-х – початок 30-х рр. XVI ст.), укладанні «Аугсбурзького віросповідання» (1530 р.), оформленні Шмалькальденського союзу князів та міст, що підтримали Реформацію (1531 р.). Зазначені події, на наш погляд, доречно визначати як перші вияви лютеранської конфесіоналізації, у процесі якої основну роль у здійсненні євангелічних перетворень та контролі за їх дотриманням стала відігравати територіальна влада курфюршества Саксонського.

Так само значущим був вплив саксонських правителів і теологів на події Шмалькальденської війни (1546–1547 рр.) і «Князівської війни» (1552 р.), прийняття Аугсбурзького релігійного миру (1555 р.), подолання внутрішніх суперечностей євангелічного віровчення (кінець 40-х – середина 70-х рр. XVI ст.) й укладання «Книги згоди» (1580). На нашу думку, активна участь у зазначених історичних подіях стала можливою насамперед унаслідок поступового зміцнення державних інститутів курфюршества Саксонського, що в підсумку спричинило його вихід на «перші ролі» у політичному житті Священної Римської імперії. Це засвідчило оформлення Саксонії як територіальної держави раннього Нового часу, що якісно відрізнялась від дореформаційної державної системи – як за своєю структурою, так і за змістом виконуваних функцій.

Зв'язок з науковими програмами, планами та темами. Дисертаційне дослідження підготовлене на кафедрі історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна і є частиною науково-дослідної теми кафедри «Економіка, суспільні рухи та

ідеологія у європейських країнах у добу переходу від феодалізму до капіталізму». Реєстраційний номер №0112U004752. Шифр IST_5.

Об'єктом дослідження є Реформація і конфесіоналізація в Німеччині як пов'язані між собою процеси модернізації суспільства раннього Нового часу.

Предмет дослідження – суспільно-політичні, релігійно-церковні, соціокультурні аспекти лютеранської конфесіоналізації в Саксонії 1525–1580 рр. як ключові компоненти діяльності територіальних правителів.

Мета дослідження – визначення місця лютеранської конфесіоналізації у формуванні земельної державності Саксонії раннього Нового часу. Вирішення зазначеної дослідницької проблеми передбачає розкриття впливу конфесіоналізації на політичні, релігійно-церковні, соціально-культурні відносини в саксонській державі, оскільки саме в них процеси конфесіоналізації виявили себе з найбільшою повнотою.

Для вирішення зазначеної наукової проблеми в роботі висунено такі **дослідні завдання**:

- з'ясувати стан наукового розроблення проблеми конфесіоналізації в зарубіжній і вітчизняній історіографії, зміст теоретичних моделей конфесіоналізації, проаналізувати джерельну базу, розкрити недостатньо вивчені аспекти проблеми;
- визначити особливості вивчення і головні аспекти лютеранської конфесіоналізації в Саксонії як складника конфесійних перетворень у Священній Римській імперії доби раннього Нового часу, надати періодизацію лютеранської конфесіоналізації на території Саксонії;
- розкрити характерні риси політичного розвитку саксонських земель напередодні Реформації та на початковому її етапі;
- установити вплив Шмалькальденського союзу на розгортання лютеранської конфесіоналізації в Саксонії та на реформаційні перетворення в інших німецьких регіонах;
- виявити цілі та засоби політичної боротьби між правителями курфюршества Саксонського та герцогства Саксонського у 30–

40-х рр. XVI ст., визначити місце конфесійного чинника у політичній боротьбі між саксонськими правителями;

- з'ясувати особливості політики Моріца Саксонського протягом періоду його правління герцогством Саксонським та курфюршеством Саксонським;
- проаналізувати сутність і значення Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. для завершення військово-політичного протистояння й утвердження лютеранської конфесіоналізації, визначити засоби реалізації принципів релігійного миру в німецькому суспільстві другої половини XVI ст.;
- розкрити цілі, основні напрями, наслідки політики курфюрста Августа Саксонського;
- визначити особливості проведення візитацій у Саксонії, їх вплив на функціонування євангелічної церкви;
- проаналізувати структуру і зміст євангелічних статутів як основних документів, що регламентували повсякденне життя і визначали напрями подальшого розвитку лютеранської конфесії;
- розкрити фундаментальні принципи головних віросповідних книг лютеранства, їх значення для розвитку лютеранської конфесіоналізації в Саксонії й інших євангелічних територіях Німеччини;
- визначити причини, зміст і наслідки ідейних дискусій між гнезіолютеранами та філіпістами як складника конфесійного життя Саксонії у 40–70-х рр. XVI ст.;
- визначити цілі розробки, зміст і значення Саксонського євангелічного статуту 1580 р. для утвердження здобутків лютеранської конфесіоналізації;

- проаналізувати основні напрями політики соціального дисциплінування у зв'язку з лютеранською конфесіоналізацією в Саксонії;
- визначити особливості розвитку саксонських шкіл та університетів як ключових центрів лютеранської конфесіоналізації.

Нижня хронологічна межа дослідження – 1525 р., коли після завершення Селянської війни в Німеччині розпочинається становлення нових конфесій і одночасно посилюється вплив князівської влади на розвиток релігійно-церковної сфери. Із цього часу в саксонських землях розгорнулися масштабні процеси модернізації державних інститутів, важливим складником яких постала лютеранська конфесіоналізація. **Верхня хронологічна межа дослідження** – 1580 р., що позначає важливий рубіж конфесіоналізації в саксонських землях – ухвалення євангелічного Саксонського церковного та шкільного статуту, який став своєрідним підсумком конфесійної політики територіальної влади, закріпивши її головні здобутки у формуванні земельної державності.

Територіальні межі дослідження охоплюють землі, що входили до складу курфюршества Саксонського та герцогства Саксонського. Водночас у деяких випадках автор залучає матеріали, що характеризують розгортання лютеранської конфесіоналізації в інших регіонах Німеччини, оскільки такий підхід дає змогу більш глибоко розкрити як особливості формування земельної державності в саксонських територіях конфесійної доби, так і вплив Саксонії на реформаційні перетворення в загальнонімецькому масштабі.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в ній уперше:

- розкрито сутність основних етапів розвитку зарубіжної та вітчизняної історіографії конфесіоналізації. Доведено, що дослідники XIX – першої половини XX ст. заклали фундамент вивчення подій конфесійної доби як складника історії пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу, що дало змогу історикам

другої половини ХХ – початку ХХІ ст. зосередитися на дослідженні причин, сутності і наслідків конфесіоналізації;

- проаналізовано сутність лютеранської конфесіоналізації в контексті становлення земельної державності Саксонії за доби раннього Нового часу. Визначено, що період другої половини 20-х рр. ХVІ ст. став початком «одержавлення» Реформації, що визначило головний зміст лютеранської конфесіоналізації як дотримання балансу між церковною організацією і світською владою із закріпленням переважання останньої за допомогою зміцнення існуючих і створення нових структур державного управління. Доведено, що феномен конфесіоналізації треба розглядати як невід’ємний складник політики територіальної влади, що зумовлює його характеристику у трьох аспектах – суспільно-політичному, релігійно-церковному, соціокультурному;
- обґрунтовано необхідність дослідження конфесіоналізації на регіональному рівні з урахуванням специфіки розвитку різноманітних територій (земель і міст), що утворювали складний політичний ландшафт Священної Римської імперії. Доведено, що всебічна характеристика конфесійних перетворень має спиратися на вивчення конфесійної політики влади тих територій, що постали головними центрами конфесіоналізації. Розкрито місце Саксонії як першого й одного з головних центрів конфесійного будівництва, що відіграв провідну роль у поширенні лютеранської конфесіоналізації у Священній Римській імперії;
- запропоновано періодизацію лютеранської конфесіоналізації на території Саксонії. Визначено, що її головні події охоплюють 1525–1580 рр. Доведено, що за доби пізньої Реформації, у 1525–1555 рр., було закладено основи конфесійних перетворень, які надалі, після укладання Аугсбурзького релігійного миру, протягом 1555–

1580 рр., здобули офіційне визнання у саксонській державі внаслідок політики територіальної влади;

- встановлено, що в 30-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. лютеранська конфесіоналізація в Саксонії була пов'язана з діяльністю Шмалькальденського союзу, що став центром об'єднання німецьких євангелічних територіальних правителів. Діяльність зазначеної організації консолідувала євангелічний рух і водночас сприяла переважанню в ньому князівського табору. Наголошено, що Шмалькальденський союз, головні напрями політики якого насамперед визначали саксонські курфюрсти Йоганн Стійкий та Йоганн Фрідріх Великодушний, у зазначений період сприяв утвердженню реформаційних перетворень у Нижній Саксонії, Померанії і Бранденбурзі;
- виявлено обопільне прагнення правителів курфюршества Саксонського та герцогства Саксонського до посилення власних політичних позицій за рахунок іншої лінії династії Веттінів. Наголошено, що збереження розколу Саксонії на дві частини негативно впливало на політичну ситуацію в регіоні, створюючи можливість постійного виникнення конфлікту між курфюрстом і герцогом. У 40-х рр. XVI ст., коли владу в герцогстві Саксонському успадкував Моріц, така потенційна небезпека поступово переросла у відкрите протистояння між двома династичними лініями дому Веттінів. Визначено основні засоби ведення ними політичної боротьби в умовах розгортання лютеранської конфесіоналізації: якщо представники ернестинської лінії для зростання свого політичного впливу використовували насамперед ресурси Шмалькальденського союзу, то представники альбертинської лінії в особі герцога Моріца спиралися на підтримку імператорської влади. Альянс із імператором-католиком засвідчив переважання політичних інтересів саксонського герцога-протестанта над

дотриманням власної релігійної ідентичності з іншими євангелічними територіальними правителями;

- переглянуто основні напрями політики курфюрста Августа Саксонського і доведено, що у його політичній діяльності прагнення зберегти головні здобутки Аугсбурзького миру через підтримання «балансу сил» євангелічних та католицьких правителів поєднувалося із жорсткими діями проти політичних опонентів, спрямованими на посилення особистої влади. Визначено авторитарний характер політичного курсу Августа Саксонського, яскравими виявами якого стали розгром філіпітського угруповання в 1574 р., взяття під контроль саксонських університетів;
- по-новому розкрито роль візитацій у Саксонії як ключового засобу зміцнення контролю саксонських правителів над діяльністю територіальної церковної організації. На основі опрацювання візитаційних актів доведено, що в Саксонії склалася загальна схема проведення перевірок лютеранських парафій, надалі перейнята в інших євангелічних територіях Німеччини;
- проаналізовано структуру і зміст євангелічних статутів як основних документів, що регламентували повсякденне життя територіальної общини віруючих і визначали напрями подальшого розвитку лютеранської конфесії. Доведено, що у виникненні та поширенні євангелічних статутів були зацікавлені як реформатори, так і представники територіальної влади. Зацікавленість реформаторів у розробці статутів визначалася прагненням утвердити ідеї лютеранства в житті німецького суспільства. Інтереси територіальної влади були пов'язані з необхідністю надання як священнослужителям, так і іншим віруючим чітких правил, що визначали місце євангелічних общин у структурі земельної держави. Обопільна зацікавленість представників лютеранської

церкви та світської влади у розробці євангелічних статутів виявилася в утвердженні ідеї порядку як загального принципу діяльності общини й у проголошенні контролю над цією діяльністю як засобу реалізації зазначеної ідеї;

- переглянуто зміст Саксонського євангелічного статуту 1580 р. Доведено, що зазначений документ, який регламентував відносини світської влади із церковною організацією, закладами освіти, був прийнятий згідно з інтересами територіальних правителів курфюршества Саксонського, зацікавлених у підпорядкуванні головних сфер суспільного життя своєму впливу;
- здійснено спробу проаналізувати основні напрями політики соціального дисциплінування, яку проводила територіальна влада Саксонії у зв'язку з лютеранською конфесіоналізацією. Доведено, що важливим засобом політики соціального дисциплінування стали поліцейські статuti, які протягом конфесійної доби запроваджені в ряді саксонських міст;
- систематизовано характеристики розвитку саксонських шкіл та університетів протягом конфесійної доби. Доведено, що під впливом лютеранської конфесіоналізації навчальні заклади Саксонії різних типів – як ті, що виникли до Реформації («латинські» школи, «німецькі» школи, університети), так і створені протягом реформаційного руху («князівські» школи) – утворили єдину систему освіти. Її основними характеристиками стали уніфікація навчальних програм, регламентація матеріального забезпечення, посилення ідейного контролю за діяльністю вчителів і навчанням учнів;

уточнено:

- зміст теоретичних моделей конфесіоналізації, запропонованих в історіографії. Зазначено, що поняття «князівська Реформація» і «громадська Реформація» є такими, що однобічно й не повною

мірою відображають сутність конфесійно-політичного розвитку німецького суспільства у 1525 – 1580 рр. Проаналізовано зміст запропонованого Е. В. Цеєденом поняття «утворення конфесій» як основи для подальшого вивчення конфесійних змін у суспільстві раннього Нового часу, а також розкрито особливості розгляду конфесіоналізації у працях Х. Шиллінга, В. Райнхарда та їх послідовників;

- специфіку політичного розвитку саксонських земель напередодні Реформації і на початку реформаційного руху. З'ясовано, що «Лейпцизький поділ» Саксонії 1485 р. між представниками ернестинської та альбертинської ліній династії Веттінів не перервав модернізації державних інститутів, але на певний час визначив орієнтацію саксонських правителів на ведення політики, яка зосереджувалася насамперед на зміцненні своїх позицій у підвладних їм територіях. Наголошено, що розгортання лютеранської конфесіоналізації було невіддільним компонентом територіалізації як домінанти політики правителів курфюршества Саксонського, оскільки вони, як прибічники євангелізму, убачали в реформаційному русі перспективний засіб впливу на існуючу систему державного управління відповідно до своїх інтересів;
- особливості політики Моріца Саксонського в період його правління герцогством Саксонським та курфюршеством Саксонським. Установлено, що Моріц протягом своєї політичної діяльності дотримувався курсу на посилення особистої влади в межах підвладних йому територій. Засобами такого курсу були як лавірування між євангелічним та католицьким таборами, пошук компромісних рішень із різними угрупованнями всередині саксонського суспільства, так і активна участь у воєнних діях, а також дипломатична співпраця з іноземними правителями. Унаслідок цього на початку 50-х рр. XVI ст. Моріц постав найбільш

впливовою постаттю серед німецьких територіальних правителів. Найвищим виявом політичної могутності Моріца стали події «Князівської війни» й укладання Пассауського мирного договору 1552 р., у яких саксонський курфюрст відіграв провідну роль;

- умови прийняття і значення Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. Визначено, що ця подія стала закономірним наслідком вичерпання військово-політичного потенціалу протистояння, спричиненого подіями Реформації, оскільки ані євангелічне, ані католицьке угруповання не мали вирішальної переваги для нав'язування противнику силового варіанта вирішення конфлікту. Наголошено, що до наслідків Аугсбурзького миру належить декларування принципу релігійної толерантності у відносинах між лютеранською та католицькою конфесіями, виявом чого стала доповідна записка Лазаруса фон Швенді до імператора Максиміліана II;
- причини, час і обставини розгортання дискусій між гнезіолютеранами та філіпістами. Установлено, що прийняття і подальше скасування Аугсбурзького інтерима мали істотний вплив на ці події, однак не вплинули на них вирішальним чином, оскільки зазначене ідейне протистояння насамперед було пов'язано не із зовнішніми чинниками, а з внутрішніми особливостями розвитку євангелічного віровчення після смерті Мартіна Лютера. Наголошено, що ідейна боротьба між гнезіолютеранами та філіпістами у 40–70-х рр. XVI ст. постала важливим компонентом лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, визначивши необхідність її розвитку в напрямі пошуку компромісу. Доведено, що урегулювання протистояння стало можливим як завдяки політиці територіальної влади, зацікавленої у зміцненні земельної держави, так і внаслідок дій представників «другого покоління» віттенберзьких реформаторів (Якоба Андреа, Давида Хітройса, Ніколауса Зельнекера та ін.), які прагнули примирити конфліктуючі

сторони, виробивши спільну ідейну платформу для об'єднання прибічників лютеранської конфесії;

- положення головних віросповідних книг лютеранства, їх значення для розвитку лютеранської конфесії. Зокрема, доведено, що «Катехізиси» Лютера й «Аугсбурзьке віросповідання» засвідчили оформлення процесів конфесіоналізації, визначивши її ідейний зміст. Зведення усіх віросповідних творів у «Книгу згоди» у 1580 р. стало виявом утвердження лютеранської ортодоксії як нового етапу розвитку євангелічної церкви;

набуло подальшого розвитку:

- комплексний огляд творів Мартіна Лютера, присвячених формуванню нової церковної організації і проблемам освіти. Доведено, що реформатор розглядав церкву та школу як ключові соціальні інститути, за посередництва яких відбувається виховання справжнього християнина. Піклування про їх розвиток як складник державної політики у процесі лютеранської конфесіоналізації стало завданням, яке спільно вирішували територіальна світська влада Саксонії і віттенберзькі реформатори.

Науково-теоретичне та практичне значення роботи. Результати роботи можуть бути використані для підготовки узагальнюючих праць, підручників, навчальних посібників, загальних курсів і спецкурсів з історії Німеччини, історії Реформації і конфесіоналізації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки роботи було обговорено на засіданнях кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, представлені у вигляді доповідей на 36 міжнародних та всеукраїнських конференціях у Харкові, Києві, Чернігові, Донецьку, Житомирі, Луганську, Кременчуці, Переяславі-Хмельницькому, Галичі, Москві (Російська Федерація), Санкт-Петербурзі (Російська Федерація), Томську (Російська Федерація), Череповці (Російська Федерація), що відбувалися у 2006–2018 рр.

Публікації. Основні положення дисертаційного дослідження викладено в 70 публікаціях, зокрема, 1 монографії, 21 статті у вітчизняних фахових виданнях, 11 статтях, розміщених у закордонних наукових виданнях і у виданнях, внесених до міжнародних наукометричних баз даних.

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Загальний обсяг роботи – 397 с. (19,1 д.а.), із них основного тексту – 332 с., список джерел та літератури (544 позиції) на 55 с., додатки на 10 с.

РОЗДІЛ 1.

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Проблеми конфесіоналізації в історіографічній традиції

Місце лютеранської конфесіоналізації в історії – питання, що спричиняє активні дискусії серед сучасних дослідників. Визначення сутності конфесіоналізації та її головних аспектів викликає все більшу увагу німецьких істориків наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття. Водночас варто зазначити, що дискусійні питання конфесійної епохи висвітлено і в попередній історіографічній традиції.

В історичних працях ХІХ – початку ХХ ст. визначено епохальне значення Реформації. Її переломний характер вперше обґрунтовано у працях видатного ученого Л. фон Ранке, що заклали традиції лютерансько-консервативного напрямку в німецькій історичній науці [313, S. 18].

Л. фон Ранке пов'язує хронологічні межі Реформації з періодом 1517–1555 рр. – від виступу Мартіна Лютера з «95 тезами» до укладання Аугсбурзького миру. Подальші події німецької історії другої половини ХVІ ст. дослідник розглядає в рідкісній здійсненні папським престолом політики Контрреформації [451].

Приділяючи головну увагу подіям політичного життя Німеччини раннього Нового часу, Л. фон Ранке водночас прагне створити широку панораму розвитку німецького суспільства. Спираючись на значну джерельну базу (зокрема на дипломатичні документи – повідомлення папських нунціїв), учений обґрунтовує концепцію щодо «конструктивних елементів» реформаційного руху, які не отримали підтримки з боку центральної влади. Саме це, на думку Л. фон Ранке, разом із діяльністю «деструктивних елементів» (Андреаса Карлштадта, Томаса Мюнцера й інших радикальних реформаторів), визначило обмеженість здобутків Реформації.

Тезу про Реформацію як першу бюргерську революцію вперше сформульовано Ф. Енгельсом [313, S. 18]. Учений відносив до головних напрямів Реформації радикальний, поміркований і консервативний, доходючи висновку про перемогу за часів пізньої Реформації (1525–1555 рр.) саме консервативного угруповання, провідну роль у якому відігравали територіальні князі.

Дослідник вказує, що підсумок Селянської війни виявився вигідним тільки князям. На думку Ф. Енгельса, недостатній промисловий, торговельний і сільськогосподарський розвиток Німеччини зробив неможливим будь-яке згуртування німців у націю, допускаючи лише місцеву і провінційну централізацію, і тому носії централізації в умовах роздробленості – князі – склали єдиний стан, на користь якому мала бути будь-яка зміна існуючих суспільних і політичних відносин. Водночас цей розвиток відбувався в напрямі провінційної централізації – підпорядкування усіх інших імперських станів владі князів [275, с. 434].

Оцінки Ф. Енгельса заклали методологічну основу для подальшого вивчення Реформації як ранньобуржуазної революції істориками СРСР та НДР. Водночас їх вплив визначив порівняно меншу увагу представників марксистської історіографії до проблем історії конфесійної доби.

Із другої половини XIX ст. дослідники активізували вивчення проблем історії різних регіонів Німеччини, що пояснюють зростанням національної самосвідомості у зв'язку з об'єднувальними процесами, які в підсумку спричинили утворення єдиної німецької держави. Одним з об'єктів уваги істориків постала Саксонія як важливий центр реформаційного руху. Так, Ф. Бланкмайстер створює узагальнювальну працю з церковної історії Саксонії, приділяючи в ній значну увагу подіям Реформації та Контрреформації. Звертаючись до висвітлення подій другої половини XVI ст., автор приділив головну увагу діяльності курфюрста Августа I, наголошуючи на його прагненні вести політику мирними засобами [282, S. 153]. Е. Везе, висвітлюючи ситуацію при дворі курфюрста Августа Саксонського, звертає увагу на

обставини усунення з посад прибічників філіпізму в 1574 р. [510]. У дослідженні Й. Фальке, присвяченому соціально-економічному курсу Августа, містяться й характеристики політичних заходів саксонського курфюрста, зокрема прийняттю за доби його правління низки поліцейських статутів [317, S. 322–333]. Методологічною основою вказаних праць стали принципи позитивізму, що визначили пильну увагу авторів до фактичного матеріалу, детальних характеристик процесів соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку Саксонії раннього Нового часу.

Низку питань історії Німеччини конфесійної доби розглянуто в четвертому томі узагальнювальної праці «Всесвітня історія» Ф. Шлоссера. Зокрема, автор приділяє увагу проблемі становлення лютеранства як окремої конфесії, пов'язуючи зазначений процес насамперед із розробленням і виголошенням Аугсбурзького віросповідання [273, с. 466–469]. Розглядаючи діяльність Шмалькальденського союзу, Ф. Шлоссер визначає його утворення як таке, що розділило Німеччину на два ворогуючих табори, кожен із яких не довіряв іншому, стежив за ним із побоюванням і планував здійснити напад [273, с. 470]. Учений розглядає Шмалькальденську війну 1546–1547 рр., визначену ним як «хрестовий похід імператора і папи», як наслідок подібної ситуації [273, с. 551–557].

Одним із найвищих досягнень позитивістської історіографії Реформації в Німеччині стало узагальнювальне дослідження Ф. Бецольда. У ньому відображено важливі події історії Саксонії конфесійної доби: утворення і розвиток Шмалькальденського союзу, політична активність Моріца Саксонського, події і наслідки Шмалькальденської війни. Дослідник, зокрема, вказує на «сміливість курфюрста саксонського» Йоганна Стейкого при укладанні Шмалькальденського союзу, що сприяла подоланню вагань щодо вступу до цієї організації деяких німецьких міст [106, с. 128]. Водночас Ф. Бецольд не ідеалізує правлячих кіл Саксонії, наголошуючи на їх зацікавленості, насамперед, у збереженні власної політичної могутності у своїх володіннях, а не в захисті головних здобутків Реформації в масштабах

німецького суспільства. Як наслідок автор гостро критикує тактику дій саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха протягом Шмалькальденської війни [103, с. 283–293].

Наприкінці XIX – у першій половині XX ст. дослідники звернулися і до більш локальних проблем історії Саксонії, до того часу порівняно мало досліджених в історіографії. Зокрема, об'єктом їх уваги стали візитації як важливий компонент функціонування євангелічної церкви. Так, дослідження К. Буркхардта присвячене проведенню візитацій у Саксонії у 1524–1545 рр. [302]. Г. К. Ціммерманн проаналізував роль візитацій у здійсненні перетворень територіальної церковної організації саксонських земель [538]. В. Шмідт приділив увагу підготовці, проведенню та значенню генеральної візитації в курфюршестві Саксонському у 1555 р. [475]. Г. Мюллер визначив специфіку візитаційних актів як важливих джерел з історії Реформації [435].

Завершення Другої світової війни позначило важливий рубіж у розвитку німецької історичної науки. Поряд із традиційними напрямками дослідження із середини XX ст. почали формуватися нові концепції. Зокрема, представники різних течій історичної думки – від авторів, які перебували на протестантських позиціях, до прибічників марксизму – звернули увагу на революційний характер Реформації (безумовно, варто врахувати принципово різні інтерпретації дослідниками самого поняття «революція»).

У повоєнний час історики НДР розвинули розроблену Ф. Енгельсом концепцію Реформації як ранньобуржуазної революції. Водночас події конфесійної доби не привертали великої уваги учених НДР, оскільки їх дослідницькі пріоритети визначалися розглядом соціальної проблематики, пов'язаної передусім із подіями ранньої Реформації та Великої Селянської війни. Таким чином, в узагальнювальних дослідженнях з історії Німеччини пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу не приділено вартої уваги періоду пізньої Реформації: у них визначено тільки основні характеристики політичного курсу правителів курфюршества Саксонського протягом XVI ст. Історики НДР загалом оцінювали політику саксонських територіальних князів

як консервативну, що зумовлювало стислість характеристик їх діяльності порівняно з великою увагою до революційних виступів нижчих верств німецького суспільства за часів ранньої Реформації [285; 495].

Однак історики НДР розширили підходи до подій Реформації в Саксонії, помітно збагативши здобутки історіографії. Так, К. Блашке створив біографію Моріца Саксонського, у якій зроблено обґрунтовані висновки щодо особистості останнього як характерного представника «другого покоління» євангелічних князів [284]. Г. Арнхардт докладно проаналізував розвиток школи у Пфорті – однієї з «князівських» шкіл Саксонії, створених за часів пізньої Реформації [279].

В історіографії ФРН другої половини ХХ ст., на противагу визначенню Реформації як ранньобуржуазної революції істориками СРСР і НДР, набуває поширення теорія континуїтету середньовічної традиції в реформаційну епоху. Обґрунтовуючи такі погляди, Б. Меллер убачає витoki Реформації в численних конфліктах між мирянами та кліриками, що відбувалися в епоху пізнього Середньовіччя. На думку історика, реформаторське вчення Мартіна Лютера народилося не з індивідуального протесту і розриву з середньовічною релігійністю та побожністю, а природним чином виростало з останніх [430]. Таким чином, Реформація в концепції Б. Меллера постала закономірним продовженням процесів, які розпочалися в попередні десятиріччя. Протягом короткого історичного часу вона реалізовувала те, що готувалося різними соціальними, релігійними та політичними силами ще задовго до виступу Лютера. У ній перетиналися задуми церковної *reformatio*, загальноімперські «реформації», політичні претензії імператора і князів, лицарів, соціально-політичні вимоги бюргерів, селян, нижчих верств [138, с. 131]. Сучасні дослідники вживають термін «Передреформація» для позначення генетичного зв'язку зазначених тенденцій із подальшим реформаційним рухом.

Низка сучасних авторів, не характеризуючи Реформацію як революцію, розглядає її події як складник тривалого процесу оновлення різних суспільних структур. Зокрема, для концептуальних підходів Т. Кауфманна характерним є

фокусування уваги на ранній Реформації, її континуїтету і дисконтинуїтету з пізнім Середньовіччям. Ф. Леппін наголошує, що вчення Лютера і рання Реформація стали продовженням середньовічного прагнення віруючих до внутрішньої віри, побожності і доброчесності, яке за часів пізнього Середньовіччя вступає в гострий конфлікт з офіційною церковністю і формалізованим зовнішнім культом [138, с. 133].

Дискусії щодо єдності та множинності напрямів реформаційного руху, пов'язані з висуненими в історіографії концепціями «народної», «громадської», «князівської» Реформації, дають змогу виявити різницю в оцінках Реформації, запропонованих сучасними істориками [313, S. 25–28]. Зазначені дискусії підготували ґрунт для більш глибокого дослідження реформаційного руху та його наслідків, зокрема – для вивчення феномена лютеранської конфесіоналізації.

Увагу до проблем історії конфесійної доби позначено вже в узагальнювальному нарисі О. Бруннера [300]. На його думку, європейське станове суспільство пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу існувало у внутрішньо єдиному соціокультурному просторі, унаслідок чого дослідники мають орієнтуватися насамперед на визначення закономірностей цих тривалих процесів та їх духовних засад [250, с. 60]. До таких засад О. Бруннер слушно відніс і конфесійний чинник як важливу характеристику німецької історії другої половини XVI – початку XVII ст.

Саме ж поняття конфесіоналізації почало утверджуватися в німецькій історичній науці з другої половини XX ст. завдяки працям Е. В. Цеєдена [532; 533; 534; 535]. Йому належить визначення конфесіоналізації (яку Е. В. Цеєден характеризує за допомогою поняття «утворення конфесій») як духовного й організаційного зміцнення, що після розколу християнської релігії на різні, взаємно ворожі віросповідання призвело до утворення напівстабільного церковного устрою [532, S. 9]. Запропонована Е. В. Цеєденом дефініція відображає ключові характеристики конфесіоналізації як процесу, що забезпечив відновлення стабільності в німецькому суспільстві, однак помітно

змінив політичну організацію, церковні структури, соціальні норми порівняно з дореформаційною епохою.

Як зазначає Е. В. Цеєден, процес утворення конфесій охопив догматичну, конституційну і релігійно-моральну сфери, визначивши єдність культу, вчення, дисципліни в межах кожного віросповідання, якісно відрізняючи його від інших напрямів [532, S. 179]. Прибічники нових конфесій як у Німеччині, так і в інших країнах Європи раннього Нового часу, шукали захисту від зовнішніх вторгнень засобами дипломатії та політики, але водночас прагнули спиратися на сили поза церквою, переважно – на державну владу [532, S. 69].

Визначаючи головні ідейні засади й організаційні форми утворення конфесій у німецькому суспільстві, Е. В. Цеєден водночас приділяє увагу питанням взаємодії між церковними та політичними інститутами. Дослідник виокремлює такі ключові проблеми політичної діяльності за доби конфесіоналізації: конфесійна ідея; суверенітет влади; князівське всевладдя; обов'язок захисту правителями підданих і турботи про загальне благо; форма державного ладу. Прагнення конфесійних угруповань до розвитку і стабілізації свого віровчення, зазначає Е. В. Цеєден, не залишало їм іншого вибору, окрім звернення до провідних політичних сил з метою утвердження власної конфесії в межах відповідної території. Наслідком визнання прибічниками певної конфесії зверхності над собою політичної сили ставало прийняття на себе цією силою відповідних зобов'язань у церковній сфері. Така ситуація визначена Е. В. Цеєденом як «гарантування, покровительство або союзництво» [534, S. 215–216]. Так було закладено основи розгляду конфесіоналізації в аспекті політичної діяльності німецьких правителів.

Визначення поняття і загального змісту конфесіоналізації, здійснене у працях Е. В. Цеєдена, сприяло подальшій активізації істориків у вивченні її головних проблем. Із кінця 70-х рр. ХХ ст. концепт конфесіоналізації набуває поширення в німецькій історіографії, що зумовлено переважанням впливу напряму «соціальної історії». Застосування її підходів дало змогу дослідникам

пов'язати розгляд проблем церковної історії з характеристикою соціально-політичних процесів епохи раннього Нового часу [388, S. 9].

На межі XX–XXI ст. дослідження конфесіоналізації характеризується головними рисами, притаманними сучасній західній (зокрема німецькій) історіографії. Уже наприкінці 1980-х рр. поширення напряму «нової культурної історії» спричинило певний перегляд ключових положень «соціальної історії». Наслідком цього стало розмежування «соціальної історії» на кілька відокремлених одна від одної сфер дослідження, між якими відсутній професійний контакт [126, с. 102].

Із «ною культурною історією» пов'язана «історія повсякденності», представники якої відмовилися від дослідження історичних структур та систем із позицій «соціальної історії», стверджуючи, що остання зводить індивідуума до рівня статистичної одиниці й адресата соціальної політики. Як наслідок, індивідуальний і груповий суб'єктивний досвід у наш час стає все більш популярною сферою дослідження в історіографії.

Однак «соціальна історія» зберігає певні переваги перед «ною культурною історією», оскільки остання не бере до уваги окремі проблеми історичного минулого. Так, вона не досліджує історію населення, історичну демографію, не визначає економіку як структурну інституцію, що характеризується власною динамікою розвитку. Коли мова йде про суспільну нерівність, представники «нової культурної історії» не беруть до уваги нерівність економічного становища, соціальних і культурних можливостей; у сфері політики вони не вивчають процеси прийняття рішень, постійну боротьбу за панування і владу.

Натомість у ФРН набуває поширення «політико-соціальна історія», сконцентрована на проблемах власної нації, спрямована на розв'язання важливих проблем її новітньої історії, що прагне шляхом аналізу різних історичних етапів суспільства надати імпульс новому напряму національної історіографії. Зазначений напрям має збагатити свій зміст, додаючи феномен

культури до чотирьох головних предметів власного дослідження – населення, економіки, соціальної нерівності й політики [126, с. 104].

Наведені вище характеристики стану розроблення проблеми конфесіоналізації дають змогу визначити конфесіоналізацію (зокрема лютеранську) як один із ключових феноменів історії раннього Нового часу. Збагачення дослідницьких підходів наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. досвідом «політико-соціальної історії» стало сприятливим чинником для появи нових досліджень, присвячених проблемам конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу.

Насамперед варто проаналізувати праці узагальнювального характеру, у яких визначено концептуальні засади дослідження історії конфесіоналізації. Так, Х. Клюетінг звертає увагу на взаємодію різних складників у процесі конфесіоналізації. Дослідник наголошує на тому, що релігію і політику, церкву і державу раннього Нового часу не можна розглядати як незалежні сили: часто світські князі заради досягнення своїх цілей проводили конфесійну політику, так само як церковним діячам для вирішення релігійних питань необхідно було брати участь у світській політиці [390, S. 19]. Зазначений висновок автора має важливе значення для розуміння конфесійно-політичної ситуації в різних регіонах, зокрема у курфюршестві Саксонському, оскільки проведення лютеранської конфесіоналізації в ньому справило помітний вплив на інші території Німеччини. Саме Саксонія надала приклад реформування церкви, освіти й інших сфер соціального життя, провідну роль у якому відігравали територіальні правителі.

Г. Р. Шмідт відносить до головних характеристик конфесіоналізації не тільки утворення нових віросповідань, а й територіалізацію, секуляризацію та соціальне дисциплінування. Територіалізація (*die Territorialisierung*) забезпечувала визначення меж поширення певної конфесії, сприяла формуванню ранньоабсолютистських монархій, створювала умови для одержавлення церкви, змінювала менталітет суспільства. Секуляризація (*die Säkularisierung*) охоплювала низку аспектів розвитку ранньомодерного

суспільства (від соціально-політичних до правових), консолідуючи його на нових ідейних засадах унаслідок звільнення від контролю католицької церкви. Зміст соціального дисциплінування (*die Sozialdisziplinierung*) дослідник визначає як боротьбу проти народної культури, здійснювану через подолання опору середньовічних традицій, моралізацію відносин у родині, зміцнення особистої обізнаності в ідейній сутності певної конфесії [474, S. 86–106]. В аспекті нашого дослідження важливо зазначити, що проаналізовані Г. Р. Шмідтом характерні риси територіалізації, секуляризації та соціального дисциплінування у процесі лютеранської конфесіоналізації вперше виявили себе саме на території Саксонії.

У працях Х. Шиллінга і В. Райнхарда конфесіоналізація постає парадигмою дослідження історії раннього Нового часу, що уможлиблює визначення сутності модернізаційних процесів зазначеної історичної епохи. Х. Шиллінг оцінює конфесіоналізацію як «фундаментальний процес», що докорінно змінив громадське і приватне життя європейського суспільства, як один із тих процесів, які визначили виникнення сучасної епохи [466, S. 275]. Характеризуючи зміст конфесіоналізації, В. Райнхард звертає увагу на той факт, що конкуренція нових деномінацій мала серйозні наслідки для соціальних і політичних інститутів: унаслідок цього було вироблено чіткі конфесійно визначені правила поведінки підданих [453]. Варто зазначити, що на подібних позиціях перебували, зокрема, саксонські правителі доби раннього Нового часу, прагнучи за посередництва інститутів євангелічної церкви зміцнити власний політичний вплив.

Школа В. Райнхарда і Х. Шиллінга розробила парадигму конфесіоналізації як всеосяжного, багатопланового впливу релігійних рухів, спричинених Реформацією, на всі сторони суспільного життя – феномена поєднання лютеранства, кальвінізму, тридентського католицизму зі становим суспільством. Це спричиняло, з одного боку, зміни в повсякденному побуті, а з другого – зворотний вплив на структури церкви [250, с. 71].

Характеризуючи конфесіоналізацію в аспекті відносин між Священною Римською імперією і німецькими територіальними князівствами, Х. Шиллінг зазначає, що конфесійні церкви раннього Нового часу в духовному, моральному, дисциплінарному плані якісно відрізнялися від універсальної католицької церкви середньовіччя. Через це світські властители прагнули підпорядкувати на територіальному або національному рівні церковні установи. Тому питання про конфесії постало каталізатором, ядром суспільно-політичних проблем формування держав раннього Нового часу [149, с. 268].

Застосування парадигми конфесіоналізації в сучасному історичному дискурсі дає змогу характеризувати низку важливих подій історії раннього Нового часу: тісну інтеграцію держави і церкви, які зберігали взаємну залежність одна від іншої, комплекс освітніх заходів, політичні й економічні перетворення, що зумовлювали поступову модернізацію суспільства. Так само конфесіоналізація передбачала християнізацію всього суспільства: послідовники ворогуючих конфесій, контролюючи видання літератури, здійснення літургії, справляли вплив на життєдіяльність не тільки священнослужителів і державних службовців, а й усіх інших осіб. Зокрема, покращення відвідання богослужіння, закриття пивниць, розвиток початкової освіти, катехізація різних сфер суспільства стали ознаками «правильного» способу повсякденного життя [365, S. 11].

Т. А. Беляєва зазначає, що в німецькій історіографії на цей час утвердилося розуміння конфесіоналізації як багатосторонньої системи проникнення протестантських учень і практик в усі сфери суспільного життя в період 1520–1648 рр. [102, с. 210]. Проте варто звернути увагу на те, що у працях сучасних німецьких дослідників (зокрема, Й. Буркхардта, Х. Смолінські) велику увагу приділено і процесам католицької конфесіоналізації. Раніше останні характеризувалися за допомогою поняття «Контрреформація», що дещо звужувало межі дослідження [303; 491]. Унаслідок цього доречно визначати лютеранську, реформатську й католицьку конфесіоналізацію як різні течії одного історичного явища.

Варто зазначити, що деякі сучасні дослідники (М. Хекель, Е. Кох, А. Колер, Г. Зеєбасс) трактують конфесіоналізацію як феномен, притаманний усім німецьким територіям XVI ст. [348; 392; 395; 484]. Такий підхід видається обґрунтованим, оскільки конфесійні зміни відбулись як у тих регіонах Німеччини, де Реформація перемогла, так і в тих землях, де реформаційний рух зазнав поразки. Розходження між конфесіями визначалися як відмінностями у розумінні змісту християнського віровчення в межах кожної з них, так і трансформаціями організаційних структур, спрямованих на централізацію і бюрократизацію світської та церковної влади, на дисциплінування віруючих [365, S. 8].

На нашу думку, визнання існування суттєвих відмінностей між різними течіями конфесіоналізації раннього Нового часу – лютеранською, реформатською, католицькою – дає змогу зосередитися на визначенні їх специфічних характеристик, що розкривають сутність кожної конфесії в конкретно-історичних умовах. До ключових характеристик конфесії належать особливості віровчення, специфіка культу, устрій церковної організації [200, с. 18].

Водночас варто зазначити, що хронологічні межі конфесіоналізації не є остаточно визнаними. Як наслідок, її датування, запропоноване Т. А. Беляєвою, викликає заперечення. Дискусійним питанням у сучасній історіографії залишається визначення дати як початку, так і завершення конфесіоналізації в Німеччині. Зокрема, Е. Кох розпочинає відлік подій конфесіоналізації з 60-х рр. XVI ст. – від подій, які відбувалися після підписання Аугсбурзького мирного договору [392, S. 49]. Подібного підходу дотримується і М. Хекель [348, S. 67]. На наш погляд, такий підхід не можна визнати цілком правильним – адже контури різних конфесій у німецьких територіях досить чітко окреслили вже за часів Реформації, що надалі й визначило зміст ключових положень Аугсбурзького релігійного миру. Тому політичні, церковні, соціальні проблеми, що виявлялися в розвитку німецького суспільства до укладання Аугсбурзького

мирного договору, так само доречно характеризувати в межах дослідницької парадигми конфесіоналізації, як і наслідки мирної угоди 1555 р.

Більш обґрунтованою виглядає позиція Х. Шиллінга, який датує початок оформлення нових конфесій 1525 р. – завершенням Селянської війни [466, S. 162]. Після 1525 р. зростає активність міських общин, які в умовах князівського тиску намагалися відстояти свої права, спираючись на ідеї євангелізму. Тому із завершенням Селянської війни не завершується Реформація як народний рух. Водночас перемога у Селянській війні дала змогу німецьким князям активізувати боротьбу за досягнення власних політичних інтересів. До того вона стримувалася усвідомленням небезпеки з боку повсталих селян, унаслідок чого виступи повстанців активно придушували як князі – прибічники католицизму, так і князі – союзники Лютера.

Як результат, ми не вважаємо за доцільне повною мірою розмежовувати Реформацію та конфесіоналізацію в Німеччині і розглядати другий процес як такий, що змінює перший у середині XVI ст. До того часу події євангелічного руху в німецьких землях уже набули виразного конфесійного забарвлення, що знайшло вияв як у релігійній сфері, так і в політичному, соціально-економічному, культурному житті 20–50-х рр. XVI ст. На нашу думку, відлік початку конфесійного будівництва в німецьких землях варто розпочинати не з 1555 р., коли було підписано Аугсбурзький релігійний мир і офіційно визнано існування лютеранства як окремої християнської конфесії, а саме із середини 20-х рр. XVI ст., коли почали закладати догматичні основи євангелічного віросповідання і створювати умови для його політичної легітимізації [200, с. 19].

Не менш складним є визначення завершальної межі конфесіоналізації. Найбільш часто її пов'язують із закінченням Тридцятирічної війни й укладанням Вестфальського та Мюнстерського мирних договорів 1648 р. [246, с. 25]. Визнаючи епохальне значення названих подій для подальшого розвитку не тільки Німеччини, а й усієї Європи Нового часу, водночас наголошуємо на тій обставині, що воєнні конфлікти першої половини XVII ст. розгортались між

державами, у яких визначеність позицій правлячих режимів уже забезпечено попереднім конфесійно-політичним будівництвом. І хоча протягом Тридцятирічної війни принцип «протестанти проти католиків» неодноразово порушувався (яскравим прикладом є підтримка, надана німецьким протестантським правителям з боку католицької Франції) згідно з конкретними політичними інтересами можновладців, подібні випадки все ж якісно не змінювали конфесійної приналежності певної території.

Конфесійна ідентифікація для мешканців більшості євангелічних територій Німеччини виявилася пов'язаною з ухваленням «Книги згоди» (1580 р.) – комплексу віросповідних книг, що містили розгорнуту характеристику догматики та культу євангелізму, позначаючи завершення конституювання євангелічно-лютеранської конфесії як єдиної цілісної системи, її перехід на засади ортодоксії. Головні принципи зазначених книг за короткий час було визначено як пріоритети розвитку територіальної церковної і шкільної організації шляхом ухвалення євангелічних статутів відповідних територій Німеччини. На нашу думку, саме прийняття «Книги згоди» можна вважати ключовою подією, що стала рубежем між періодами лютеранської конфесіоналізації й ортодоксії [200, с. 19].

Варто визначити, як згадані вище події лютеранської конфесіоналізації висвітлюють в історіографічному дискурсі кінця ХХ – початку ХХІ ст. в аспекті конфесійних перетворень у Саксонії доби раннього Нового часу. Серед праць, які позначили зростання уваги сучасних істориків до подій конфесійного будівництва в Саксонії як важливого компонента Реформації і конфесіоналізації в німецькому суспільстві, насамперед треба вказати на збірку «Сторіччя Реформації в Саксонії», видану в 1989 р. Нариси, що увійшли до неї, охоплюють низку проблем, які доречно визначити ключовими характеристиками лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні. Так, К. Блашке зосереджує увагу на особливостях економічного, політичного, соціального ладу Саксонії напередодні Реформації, доходячи висновку щодо їх переплетення і вираження наявних суперечностей у сфері релігії [286, S. 32].

Х. Юнгханс, розкриваючи перебіг подій Реформації в саксонському регіоні протягом 1517–1539 рр., акцентує увагу на політиці ернестинських курфюрстів Фрідріха Мудрого, Йоганна Стійкого і Йоганна Фрідріха Великодушного, кожен із яких здійснив помітний внесок як у розгортання реформаційного руху в Саксонії, так і у здійснення контролю світської влади над цим процесом [379, S. 33]. Г. Вартенберг розглядає наступний етап будівництва територіальної церковної організації Саксонії (1539–1559), характеризуючи і кризові явища у розвитку євангелічного руху (Шмалькальденська війна й Аугсбурзький інтерим), і успіхи, досягнуті завдяки укладанню Аугсбурзького релігійного миру [513]. Е. Кох звертається до перипетій розвитку євангелічної церкви Саксонії у другій половині XVI ст., висвітлюючи проблеми здійснення конфесіоналізації в регіоні за часів правління курфюрста Августа I, пов'язані як із опором прибічників католицизму, так і з ідейними суперечностями між гнезіолютеранами та філіпістами [391].

На нашу думку, матеріали збірки «Сторіччя Реформації в Саксонії» заклали фундамент подальшого дослідження проблеми лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні, позначивши низку малодосліджених аспектів та невирішених питань конфесійного будівництва як протягом Реформації, так і після її утвердження на території Саксонії. Авторами введено в обіг важливі історичні джерела, зміст яких розкриває особливості політичного, церковного, освітнього розвитку Саксонії раннього Нового часу.

Деякі важливі аспекти лютеранської конфесіоналізації в Саксонії висвітлено у працях, автори яких звертаються до вивчення біографії фундатора німецької Реформації – Мартіна Лютера. Насамперед варто назвати дослідження М. Брехта, Х. Юнгханса, Х. Шиллінга.

М. Брехт створює широку панораму німецької Реформації, пов'язуючи характеристику діяльності Лютера на різних етапах його життя з розвитком реформаційного руху. Проблемно-хронологічний принцип дослідження дає змогу історику докладно висвітлити ключові явища різних періодів конфесіоналізації в Саксонії, до яких Лютер мав безпосереднє відношення, –

розбудову територіальної євангелічної церковної організації [296, S. 264–285], відносини реформатора з курфюршеською владою [295, S. 13–34], регламентацію церковними органами контролю повсякденних питань життя місцевої громади [295, S. 248–263].

У монографії Х. Юнгханса головну увагу зосереджено на проблемі становлення Віттенберга як центру лютеранської Реформації. Дослідник звертається до актуальних питань конфесійних перетворень у Саксонії – діяльності Віттенберзького університету як центру Реформації, початку проповіді «чистого Євангелія» у церквах Віттенберга, відносин Лютера з колегами та учнями [381].

Х. Шиллінг, характеризуючи особливості життя й діяльності Мартіна Лютера, звертає головну увагу на їх значення у масштабі німецького та європейського суспільства епохи переходу від Середньовіччя до раннього Нового часу. Водночас дослідник робить низку важливих зауважень щодо закономірностей перетворення «партикулярної Реформації» в окремому регіоні (Саксонії) на універсальну реформу, що консолідувала різні території і міста Німеччини в єдине ціле [469, S. 353–355].

Зазначаючи, що реформатор неухильно дотримувався головної мети – християнізації суспільства за допомогою контролю і дисциплінування, Х. Шиллінг виявляє вказану тенденцію і в проведенні візитацій євангелічних парафій Саксонії, у яких Лютер брав безпосередню участь, і в реформуванні шкільної організації й сімейних відносин у саксонському суспільстві, і в написанні «Малого Катехізису» та «Великого Катехізису». Закономірним постає авторський висновок, що церковну організацію курфюршества Саксонського, значною мірою створену зусиллями Лютера, можна вважати зразком для низки євангелічних церков в інших регіонах Німеччини [469, S. 442]. Таким чином, дослідження Х. Шиллінга сприяє усвідомленню значущості внеска реформатора у формування земельної державності Саксонії раннього Нового часу і фундаментальних засад євангелічної конфесії та культури німецького суспільства Нового часу [165, с. 218].

За своїм змістом праці М. Брехта, Х. Юнгханса, Х. Шиллінга виходять за межі суто біографічних досліджень. Заслугою їх авторів є детальні характеристики тих сфер життя саксонського суспільства, до яких діяльність Лютера мала безпосереднє відношення. Як результат, вони дають змогу представити лютеранську конфесіоналізацію невід'ємним компонентом соціокультурного розвитку Саксонії епохи раннього Нового часу.

У значній частині сучасних історичних праць головну увагу приділено характеристиці практичних аспектів лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, насамперед – реформуванню церкви, шкіл та університетів. Зокрема, дослідження Х. Ядатца присвячене проведенню візитацій, які стали невід'ємним компонентом функціонування євангелічної церковної організації. Спираючись на широку джерельну базу, автор аналізує специфіку життєдіяльності сільських громад, визначає передумови запровадження візитацій до повсякденної практики євангелічної церкви, розглядає їх хід та наслідки для проповідників, кюстерів, учителів, представників влади та сільського населення Саксонії [371]. Крім того, Х. Ядатц присвятив спеціальну розвідку політиці герцога Георга Бородатого, спрямованій проти наростаючого євангелічного руху в герцогстві Саксонському, розкривши її головні напрями і визначивши причини, через які курс Георга зазнав поразки [370].

У центрі досліджень Т. Тепфера перебуває такий важливий компонент лютеранської конфесіоналізації XVI ст. як вища освіта. Її розвиток у саксонському регіоні дослідник розглядає, звертаючись до різних аспектів функціонування університетів Віттенберга і Лейпцига [504; 505; 506; 507]. Характерною особливістю праць Т. Тепфера є прагнення автора розглядати події у вищих школах Саксонії як невід'ємну складову «освітньо-культурного ландшафту» Німеччини, що значно розширює можливості дослідження конфесіоналізації.

Більш локальне, але не менш важливе питання лютеранської конфесіоналізації в Саксонії розглядає Г. Вальтер, характеризуючи заснування Віттенберзького університету в аспекті освітньої політики ернестинської лінії

династії Веттінів. Автор доводить, що названа подія виявила увагу саксонських правителів до освіти – важливої ознаки їх політичного суверенітету, зумовивши турботу про відкриття університету в Єні після втрати ернестинською лінією влади в курфюршестві Саксонському [512, S. 22]. Отже, освітній аспект лютеранської конфесіоналізації постає важливим складником політики саксонських правителів доби раннього Нового часу.

Значну увагу дослідники конфесіоналізації приділяють і політичному розвитку Саксонії. Останнім часом до їх поля зору все частіше потрапляють події другої половини XVI ст. – періоду, менш вивченого порівняно з епохою Реформації. До успішних результатів дослідницьких пошуків у зазначеному напрямі варто віднести, зокрема, збірку «Саксонські курфюрсти протягом релігійного миру 1555–1618 рр.», видану у 2007 р. Її матеріали присвячені подіям лютеранської конфесіоналізації в Саксонії від укладання Аугсбурзького релігійного миру до початку Тридцятирічної війни. Автори статей, що увійшли до збірки, аналізують низку важливих проблем конфесійної доби: міжнародну діяльність саксонських курфюрстів [440], їх взаємини з імператорською владою [298], розвиток структур управління [355], відносини між представниками альбертинської та ернестинської ліній династії Веттінів [414], економічний курс правителів Саксонії [336], реформування територіальної церковної організації [368], перетворення у сфері вищої освіти [331], вплив Саксонського євангелічного статуту 1580 р. на процес конфесіоналізації [380]. Зазначені проблеми пов'язані з необхідністю вивчення політичного курсу правителів курфюршества Саксонського в умовах лютеранської конфесіоналізації як парадигми історії Саксонії доби раннього Нового часу.

Нові можливості дослідження лютеранської конфесіоналізації в річищі політики саксонських правителів забезпечує і біографічний жанр. Наприкінці XX – на початку XXI ст. створено низку праць, присвячених життю та діяльності правителів Саксонії раннього Нового часу. Зокрема, Р. Гросс, вивчаючи особливості історичного розвитку князівського дому Веттінів на різних етапах його правління в саксонських територіях, не оминає увагою

період Реформації і конфесіоналізації. Висвітлюючи діяльність герцогів Георга і Генріха, курфюрстів Моріца й Августа, автор розкриває різні її аспекти – взаємини альбертинців з ернестинською лінією династії Веттінів, ставлення влади до реформаційного руху, участь у військово-політичних конфліктах (Шмалькальденська війна, «Князівська війна»), зусилля саксонських правителів щодо стабілізації внутрішнього становища підвладних територій [337]. На жаль, Р. Гросс зосереджується на розгляді політики альбертинської лінії династії Веттінів, залишаючи за межами дослідження період перебування при владі в курфюршестві Саксонському представників ернестинської лінії.

В аспекті нашого дослідження особливо актуальним є зауваження Р. Гросса щодо внеску курфюрста Августа в розвиток курфюршества Саксонського як територіальної держави. Дослідник звертає увагу на різні аспекти цього процесу: розширення підконтрольних саксонському курфюрсту володінь, стабілізація фінансової сфери, централізація політичного управління [337, S. 140–146]. Водночас зауважимо, що проблему вирішення внутрішніх конфесійних суперечностей між прибічниками різних ідейних течій лютеранства Р. Гросс розглядає лише в загальних рисах, не приділяючи значної уваги конфесіоналізації як ключовому чиннику формування земельної державності Саксонії і не розглядаючи прагнення курфюрста Августа припинити гострі конфлікти як важливий компонент його політики, типової для територіального правителя ранньоабсолютистського типу.

Постаті саксонського курфюрста Августа як активного провідника лютеранської конфесіоналізації в регіоні присвячено нарис Й. Брунінга. Безумовно, у межах порівняно невеликого за обсягом біографічного нарису навряд чи можна очікувати розгорнутої панорами конфесійно-політичного розвитку всього курфюршества Саксонського. Однак дослідник виокремив певні важливі характеристики, на які варто звернути увагу під час подальшого розгляду проблеми. Зокрема, Й. Брунінг характеризує час правління Августа (1553–1586) як «епоху балансування і компромісу», що зумовлене прагненням саксонського курфюрста підтримувати мир в імперії, зберігаючи наявну

розстановку політичних сил. Такий політичний курс сприяв піднесенню авторитету Августа серед протестантських князів, забезпечуючи зростання впливу династії Веттінів у Священній Римській імперії [297, S. 124]. Також дослідник звертає увагу на внесок Августа I Саксонського у розбудову євангелічної церковної організації, відносячи до ключових моментів становлення євангелічної церковної організації в Саксонії ініціативу курфюрста щодо розробки «Формули згоди» і «Книги згоди».

Дослідницькі підходи Р. Гросса та Й. Брунінга до вивчення особи Августа розвинено у збірнику «Курфюрст Август Саксонський. Пореформаційний «князь миру» між територією та імперією», надрукованому до 500-річного ювілею Реформації. Основу названого видання складають матеріали наукової конференції, що відбувалася в Торгау і Дрездені 9–11 липня 2015 р. Матеріали збірника структуровані за чотирма головними проблемами: Август – політик, який перебував «між територіями та імперією»; вирішення Августом економічних, управлінських, церковних проблем розвитку Саксонії; репрезентація придворного життя; розвиток музичного мистецтва при дворі курфюрста. В аспекті нашого дослідження особливо значущими видаються статті, присвячені розгляду перших двох проблем. Зокрема, М. Рудерсдорф визначає Августа I як представника нового пореформаційного типу територіального князя – правителя конфесійної держави як складової «старої імперії» [459, S. 8]. Ф. Гезе приділяє увагу відносинам саксонського курфюрста із правителями Бранденбурга, визначаючи їх важливість для зміцнення євангелічного угруповання у масштабах усієї Священної Римської імперії і водночас наголошуючи на конкуренції між правителями, зокрема через взаємні територіальні претензії [330, S. 47]. О. Хейнеманн звертається до особливостей конфлікту між ернестинською та альбертинською лініями династії Веттінів, характеризуючи їх через призму генеалогічно-історіографічної традиції [349, S. 76]. К. Хейнкер вивчає взаємодію Августа із Таємною радою, наголошуючи на поєднанні в діяльності курфюрста двох способів управління – контролювання та делегування повноважень [350, S. 108]. М. Шатковські

аналізує зміст августівської «Конституції» 1572 р., розглядаючи її прийняття як своєрідний компроміс між різними станами саксонського суспільства [464, S. 119]. Х.-П. Хассе досліджує взаємини курфюрста із церковними діячами, доходячи висновку: церковна політика Саксонії за часів правління Августа виявляла себе через мережу особистих контактів курфюрста з теологами і священнослужителями (зокрема із Якобом Андреа) як виконавцями функцій, важливих для координації відносин світської влади і церковного управління [345, S. 169].

Отже, останнім часом окремі аспекти діяльності Августа I Саксонського набули більш докладного висвітлення в історіографії. Однак поглиблення вивчення головних напрямів його політичної діяльності (зокрема визначення її конфесійного складника) зберігає актуальність.

Й. Херрманн також звертається до політичного розвитку курфюршества Саксонського, аналізуючи його особливості через призму діяльності Моріца – брата Августа і його попередника на курфюршеському престолі. Розгляд багатогранної діяльності Моріца дає підстави досліднику визначити його як «суперечливу особистість доби Реформації». Розумний, енергійний і водночас украй нерозбірливий у засобах політик, войовничий діяч (саме він став останнім німецьким правлячим князем, який загинув у битві), а разом з тим і далекоглядний майстер дипломатичних переговорів – таким постає Моріц Саксонський у зображенні Й. Херрманна [357].

Ф.-Л. Кролль в узагальнювальній праці «Історія Саксонії», намагаючись у межах дослідження охопити ключові події історії саксонського регіону від раннього середньовіччя до сьогодення, присвячує окремий розділ подіям Реформації і конфесіоналізації, акцентуючи увагу на їх головних наслідках для розвитку Саксонії за доби раннього Нового часу. Варто зазначити, що в центрі уваги Ф.-Л. Кролля перебувають насамперед події політичної історії Саксонії, які він прагне розглядати у контексті їх впливу на німецьку та європейську історію, тоді як події соціального й економічного життя регіону висвітлюються автором у загальних рисах [402].

В історіографії дореволюційної Росії питання конфесійних перетворень у Німеччині (зокрема у Саксонії) тривалий час не були об'єктом спеціальних досліджень. Історики, які працювали в Російській імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., приділяли головну увагу подіям Реформації до завершення Селянської війни. Такий підхід, зокрема, характерний для узагальнювальних праць Т. Грановського і П. Кудрявцева з історії пізнього Середньовіччя і раннього Нового часу [124; 230].

У радянській історіографії Реформації головну увагу було зосереджено на подіях класової боротьби в німецькому суспільстві. Радянські дослідники та історики НДР унаслідок проведення дискусії у другій половині 1950-х рр. щодо характеру Реформації розглядали її як ранньобуржуазну революцію, завершенням якої стала поразка повстанських загонів у Селянській війні 1524–1525 рр. [125; 236; 258; 260; 269; 276]. Таким чином, головний політичний підсумок зазначених подій в історії Німеччини вони визначали як перемогу реакційних сил, що призвела до закріплення князівського панування в німецькому суспільстві [256; 257].

На межі ХХ–ХХІ ст. деякі аспекти конфесіоналізації відображено в загальних працях з історії Реформації російських та українських дослідників. Так, Ю. Є. Івонін вважає конфесіоналізацію результатом як духовної теологічної динаміки, що позначала внутрішні структурні перетворення релігійного і культурного життя, так і реального історичного повороту у формуванні державності [151, с. 34–36]. У ранній Новий час Священна Римська імперія була системою земельних держав, що мала вплив на форму й образ європейської системи. Важливе місце в державній системі Священної Римської імперії посідало курфюршество Саксонське.

У конфесійну епоху церква відігравала роль об'єднувача території, сприяючи в цьому політиці територіальної держави. Як наслідок, за умов конфесіоналізації дискусії і конфлікти між правителями та підданими могли вирішувати тільки на юридичному рівні. Конфесійно забарвлені соціальні конфлікти істотно відрізнялися від конфліктів у плюралістичних суспільствах,

де існувала можливість компромісу, що позначало подальшу перспективу переходу від конфесіоналізації до громадянського суспільства [149, с. 268].

Сучасний російський дослідник А. Ю. Прокоп'єв присвятив низку праць вивченню проблем історії Німеччини другої половини XVI – першої половини XVII ст. [245; 246; 247; 248; 249; 250; 251; 252]. Визначаючи вказаний період як «епоху релігійного розколу», автор указує на «складну діалектику лютеранської конфесіоналізації», визначаючи дві взаємопов'язані сторони вкорінення євангелічної конфесії – консервативну (спрямованість на збереження вже наявних соціальних нормативів) та еволюційну (прискорення тенденцій, намічених до Реформації) [246, с. 120].

Видатний вітчизняний дослідник Ю. О. Голубкін (1941–2010) у низці статей звертався до подій початкового етапу конфесійних перетворень у Німеччині, розглядаючи їх через призму реформаційної діяльності Мартіна Лютера. Зокрема, об'єктом уваги дослідника стали внесок Лютера у зміни порядку богослужіння, участь реформатора у перших візитаціях у Саксонії, еволюція його ідейної позиції після закінчення Селянської війни [117; 118; 119]. Значущим для розуміння історичної ситуації в німецькому суспільстві конфесійної доби є також історико-біографічний нарис, вміщений у збірці перекладів творів Мартіна Лютера. У зазначеному нарисі Ю. О. Голубкін робить важливий висновок щодо використання після завершення Селянської війни територіальними князями вчення реформатора для секуляризації церковного майна, створення очолюваної ними церковної організації, переслідування єретиків та інакомислячих, боротьби з імператором [116, с. 328–329].

Відомий сучасний історик В. О. Дятлов у своїх працях розкриває специфіку духовної атмосфери Реформації, що змінила ставлення людини до світу та до самої себе [136]. Як доводить дослідник, великою мірою зазначені зміни зумовлені активізацією комунікаційних процесів у суспільстві раннього Нового часу, що визначили успіхи Реформації в боротьбі з її противниками [134; 140]. Характеризуючи події Реформації середини 20-х рр. XVI ст., учений

звертає увагу на поширення в різних верствах суспільства (зокрема серед поміркованих реформаторів) ідеї встановлення і наведення порядку, приборкання масового руху [130]. Дослідник зазначає, що Селянська війна дала поштовх процесу конфесіоналізації, чіткого оформлення різних віросповідань, визначення їх взаємин із владою. Так, у відповідь на конфесіональну консолідацію старої віри зростають конфесійні угруповання на лівому фланзі Реформації [137, с. 291].

П. М. Котляров у численних розвідках приділяє основну увагу вивченню життя видатного соратника Лютера – Філіпа Меланхтона [223; 224; 225; 226; 227; 228; 229]. Дослідник визначає низку напрямів діяльності цього мислителя, який у роки релігійних перетворень постав і гуманістом, і реформатором [223, с. 5]. Подібна специфіка світогляду виявила себе в освітніх, релігійних, соціально-політичних практиках Меланхтона, у яких він намагався синтезувати релігію, античну мудрість і новітні досягнення. Таке поєднання, на думку Меланхтона, було важливим засобом реформування освіти і церкви [223, с. 307].

Відома дослідниця історії Ганзи Н. Г. Подалаяк (1948–2010) не оминула увагою і ті сторони життя німецьких ганзейських міст, які були пов'язані з подіями Реформації. Зокрема, вона приділила увагу соціально-політичній боротьбі у Ростокі та Любеці у 1520–1530-х рр. [242; 243, с. 275–292]. Варто зазначити, що зміст названих подій певною мірою визначався розгортанням лютеранської конфесіоналізації у саксонському регіоні, ідейний вплив якої за посередництва різноманітних засобів масової комунікації виявив себе і в містах Північної Німеччини.

У монографії С. І. Лимана в річищі вивчення доробку медієвістів України XIX ст. приділено увагу висвітленню ними історії Реформації в Німеччині. Дослідник докладно аналізує праці М. М. Луніна, у яких було підкреслено не тільки церковні й політичні, а й окремі соціальні і матеріальні чинники Реформації [232, с. 233], а також історичні нариси М. Н. Петрова, де було

визначено напрями реформаційного руху в Німеччині та його основні результати [232, с. 239].

1.2. Джерельна база

Нерозривно пов'язана з гострою боротьбою між прибічниками різних віросповідань, лютеранська конфесіоналізація не може бути зведена лише до цієї боротьби, до суто релігійних питань. Її вивчення зумовлює необхідність розгляду подій Реформації у зв'язку з подальшим розвитком німецького суспільства у другій половині XVI – на початку XVII ст. У межах нашої роботи дослідження лютеранської конфесіоналізації спрямоване на розкриття комплексу змін у політичному, соціально-економічному, ідеологічному, культурному житті Саксонії, спричинених подіями Реформації.

Складність і розмаїтість конфесійних трансформацій зумовлюють необхідність залучення широкої джерельної бази, що охоплює різні сторони конфесіоналізації. Класифікація джерел, на нашу думку, має допомогти визначенню ключових аспектів лютеранської конфесіоналізації в Саксонії – державно-політичного, релігійно-церковного, освітньо-культурного.

Серед джерел, використаних у дослідженні, виділяємо такі основні групи:

- акти рейхстагів;
- теологічні праці;
- полемічні твори;
- євангелічні церковні статути;
- звіти візитаторів;
- епістолярні джерела;
- історичні хроніки.

Акти рейхстагів, що належали до документів загальноімперського масштабу, маючи чинність на всій території Священної Римської імперії, є важливим типом джерел, що розкривають загальні історичні умови розгортання лютеранської конфесіоналізації, відображаючи позиції імперської влади і станів

німецького суспільства. Так, противники Реформації, обґрунтовуючи свої позиції, посилалися на постанову Вормського рейхстагу 1521 р., що забороняла поширення вчення Лютера у всіх німецьких землях [30, S. 643–659]. Натомість прибічники євангелічного руху спиралися на рішення Першого Шпеєрського рейхстагу 1526 р., що, виголосивши право князів діяти у питаннях віри так, щоб «надалі дати звіт перед Богом і імператором» [31, S. 191–581], фактично закріпили їх повноваження як «верховних єпископів» у своїх володіннях. Так само значимими в аспекті нашого дослідження є рішення Аугсбурзького рейхстагу 1555 р., якими було проголошено релігійний мир у межах Священної Римської імперії, що позначило початок нового етапу лютеранської конфесіоналізації [32].

Серед **теологічних праць** насамперед варто назвати віросповідні книги євангелічної церкви. До них належать: «Малий Катехізіс» [4] та «Великий Катехізіс» [1] Мартіна Лютера (обидві праці – 1529 р.), «Аугсбурзьке віросповідання» (1530 р.) [10], «Апологія Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона (1530/31 рр.) [17], «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера (1537 р.) [9], «Трактат про владу і верховенство папи» Філіпа Меланхтона (1537 р.) [78], «Формула згоди», підготовлена групою лютеранських теологів (1577 р.) [52]. Зазначені твори зібрані у «Книзі згоди» (1580 р.), ухвалення якої позначило конституювання лютеранської ортодоксії. Їх значення для здійснення конфесійних перетворень у Німеччині є незаперечним. Варто зазначити, що діяльність євангелічної церкви в Саксонії стала зразком реалізації принципів зазначених віросповідних книг, надавши приклад здійснення лютеранської конфесіоналізації в інших німецьких територіях.

Поряд із теологічними працями значну роль у визначенні головних характеристик лютеранської конфесіоналізації в Саксонії відіграють **полемічні твори** реформаторів та їх опонентів. Зазначені твори присвячені важливим питанням конфесійних дискусій раннього Нового часу; у них виявлено гострі суперечності між лютеранами і католиками, а також між прибічниками

Реформації, що мали бути подолані для подальшого поступу євангелічного віровчення. Зокрема, важливу роль у визначенні лютеранської догматики відіграв твір Мартіна Лютера «Про рабство волі» [6], який став відповіддю на трактат Еразма Роттердамського «Діатриба, або про свободу волі» [12]. Надалі у розгортанні дискусії щодо свободи людської волі взяли активну участь віттенберзькі реформатори «другого покоління», створивши низку полемічних творів, що засвідчують важливість зазначеного типу джерел для розкриття головних проблем конфесійного будівництва.

Важливе значення для вивчення різноманітних аспектів лютеранської конфесіоналізації мають **євангелічні церковні статuti**, які почали створювати у 20-х рр. XVI ст. Перші євангелічні статuti прийняті в саксонських містах, де розпочалася Реформація. До них належали церковний статут Віттенберга, написаний Андреасом Карлштадтом у період активізації міського руху (1522) [49] і «Статут спільної каси» Лейсніга (1523) [58]. Із другої половини 20-х рр. XVI ст. розроблення євангелічних статутів набуває поширення у зв'язку з активним формуванням євангелічної церковної організації Саксонії та інших регіонів Німеччини, у яких розгортався реформаційний рух.

Євангелічні статuti регламентували життя лютеранської общини на певній території: у них визначені головні засоби ліквідації католицьких церковних інституцій та ієрархії, напрями реформування догматики і культу, шляхи вирішення гострих соціально-економічних проблем. Тоді, коли положення певного статуту успішно втілювали в життя, їх могли переймати укладачі євангелічних статутів інших німецьких міст і територій.

Особливе місце серед євангелічних статутів Саксонії посідає «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського...» Філіпа Меланхтона, опублікована навесні 1528 р. [79]. У складанні названого документа брали участь й інші реформатори: Мартін Лютер (який написав до нього передмову), Йоганн Бугенхаген, Юстус Йонас. Розробляючи «Настанову візитаторів...», віттенберзькі реформатори керувалися «Інструкцією для візитаторів», підготовленою за дорученням саксонського курфюрста Йоганна Постійного

влітку 1527 р. [43]. Сформульовані у «Настанові візитаторів...» вимоги контролю діяльності священнослужителів перейняли укладачі більш пізніх статутів, що регламентували розвиток територіальної євангелічної церковної організації.

Аналізуючи зміст євангелічних статутів як історичних джерел, ми звертаємося до найбільш повного їх зібрання за редакцією Е. Зелінга, яке видавали з 1902 р. до 80-х рр. ХХ ст. У першій та другій частинах першого тому зазначеного зібрання опубліковані церковні статути міст і територій Саксонії. Крім того, у виданні Е. Зелінга вміщено докладні статті оглядового характеру з історії Реформації в саксонських містах [486], а також ретельно оформлено довідковий апарат.

Вивчаючи євангелічні статути як історичні джерела, варто враховувати, що вони мали характер інструкції, перераховуючи вимоги, які світська та церковна влада висувала до священнослужителів, учителів, бюргерів, селян. Однак не менш важливого значення в аспекті нашого дослідження набуває пошук відповіді на запитання: наскільки зазначені вимоги втілювалися в повсякденне життя євангелічних общин. Тому дані євангелічних статутів необхідно доповнювати інформацією, що міститься в інших типах джерел.

Простежити, як заклики й настанови лідерів Реформації реалізовували в повсякденному житті євангелічних общин, дають змогу **звіти візитаторів**. З утвердженням євангелічної церковної організації Саксонії у середині 20-х рр. XVI ст. реформатори розпочали регулярно проводити візитації парафій. Виявлені недоліки в діяльності територіальної організації євангелічної церкви і рекомендації щодо їх усунення складають основний зміст звітів візитаторів [69]. Зазначені джерела допомагають зробити висновки щодо головних проблем становлення євангелічної церковної організації і засобів їх подолання.

Звіти візитаторів про перевірки парафій є своєрідним доповненням і продовженням євангелічних церковних статутів. Якщо статути визначали загальні напрями розвитку євангелічної церковної організації, позначаючи ідеали реформаторів як головну мету конфесійних перетворень, то звіти

візитаторів відображали реальний стан справ у міських і сільських євангелічних общинах Саксонії, відображаючи гострі проблеми їх повсякденної життєдіяльності.

Значущість **епістолярних джерел** для розуміння проблем конфесійного розвитку саксонських територій пояснюємо тим, що реформатори були особливо зацікавлені в наданні гарантій підтримки євангелічному рухові з боку територіальної влади Саксонії. Після завершення Селянської війни 1524–1525 рр. можливість подальшого здійснення реформаційних перетворень визначала насамперед позиція місцевих князів і магістратів. Тому не дивно, що лідери Реформації в Саксонії вели активне листування з територіальними правителями Німеччини, а згодом – і з представниками правлячих династій інших держав, здійснюючи таким чином важливий внесок у розгортання лютеранської конфесіоналізації.

До видатних постатей Реформації в Саксонії, завдяки діяльності яких лютеранська конфесіоналізація стала феноменом німецької, а згодом – і європейської історії, належить Йоганн Бугенхаген. Його внесок в утвердження євангелізму в німецьких землях та за їх межами важко переоцінити і звести лише до одного певного напрямку. До історії лютеранства Бугенхаген увійшов як видатний організатор євангелічної церкви та школи, проповідник, теолог, полеміст. Простежити багатогранний характер його участі в лютеранській конфесіоналізації дає змогу, зокрема, кореспонденція Бугенхагена.

Листування Йоганна Бугенхагена є комплексом джерел, систематизація яких насамперед є заслугою німецького дослідника О. Фогта. У другій половині XIX ст. він здійснив збір, упорядкування, підготовку до друку та видання листів реформатора і його адресатів. Згодом зібрання листів Бугенхагена доповнено (завдяки наполегливим пошукам О. Фогта й О. Клемена) і перевидано. Це видання налічує 305 листів та інших наративних джерел (автографів, записів), написаних Бугенхагеном і його кореспондентами [24]. Крім того, після публікації зазначеної збірки в наступні роки дослідники

знайшли велику кількість листів – самого Бугенхагена і адресованих йому (загалом ще близько 200) [410, S. 409].

На нашу думку, з урахуванням великого обсягу кореспонденції Йоганна Бугенхагена і широти її проблематики, є доцільним згрупувати листи віттенберзького реформатора у певні комплекси. За критерій групування беремо певну особу / орган влади, з якими реформатор здійснював листування. Таким чином, доцільно вести мову про політичне й релігійно-церковне листування Бугенхагена як про комплекси кореспонденції. Кореспондентами Йоганна Бугенхагена у 20–50-х рр. XVI ст. були впливові діячі: король Данії Крістіан III, курфюрсти Саксонії Фрідріх Мудрий, Йоганн Стійкий та Йоганн Фрідріх Великодушний, герцог Альбрехт Пруський, герцоги Філіп і Барнім Померанські, ландграф Філіп Гессенський, князі Йоахім і Георг Анхальтські та ін. Активне листування віттенберзького реформатора з правителями різних євангелічних територій пояснюємо провідною роллю Віттенберга в поширенні лютеранства і участю самого Бугенхагена в цьому процесі. В одних листах Бугенхаген виступає порадником, надаючи пропозиції щодо особливостей здійснення Реформації в певному регіоні. Інші листи реформатора стосуються його безпосередньої участі в подіях конфесійно-політичного життя, що мали місце у німецьких територіях та за їх межами.

Не менш важливими епістолярними джерелами з історії лютеранської конфесіоналізації є листи саксонських політичних діячів доби раннього Нового часу – прибічників Реформації та її противників. Зокрема, цінні відомості щодо стосунків між євангелічними територіальними князями, а також між представниками світської влади і реформаторами містяться у листуванні Моріца Саксонського. У цьому комплексі джерел відображено різні сторони активної діяльності цього неоднозначного політичного діяча. Так, у листах Моріца висвітлено низку питань, пов'язаних із його участю у Шмалькальденській війні на боці імператора, відносинами з віттенберзькими реформаторами, приєднанням до виступу територіальних князів проти Карла V [59; 60; 61; 62; 63; 64].

Цінним джерелом для вивчення історії лютеранської конфесіоналізації в Саксонії є й листи герцога Георга – непримиренного противника Реформації. Георг Саксонський у численних листах, інструкціях, розпорядженнях детально визначає заходи, які, на його думку, мали запобігти розгортанню євангелічного руху в герцогстві Саксонському та за його межами [15; 16].

Важливі відомості щодо розгортання лютеранської конфесіоналізації містять **історичні хроніки**. Їх автори приділили головну увагу подіям політичного й релігійно-церковного життя Німеччини доби Реформації, відобразивши ключові моменти її розвитку. Так, Маттеус Ратцебергер (1501–1559), який був другом і соратником Лютера, у своїй «Рукописній історії» залишив низку важливих характеристик подій пізньої Реформації.

Як лейб-медик саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха, Ратцебергер був добре поінформований щодо подій придворного життя. Зокрема, він приділив увагу відносинам між лідерами Шмалькальденського союзу, перебігу Шмалькальденської війни, її наслідкам для саксонських територій [67]. Перебуваючи на ідейних позиціях гнезіолютеранства, Ратцебергер гостро висловлювався проти дій католицького угруповання, спрямованих на відновлення впливу Риму на німецькі землі (зокрема – на Саксонію).

Іншим автором, який представляє лютеранський напрям історичних хронік доби раннього Нового часу, є юрист Йоганн Слейдан. У відомому творі «Коментарії щодо стану релігії і держави за часів імператора Карла V» він звертається до характеристики релігійно-політичної ситуації в Німеччині за доби Реформації. Спираючись на важливі документальні матеріали, зокрема архіви Шмалькальденського союзу, Слейдан створює широку панораму розвитку німецького суспільства за доби раннього Нового часу.

Підтримуючи євангелічне віровчення, Слейдан водночас виявив у своєму творі таку важливу особливість творчого методу, як прагнення уникати пристрасних, односторонніх оцінок подій Реформації, що спричинило критику його праці з боку деяких прибічників Лютера. В аспекті нашого дослідження

становлять інтерес характеристики, надані Слейданом щодо підготовки й укладання Аугсбурзького релігійного миру [76].

Водночас певний внесок у висвітлення лютеранської конфесіоналізації на території Саксонії здійснили й автори, які перебували на протилежних ідейних позиціях. Так, священник із Хільдесхайма Йоганн Ольдекоп, який був учнем Лютера і в період ранньої Реформації підтримав його виступ проти індульгенцій, пізніше приєднався до боротьби проти поширення ідей євангелізму.

У «Хроніці» Ольдекопа, написаній із використанням свідчень очевидців і на основі власних спостережень, відображено низку важливих подій реформаційного руху в Саксонії. Так, автор детально характеризує ситуацію в саксонських землях після поразки протестантів під Мюльбергом і виголошення Віттенберзької капітуляції, що стала фактичним завершенням Шмалькальденської війни, а також зображує перебіг «Князівської війни», що призвела до відновлення позицій євангелічного угруповання в німецьких землях [56].

Варто зазначити основні особливості джерельної бази дослідження. Перш за все, до них належить яскраво виражена тенденційність низки джерел. Події Реформації в Саксонії найчастіше характеризували або її прибічники, або її противники. Неминучим наслідком цього постає суб'єктивізм в оцінці подій лютеранської конфесіоналізації. Найбільшою мірою він помітний у наративних джерелах (листах і хроніках), але його вияви зустрічаємо і в євангелічних церковних статутах, що відображали посилення позицій територіальної влади.

Ще одна особливість зазначених документів – їх фрагментарність. Кожен тип джерел, як правило, висвітлює окремі аспекти лютеранської конфесіоналізації в Саксонії (політичні, релігійно-церковні, соціокультурні), а не її загальну сутність. Це зумовлює потребу звернення до різних джерел, що в сукупності відображають головний зміст конфесійних перетворень.

1.3. Методологія та методи дослідження

Конфесійні перетворення у Саксонії є цілісним, тривалим процесом, що був складником конфесіоналізації у Священній Римській імперії. Вектор лютеранської конфесіоналізації був спрямований на дотримання балансу між церковною організацією і світською владою із закріпленням переважання останньої через зміцнення існуючих і створення нових структур управління.

Теоретико-методологічну базу дослідження складають принципи історизму, наукової об'єктивності, системності. Зазначені принципи є важливими для розуміння сутності лютеранської конфесіоналізації, її місця в політиці саксонських правителів раннього Нового часу.

Варто розкрити значення ключових принципів в аспекті дослідження лютеранської конфесіоналізації в політиці саксонських правителів. Так, принцип історизму, що передбачає висвітлення минулого в його історичному контексті, з урахуванням трансформацій об'єкта дослідження, забезпечує вивчення процесу лютеранської конфесіоналізації в конкретно-історичних умовах розвитку Саксонії раннього Нового часу. Принцип наукової об'єктивності, що вимагає з'ясування передумов і причин виникнення й розвитку історичних явищ, аналізу об'єкта дослідження в єдності його внутрішніх та зовнішніх взаємозв'язків, забезпечує розгляд подій, процесів, виявлення тенденцій лютеранської конфесіоналізації в Саксонії в їх повноті і суперечливості. Принцип системності дає змогу дослідити конфесійні перетворення в Саксонії як цілісний, складний і тривалий процес, що постає невід'ємним складником лютеранської конфесіоналізації у Священній Римській імперії доби раннього Нового часу.

Зазначені принципи реалізуємо в дослідженні через застосування комплексу загальнонаукових і спеціальних історичних методів. Головними загальнонауковими методами є історичний та логічний методи, застосування яких зумовлює всебічний аналіз, синтез, системний підхід до об'єкта дослідження.

Історичний метод дає змогу представити лютеранську конфесіоналізацію складним феноменом, що визначив масштабні зрушення в соціально-політичному, релігійно-церковному, соціокультурному житті Саксонії раннього Нового часу. Використання логічного методу є необхідним для розкриття послідовності подій конфесіоналізації, визначення їх взаємозв'язків, аналізу причин та наслідків конфесійних перетворень у саксонському регіоні.

Поряд із названими загальнонауковими методами у дослідженні використано низку спеціальних історичних методів. Так, для аналізу подій лютеранської конфесіоналізації в Саксонії важливу роль відіграє історико-типологічний метод, спрямований на визначення сутності історичних явищ і фактів. Застосування історико-типологічного методу передбачає розкриття сутності лютеранської конфесіоналізації як феномена історії раннього Нового часу; дає змогу розкрити комплексний характер конфесійних трансформацій, що охоплювали політичну, церковну, освітню сферу, позначивши їх взаємозв'язок як компонентів єдиного процесу.

Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії пройшла тривалий шлях, що відобразив цілі і завдання різних соціальних груп. Для визначення передумов, причин виникнення конфесіоналізації, розкриття сутності конфесійних перетворень у роботі використано історико-генетичний метод, що послідовно розкриває суспільні явища в процесі їх історичного розвитку. У межах нашого дослідження історико-генетичний метод, зокрема, застосовано для характеристики ідейних суперечностей в євангелічному середовищі періоду 40–70-х рр. XVI ст. Складність, гострота, тривалість дискусій між гнезіолютеранами і філіпістами зумовлюють потребу у детальному висвітленні причин, сутності та наслідків зазначених суперечностей, у чому досліднику сприяє використання саме історико-генетичного методу.

Історичні явища, що мають між собою певні риси подібності, варто вивчати за допомогою історико-порівняльного методу, що передбачає зіставлення цих явищ для з'ясування їх спільних і відмінних характеристик. Історико-порівняльний метод дає змогу виявити характерні особливості

лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, зіставляючи їх із конфесійними трансформаціями в інших регіонах Німеччини, де розгорнувся реформаційний рух, – Нижньою Саксонією, Пруссією, Померанією, Вюртембергом, Бранденбургом. Застосування цього методу також вважаємо доцільним для виявлення відмінностей між матеріалами перших візитацій у Саксонії періоду 20–30-х рр. XVI ст. і більш пізніми звітами візитаторів, написаних у 50–70-х рр. XVI ст.

Зміни в характері лютеранської конфесіоналізації в Саксонії протягом 20–80-х рр. XVI ст. зумовлено головними цілями, завданнями, методами діяльності суб'єктів конфесійних перетворень, що визначало специфіку кожного етапу конфесіоналізації. Розкрити особливості різних етапів лютеранської конфесіоналізації в Саксонії дає змогу діахронний метод історичного дослідження.

Водночас визначення особливостей лютеранської конфесіоналізації в Саксонії має враховувати загальні тенденції конфесійного будівництва в масштабах усієї Священної Римської імперії. Тому застосування синхронного методу дослідження, який допомагає розкрити вияви означених тенденцій у саксонському суспільстві, також є важливим для нашої роботи.

Метод системного аналізу дає змогу вивчати поняття конфесії як конституюючої основи процесів конфесіоналізації. Його застосування допомагає простежити вплив світської влади й церковних інститутів на різні сторони суспільного життя, що забезпечує розуміння цілісності процесу конфесіоналізації, розкриття закономірностей її розвитку.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Таким чином, в історіографії лютеранської конфесіоналізації в Саксонії визначаємо кілька ключових проблем, що привертають головну увагу дослідників. До них належать політична діяльність правителів Саксонії, становлення територіальної євангелічної церковної організації, питання розвитку системи освіти, події соціальної історії регіону. Подальше

дослідження зазначених проблем має допомогти науковцям проаналізувати спільні з іншими німецькими територіями та особливі риси конфесійного будівництва в Саксонії, сприяючи визначенню місця цього регіону в загальному процесі лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу.

Джерельна база дослідження охоплює наративні, документальні, правові джерела. Їх комплексне використання дає змогу відтворити події лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Загалом, джерельна база є достовірною і достатньою для вивчення поставлених у дослідженні питань.

Поєднання фундаментальних теоретико-методологічних принципів із ключовими загальнонауковими та спеціально-історичними методами має сприяти вирішенню поставленої в дослідженні проблеми – визначенню місця лютеранської конфесіоналізації у формуванні земельної державності Саксонії доби раннього Нового часу як ключового напрямку політики саксонських правителів конфесійної доби.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [166; 167; 183; 194; 198; 199; 200; 201; 204; 205; 219].

РОЗДІЛ 2.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ САКСОНСЬКИХ ПРАВИТЕЛІВ СЕРЕДИНИ 20–80-Х РР. XVI СТ.: КОНФЕСІЙНИЙ АСПЕКТ

2.1. Передумови і причини конфесійно-політичних перетворень на території Саксонії. Піднесення курфюршества Саксонського як центру Реформації у 20–30-х рр. XVI ст.

Релігійний елемент відігравав досить складну роль у суспільно-політичному житті Священної Римської імперії, справляючи помітний вплив на її адміністративно-територіальний устрій. Із одного боку, конфесійна єдність і єдність церковної організації в певні періоди сприяли досягненню «світської» політичної єдності. З другого боку, концепція імперії як центру християнського світу була однією з головних перешкод для її внутрішнього зміцнення: для підтримки покори (хоча б демонстративної) Італії та інших ненімецьких земель імператор регулярно потребував підтримки територіальних князів, в обмін на яку останні отримували все більші привілеї [231, с. 44]. Як результат, на межі Середньовіччя та раннього Нового часу роздробленість німецьких земель була провідною рисою суспільно-політичного життя.

Подібна ситуація склалася і з саксонськими територіями, які з 1485 р. розділено на дві частини між братами – курфюрстом Ернстом та герцогом Альбрехтом (т. зв. «Лейпцизький поділ») [283; 337, S. 86]. Альбертинська (молодша) династична лінія князівського дому Веттінів отримала у володіння більшу частину Східної Саксонії, а також округи Лейпцига й Пегау. Резиденцією місцевих правителів, які володіли титулом герцога, був Дрезден. Решта саксонських земель підпорядковувалася ернестинській (старшій) лінії Веттінського дому, представники якої мали титул курфюрста. Місцем розташування курфюршеської резиденції визначено Віттенберг. За часів правління курфюрста Йоганна Стійкого головною резиденцією ернестинських правителів стало місто Торгау [286, S. 25].

Розділ саксонських земель не означав припинення суперництва між двома братами та їх спадкоємцями – навпаки, воно періодично загострювалося. Головним предметом ворожнечі були взаємні територіальні претензії й титул курфюрста.

Однак, незважаючи на внутрішні суперечності, на межі Середньовіччя і раннього Нового часу відбувалося поступове зростання політичного значення династії Веттінів у Священній Римській імперії, що зумовлювалося кількома чинниками. Зокрема, саксонські правителі володіли найбільшими гірничими розробками як Священної Римської імперії, так і всієї Європи «доколумбової епохи». За регальним правом, що належало їм, Веттіни щороку отримували з саксонських копалень до чверті всього видобутого срібла, гірську десятину і монетний збір. Із 1492 р. відбулося злиття скарбниці курфюршества Саксонського з гірською скарбницею бергамту і розпочалося формування центральної скарбниці територіальної держави [271, с. 132]. Поступово із центральної скарбниці курфюршества Саксонського виділилася особиста скарбниця князя, а княжу раду залишили деякі службовці придворної адміністрації [263, с. 116–117].

Фінансове посилення династії Веттінів доповнювалося розгортанням політичної централізації саксонської держави. На відміну від більшості інших німецьких князівств, у Саксонії вже в останній третині XV ст. сформувалися постійні органи місцевого і центрального загальнотериторіального державного управління: амти і княжа рада (адміністративні), центральна скарбниця (фінансові), верховний суд (судові). Зазначені органи управління були пов'язані між собою і, крім того, мали в своєму складі спільних членів. Названі події посилювали владу саксонських правителів, створюючи передумови для подальшого зміцнення курфюршества Саксонського як однієї з ключових територій Священної Римської імперії.

На початку XVI ст. саксонський курфюрст Фрідріх Мудрий узяв курс на подальше розширення територіальних володінь, одночасно турбуючись про зміцнення авторитету власної влади й відповідний рівень її представлення

в суспільній свідомості. Зокрема, у Торгау і Віттенберзі здійснено перебудову існуючих замків, які перетворено на резиденції саксонського курфюрста [370, S. 124].

Дослідники Реформації не можуть оминати увагою Віттенберг – місто, яке відіграло ключову роль у подіях євангелічного руху. Перетворення провінційного саксонського містечка на центр лютеранської конфесіоналізації в Саксонії та за її межами зумовлено різноманітними чинниками – як культурними, так і політичними.

Визначаючи передумови майбутнього утвердження Віттенберга як центру Реформації, передусім варто назвати заснування університету. Від самого створення Віттенберзький університет зазнав помітного ідейного впливу «північного гуманізму». Т. Тепфер розглядає зазначений вплив як вагомий чинник для заснування вищої школи у 1502 р. саксонським курфюрстом Фрідріхом Мудрим, який дбав про внутрішні потреби розвитку своїх володінь і про репрезентацію власного образу правителя в гуманістичному дусі [506, S. 49–50].

Глибока побожність курфюрста Фрідріха Саксонського поєднувалася з активною церковною політикою. За допомогою династичних угод, воєн і політичних інтриг він намагався посилити вплив свого дому в церковних князівствах Німеччини. В. О. Дятлов звертає увагу на ту обставину, що напередодні Реформації Фрідріх Саксонський змушений був поступитися в цьому Гогенцоллернам та Йоахіму Бранденбурзькому, що, можливо, посилювало його опозиційні настрої. Саксонський курфюрст належав до тих німецьких територіальних князів, які прагнули до незалежності від Риму і папської ієрархії, до послаблення універсалістських претензій імператора Карла V [137, с. 258].

За такої ситуації виступ професора Віттенберзького університету Мартіна Лютера з «95 тезами» в 1517 р. позначив початок масштабних змін як у релігійній площині, так і в політичному, економічному, соціальному, культурному й світоглядному вимірі [545, с. 92]. Виступ Лютера сприяв

ідейному обґрунтуванню антикатолицької позиції низки німецьких територіальних правителів. Імовірно, саме тому Фрідріх Мудрий протягом 1517–1521 рр., не виступаючи відкрито проти прокатолицької політики імператора, водночас не перешкоджав поширенню ідей Лютера на території курфюршества Саксонського.

Після Вормського рейхстагу 1521 р. у німецькому суспільстві відбулася остаточна поляризація двох сил – євангелізму та католицизму. Із цього часу основними засобами поширення Реформації стали євангелічна проповідь і «летючі листки». Таким чином, у реформаційному русі вперше в історії продемонстровано силу, владу нових комунікаційних засобів і важелів впливу [140, с. 57]. Євангелічні проповіді і «летючі листки», що почали поширювати в Саксонії, надалі стали важливими чинниками реформаційних перетворень в інших німецьких землях.

Отже, в першій половині 20-х рр. XVI ст. Реформація в Саксонії перетворюється з ідейного на масовий громадсько-політичний рух, що здобуває підтримку різних верств населення – бюргерства, міського плебсу, селянства, частини дворянства, патриціату, нижчого духовенства. Наявність серйозних соціальних суперечностей у відносинах між цими групами на деякий час відійшла на другий план в умовах консолідації антикатолицького табору, однак не могла повністю зникнути. За таких умов закономірним стало виникнення різних течій Реформації.

Сам Мартін Лютер не був політиком – він був насамперед теологом і пастором. Але тісний взаємозв'язок між політикою і релігією, який позначив себе за доби раннього Нового часу, призвів до того, що теологічні та духовні позиції віттенберзького реформатора стали основою реформування суспільного життя, виявивши політичний аспект лютерівського вчення [478, S. 103]. Як наслідок, подальше поширення євангелічного віровчення зумовило утвердження ідей Лютера як політичного гасла, навколо якого або проти якого об'єдналися різні групи правлячої верхівки Німеччини і представники середніх і нижчих верств суспільства. Зокрема, значна частина князів саксонського дому

(герцоги Богіслав Померанський, Генріх Мекленбурзький, герцогиня Маргарита Брауншвейзько-Люнебурзька та її син Ернст) співчувала Лютеру і мала неабиякий інтерес до його вчення.

Найбільш послідовними захисниками Лютера постали брат курфюрста Саксонського герцог Йоганн та його син Фрідріх. Виважена політика представників ернестинської лінії династії Веттінів, їх посилення на свій нейтралітет у теологічних дискусіях сприяли розгортанню реформаційного руху «знизу», перетворенню його на важливий чинник політичного розвитку [137, с. 258]. Саме це, на нашу думку, позначило початок лютеранської конфесіоналізації, ключовим центром якої з 20-х рр. XVI ст. стало курфюршество Саксонське.

Уже в першій половині 20-х рр. XVI ст. у Німеччині виявляє себе розкол християнської церковної організації, який Е. В. Цеєден визначає головною рисою процесу утворення конфесій [533, S. 265]. Відображенням цього стала вимога імперських станів щодо скликання німецького національного собору для вирішення церковних проблем, висунута в 1524 р. [426, S. 348]. Її неприйняття імператором Карлом V варто розглядати як вияв прагнення владних кіл Священної Римської імперії силоміць зберегти церковну єдність. Однак із поширенням євангелічних ідей серед широких верств німецького суспільства політика заборон ставала все менш ефективною.

Після тривалих невдалих зусиль відстояти свою позицію на рейхстагах 1522–1524 рр. і силоміць придушити реформаційний рух католицькі князі спробували об'єднати свої зусилля через створення контрреформаційного союзу. На конвенті в Регенсбурзі 26 червня – 5 липня 1524 р. ерцгерцог Фердинанд, герцог Георг Саксонський, архієпископ Зальцбурзький та інші католицькі правителі досягли рішення про узгоджені заходи проти Реформації. До таких були віднесені: неухильне дотримання положень Вормського едикту, упровадження цензури на релігійні видання, заборона студентам католицьких територій відвідувати Віттенберзький університет [137, с. 254].

Унаслідок завершення Селянської війни 1524–1525 рр. і розгрому прибічників Томаса Мюнцера серйозно послабили радикальні течії Реформації в Німеччині. Водночас дещо посилилися позиції поміркованого бюргерства, а найбільшою мірою – територіальних князівських угруповань. Територіальні правителі, усунувши загрозу своїй владі з боку повсталого селянства, змогли вдатися до нових заходів, пов'язаних із посиленням власного впливу в соціально-політичних відносинах.

Такої активності представників територіальної влади сприяла зовнішньополітична ситуація, у якій перебувала Священна Римська імперія у 20-х рр. XVI ст. Італійські війни, які вів імператор Карл V, зумовили його тривалу відсутність у Німеччині (з 1521 до 1530 рр.). Протягом цього часу виконувати роль центрального органу влади намагалося «Імператорське імперське управління», яке очолював спочатку пфальцграф Фрідріх, а згодом – брат імператора Фердинанд. Однак у діяльності цього органу виявилися слабкості й недоліки, притаманні державному життю німецьких земель взагалі: невизначеність повноважень, недостатність виконавчої компетенції, абсентеїзм імперських чинів, які мали засідати в управлінні [272, с. 14–15].

За таких умов видається закономірним швидке зростання політичної активності територіальної влади. Як зазначає В. О. Дятлов, після поразки Селянської війни і спаду народного руху вирішального значення набула державна політика. Ранній антикатолицький рух сформулював нові вчення й доктрини, втілення в життя яких відбувалося у процесі конфесіоналізації, інституційного оформлення реформаційної програми. Відтепер територіальний поділ конфесій, лютеранської та католицької, залежав головним чином від сили політичних союзів і угруповань, від князівської політики [135, с. 312].

Ю. Є. Івонін наголошує, що лише за допомогою сильної центральної або регіонально-територіальної влади, здатної мобілізувати всі ресурси країни чи території, був можливим захист національної й релігійної єдності, інтересів нації, держави, династії. Реформація відбулася завдяки архаїчній структурі

імперії, де князь мав змогу визначати віру своїх підданих, і вона ж закріпила таку територіальну структуру [147, с. 13–14].

Конфлікти доби Реформації і загальна невирішеність релігійного питання ставили під сумнів майбутнє євангелічного віровчення, змушуючи його прибічників покладати в цьому відношенні особливі сподівання на захист із боку світської влади [127, с. 65]. Зміцнення німецьких територіальних держав супроводжувалося посиленням реформаційних течій і утвердженням альянсу між територіальними князями та реформованими церквами. Тому в Німеччині тенденція до зміцнення територіальних князівств і послаблення універсалізму набула характеру конфесійно-політичного конфлікту [147, с. 13].

Після завершення Селянської війни, коли влада Німеччини змогла перешкодити проведенню Реформації «знизу», почалася консолідація євангелічного та католицького княжих угруповань. Значну роль у цьому процесі відіграли саксонські князі.

Зростання активності територіальної правлячої верхівки у середині 20-х рр. XVI ст. виявилось у створенні перших конфесійно-політичних союзів німецьких правителів. Початок цьому процесу поклала зустріч католицьких князів, які 19 липня 1525 р. уклали договір у Дессау. Його підписали герцог Георг Саксонський, архієпископ Альбрехт Майнцький, курфюрст Бранденбурзький Йоахім I, князі Еріх і Генріх Брауншвейзькі. Метою Дессауського союзу проголошувалося викорінення «лютерівської ересі» як джерела заколоту [361, S. 295].

У відповідь на цю акцію прокатолицьки налаштованих можновладців німецькі євангелічні князі створили власний конфесійно-політичний союз. Першим, хто виявив ініціативу щодо політичної підтримки Реформації на зовнішньому та внутрішньому рівнях, став Йоганн Стійкий, який у 1525 р. після смерті Фрідріха Мудрого успадкував титул саксонського курфюрста [347, S. 108]. Переговори між Йоганном Стійким і гессенським ландграфом Філіпом, які розпочато в листопаді 1525 р., завершилися угодою, укладеною в Готі в лютому 1526 р.

Ратифікація угоди щодо створення євангелічного союзу відбулася в Торгау 2 травня 1526 р. [296, S. 341]. Імовірно, у зв'язку з підготовкою до укладання альянсу євангелічних правителів під егідою саксонського курфюрста Йоганна до Торгау 29 квітня 1526 р. прибув Мартін Лютер. Створення Гота-Торгауського союзу мало стати умовою забезпечення компромісного рішення і політики віротерпимості на майбутньому Першому Шпеерському рейхстазі [359, S. 232–233]. 12 червня 1526 р. до союзу приєдналися герцог Ернст Люнебурзький, герцог Філіп Грубенхагенський, герцог Генріх Мекленбурзький, князі Ангальтські і графи Мансфельдські. У вересні 1526 р. до Гота-Торгауського союзу долучився й герцог Альбрехт Прусський [495, S. 179].

Створення перших релігійно-політичних союзів, яке передбачало можливість звернення кожного з учасників по допомогу до партнерів у разі збройного конфлікту, що зачіпав його інтереси, варто визначити як початок конфесійного протистояння в середовищі правлячої верхівки німецького суспільства. Поляризація сил за конфесійною ознакою засвідчила, що німецькі можновладці в середині 20-х рр. XVI ст. почали розглядати Реформацію як важливий складник суспільно-політичного життя, оцінюючи її згідно зі своїми переконаннями. Для католицьких князів вона поставала чинником дестабілізації, тоді як прибічники євангелізму (на той час досить нечисленні) убачали в реформаційному русі перспективний засіб впливу на існуючу систему державного управління відповідно до своїх інтересів. Саме це, на нашу думку, стало початковим кроком лютеранської конфесіоналізації. Важливе місце у цьому процесі від самого початку належало правителям курфюршества Саксонського, які таким чином продовжували політичний курс, виявлений раніше у підтримці, наданій Мартину Лютеру з боку курфюрста Фрідріха Мудрого.

Позиція саксонського курфюрста вплинула на активізацію дій його партнерів за Гота-Торгауським союзом. У 1526 р. ландграф Філіп Гессенський здійснює Реформацію у своїх володіннях. При цьому учасники Хомберзького

синоду, на якому ухвалено запровадження євангелічного богослужіння в Гессені, відкинули ідею автономії общин у релігійних питаннях і підтримали саксонську модель регулювання церковного життя світською владою [390, S. 153].

Таким чином, із середини 20-х рр. XVI ст. територіальна влада Саксонії все активніше виявляє себе суб'єктом євангелічного руху. Її представники не лише відгукувалися на дії нижчих та середніх верств суспільства (подібно до політики курфюрста Фрідріха Мудрого в період віттенберзьких виступів 1521–1522 рр.) або органів імперського правління, а й висували власні політичні цілі. Прагнення очолити реформаційні виступи або викорінити їх у власних володіннях розмежовувало територіальних правителів, водночас зумовлюючи політичну консолідацію євангелічного й католицького угруповань.

Як результат, із середини 20-х рр. XVI ст. відбувалася швидка політизація реформаційного руху. К. цур Мюлен пов'язує початок цього явища із Другим Шпеєрським рейхстагом 1529 р., коли шестеро князів та представники чотирнадцяти імперських міст висловили протест проти відновлення дії Вормського едикту 1521 р. щодо заборони лютеранського вчення [540, S. 7]. Однак, на нашу думку, витoki територіалізації в суспільно-політичному житті Священної Римської імперії стають помітними дещо раніше. Адже вже на Першому Шпеєрському рейхстазі 1526 р. князі здобули можливість у релігійних справах «діяти так, щоб надалі дати відповідь перед Богом та імператором» [70, S. 348], тобто фактично на власний розсуд. На наш погляд, указана ситуація підтверджує справедливність висновку Е. Вольгаст про те, що наслідки Реформації значною мірою сприяли прискоренню розвитку і модернізації німецьких територіальних держав [528, S. 12].

Постанова Першого Шпеєрського рейхстагу від 27 серпня 1526 р. призвела до фактичного скасування «Вормського едикта» і таким чином імперської опали над Мартіном Лютером і його послідовниками [359, S. 233]. Так було створено сприятливі умови для розгортання лютеранської конфесіоналізації в німецьких територіях.

На межі 20–30-х рр. XVI ст. у німецькому суспільстві все більш помітними стають вияви територіалізації, що зумовлено прагненням князів необмежено панувати у своїх володіннях. Тому деякі дослідники визначають цей рубіж як початок «князівської Реформації» – нового етапу євангелічного руху, що змінює «громадську Реформацію» [288, S. 186]. Однак сутність концепту «князівської Реформації» дослідники характеризують через прагнення князів установити контроль над усіма сферами суспільного життя, що звужує розуміння всієї складності і глибини суспільно-політичних перетворень конфесійної доби.

Варто враховувати, що визначення пізньої Реформації як суто «князівської» не повною мірою розкриває сутність цього історичного феномена, пов'язуючи його насамперед із діяльністю правителя конкретної території. Однак у своїй політиці німецькі князі, прагнучи посилити власні позиції, спиралися на розгалужену систему управління, складниками якої були придворні, університетські, церковні структури. Як наслідок, інтереси службовців, викладачів, священнослужителів відігравали помітну роль у виборі князем конфесійно-політичного курсу певної німецької держави. На нашу думку, більш точно говорити про прагнення правителів до розширення і зміцнення засад системи управління земельною державою, що виявляла себе у територіалізації [200, с. 44].

Територіалізація охоплювала створення територіальної єдності й концентрацію всіх видів влади в руках князя, утвердження його суверенного права вирішувати питання війни та миру, поширення на всій території його права вищої юрисдикції [152, с. 248]. Реформація прискорила процеси територіалізації і надала їм правове обґрунтування: цим можна пояснити зацікавленість низки територіальних князів у здійсненні євангелічних перетворень [288, S. 69]. У зв'язку з цим Р. Фріденталь слушно зауважує: «Історія Реформації є історією земель і місцевостей» [323, S. 590]. Забезпечення економічного підґрунтя територіалізації стало можливим завдяки тому, що Реформація не тільки сприяла переходу шпиталів та богаділень під юрисдикцію

міст, а й дала змогу здійснити повну секуляризацію й комуналізацію майна, землеволодінь, прибутків церков і монастирів [131, с. 44]. Тому, на нашу думку, більш точно характеризувати період другої половини 20-х рр. XVI ст. як початок «одержавлення» Реформації, що визначило вектор лютеранської конфесіоналізації. За своєю сутністю вона була спрямованою на дотримання балансу між церковною організацією і світською владою із закріпленням переважання останньої за допомогою зміцнення існуючих і створення нових структур управління [159, с. 95–96]. Яскравим прикладом подібної співпраці двох сил стало розгортання лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні.

Отже, поширення Реформації в Саксонії з 20-х рр. XVI ст. поєднувалося з поглибленням її змісту – з ідейного руху вона перетворилася на вагомий чинник соціально-політичних перетворень. Виявом зазначених перетворень стало розгортання лютеранської конфесіоналізації. Сутність останньої в політичному аспекті визначало зміцнення позицій територіальної влади, що поступово утверджувалася як ключовий «центр сили» у саксонському регіоні.

2.2. Вплив Саксонії на розгортання лютеранської конфесіоналізації в територіях Німеччини

Розгортання Реформації в Саксонії мало помітний вплив на інші території, що входили до складу Священної Римської імперії. Євангелічний рух у 20-х рр. XVI ст. охопив не лише низку міст Північної і Центральної Німеччини (Брауншвейг, Хільдесхайм, Гамбург, Любек, Магдебург), де він розгорнувся завдяки масовій підтримці бюргерства, а й поширився у деяких церковних володіннях. Зокрема, гросмейстер Німецького ордену Альбрехт Бранденбурзький, порадившись з Лютером, запросив до Пруссії доктора Йоганна Бріссмана, який 27 вересня 1523 р. виголосив в соборі Кенігсберга першу євангелічну проповідь [501, S. 7].

Поширення Реформації у Пруссії активізувалося завдяки підтримці єпископа Георга фон Поленца, пов'язаного з Альбрехтом дружніми

стосунками. Вже наприкінці 1523 р. він розпочав регулярні євангелічні проповіді в Кенігсберзі, незважаючи на протидію католицької верхівки. У справу втрутився римський папа Климент VII, чий легат кардинал Кампеджіо у грудні 1524 р. привіз наказ про заборону Реформації в орденських землях [501, S. 8]. Проте намагання протидії з боку папського престолу не зупинило поступу євангелічного руху в Пруссії.

Для запобігання подальшому втручання римської курії у місцеве життя Мартін Лютер порадив Альбрехту Бранденбурзькому перетворити територію ордену на світське герцогство [422, S. 113]. Після цього у 1525 р. Альбрехт прийняв лютеранство. 10 грудня 1525 р. затверджено «Статті про церемонії», що офіційно дозволяли здійснювати на території герцогства Пруського євангелічне богослужіння [18]. Таким чином, Пруссія стала євангелічною територією. Зазначену подію варто розглядати як приклад «ранньої територіалізації», оскільки вирішальну роль в утвердженні Реформації тут відіграла саме територіальна влада.

В інших територіях Німеччини процес поширення Реформації відбувався значно триваліше і складніше. Зокрема, до німецьких регіонів, у яких конфесійно-політична ситуація в першій половині XVI ст. була найбільш складною, належали нижньосаксонські території. На межі Середньовіччя і раннього Нового часу вони були розділені на декілька володінь: князівства Люнебург, Вольфенбюттель, Каленберг-Геттінген, Грубенхаген. Як зауважує А. Ю. Прокоп'єв, часті династичні чвари й альянси представників династії Вельфів помножились в епоху Реформації на релігійне протистояння [246, с. 226].

Із середини 20-х рр. XVI ст. правителі нижньосаксонських територій почали брати все більш активну участь у перетвореннях церковної організації. Г.-В. Крумвіде цілком обґрунтовано пов'язує їх спонукальні мотиви зі сподіваннями нижньосаксонських князів на здобуття права необмеженого управління церковними справами, а також на розпорядження церковним і монастирським майном [404, S. 124]. Водночас ситуація в регіоні

ускладнювалася внаслідок територіальної близькості євангелічних центрів до володінь князів – прибічників католицизму (зокрема до земель брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Генріха Молодшого). Наявність виступів окремих правителів нижньосаксонських земель проти євангелічного руху зумовлює надання диференційованої оцінки конфесійної політики Вельфів для кожної території Нижньої Саксонії.

Одним із перших нижньосаксонських територіальних правителів, які підтримали Реформацію, став брауншвейзько-люнебурзький герцог Ернст. Імовірно, певну роль у формуванні такого конфесійно-політичного курсу герцога відіграло його походження (він був племінником саксонського курфюрста Фрідріха Мудрого) і освіта, отримана в Віттенберзькому університеті [404, S. 130]. Уже з 20-х рр. XVI ст. Ернст починає підтримувати євангелічний рух у власних володіннях. Першим виявом такої позиції брауншвейзько-люнебурзького герцога можна вважати надання притулку євангелічному проповіднику Готтшалку Крузе (останній вимушений був залишити Брауншвейг унаслідок переслідувань з боку брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Генріха Молодшого і католицького духовенства). У 1524 р. Крузе за розпорядженням герцога Ернста обійняв посаду придворного проповідника в Целле, що сприяло швидкому поширенню реформаційних ідей у Брауншвейзько-Люнебурзькому герцогстві [347, S. 111].

Після завершення Селянської війни герцог Ернст, як і його брат Отто, приєдналися до Гота-Торгауського союзу євангелічних князів, що офіційно закріплено на зустрічі в Магдебурзі 12 червня 1526 р. [531, S. 38]. Таким чином, у північно-західних землях Німеччини створено своєрідний плацдарм для подальшого розгортання лютеранської конфесіоналізації.

Подібного конфесійно-політичного курсу в період пізньої Реформації дотримувався і правитель Грубенхагена Філіп I. Увійшовши у 1526 р. до Гота-Торгауського союзу, він однак протягом деякого часу не здійснював активних дій на підтримку євангелізму. Можливо, це пояснюється ворожістю до Реформації більш могутніх сусідів Філіпа I – каленберзько-геттінгенського

герцога Еріха I і брауншвейзько-вольфенбюттельського герцога Генріха Молодшого. Тільки у 1538 р. у Грубенхагені прийнятий перший євангелічний церковний статут [404, S. 141].

Ще пізніше реформаційні перетворення почали здійснювати у Каленберг-Геттінгені. Ініціатива їх проведення з боку світської влади виходила від герцогині Єлизавети, яка після смерті свого чоловіка Еріха I правила названою територією у 1540–1546 рр. – до повноліття сина.

На нашу думку, на приєднання більшості Вельфів до євангелічного угруповання вплинули позиції правителів Саксонії на рубежі 20–30-х рр. XVI ст. Ставши своєрідною моделлю союзу територіальної влади з реформаторами, вони сприяли подальшому поширенню лютеранства у Нижній Саксонії і в інших німецьких землях.

У Південно-Західній Німеччині центром євангелічного руху став Нюрнберг. Значну роль у поширенні Реформації в цьому місті відіграли міський синдик Лазарус Шпенглер, який підтримував активне листування з Лютером, і проповідник Венцеслаус Лінк – відомий лютерівський соратник, який на початку 20-х рр. XVI ст. брав активну участь у поширенні Реформації в Саксонії. Хоча проти лютеранства й виступили деякі авторитетні мешканці Нюрнберга (зокрема абатиса жіночого монастиря Св. Клари Карітас Піркгеймер) [97, S. 317–318], більшість місцевих бюргерів підтримала євангелічний рух. Завдяки їх активності Нюрнберг перетворився на провідний центр Реформації у Франконії [431, S. 575].

Аналогічну роль в Ельзасі відіграв Страсбург. У цьому місті Реформація здобула підтримку впливового міського радника Йоганна Штурма, що сприяло її визнанню іншими представниками політичної верхівки міста. У Вюртемберзі центром реформаційного руху став Ульм, де на боці євангелізму активно виступив Бернгард Бессерер (він був одним з міських делегатів на Другому Шпеєрському рейхстазі) [316, S. 27–28]. Саме зазначені три міста, разом із курфюршеством Саксонським і ландграфством Гессенським, виступили ініціаторами політичного об'єднання євангелічних територій.

Оформлення союзу євангелічних територій (курфюршества Саксонського, ландграфства Гессенського, герцогства Брауншвейзько-Люнебурзького, князівства Ангальтського, графства Мансфельдського) та імперських міст (Страсбурга, Ульма, Констанца, Ройтлінгена, Меммінгена, Ліндау, Бібераха, Ейзена, Любека, Магдебурга, Бремена) відбулося 27 лютого 1531 р. у місті Шмалькальден [316, S. 77–86]. Учасники союзу брали на себе зобов'язання захищати один одного у разі зовнішньої загрози [73, S. 390–394].

Отже, період 1525–1531 рр. був часом оформлення перших політичних об'єднань територіальних правителів, які підтримали Реформацію (від Гота-Торгауського до Шмалькальденського союзу). Утворення Шмалькальденського союзу стало подією, що консолідувала євангелічний рух і водночас сприяла переважанню в ньому князівського табору [181, с. 60]. Тому його варто визначити як початок нового етапу лютеранської конфесіоналізації.

Найбільш активними провідниками політики Шмалькальденського союзу серед євангелічних князів стали курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський та ландграф Філіп Гессенський [422, S. 230]. Уважаємо, що це зумовлено попереднім перебігом подій лютеранської конфесіоналізації. Названі правителі, уже досягнувши певних успіхів у її здійсненні наприкінці 20-х рр. XVI ст., тепер прагнули зміцнити свою політичну могутність. Для інших членів Шмалькальденського союзу (передусім для міських магістратів) створення цієї організації позначало можливість проведення євангелічних перетворень у своїх територіях.

У 30-х рр. XVI ст. учасники Шмалькальденського союзу почали вести політику, спрямовану на зміцнення відносин між учасниками організації. Водночас виявили себе і певні незгоди між його лідерами. Так, представники старшого покоління євангелічних князів (зокрема саксонський курфюрст Йоганн Стійкий) були зацікавлені насамперед у вирішенні політичних питань місцевого рівня, у яких мали безпосередню особисту зацікавленість, за допомогою новоствореної організації. Молодші лідери Шмалькальденського союзу (насамперед гессенський ландграф Філіп) шукали можливості

розширення зовнішньої (політичної і військової) підтримки, що мало сприяти перетворенню об'єднання німецьких євангелічних правителів на силу європейського масштабу [323, S. 591]. Зокрема, переговори між протестантськими князями й Англією було розпочато ще з 1531 р., під час розлучення англійського короля Генріха VIII із Катериною Арагонською. Подібний союз міг би стати могутньою противагою Габсбургам у масштабі всієї Європи.

Подальша активізація зовнішньополітичної діяльності Шмалькальденського союзу відбулася вже після смерті саксонського курфюрста Йоганна Стійкого, наступником якого з 1532 р. став Йоганн Фрідріх Великодушний. Так, у грудні 1535 р. до Саксонії прибули представники англіканського духовенства Р. Бам, Е. Фокс та Н. Гайт. Після переговорів із курфюрстом Йоганном Фрідріхом у Веймарі вони вирушили на бундестаг у Шмалькальдені, де повідомили про бажання Генріха VIII запросити з Німеччини досвідчену людину для надання кваліфікованої допомоги англійській Реформації. Наслідком тривалих переговорів стало написання Меланхтоном навесні 1536 р. «Віттенберзьких статей», що мали сприяти вступу англійського монарха до Шмалькальденського союзу. Незважаючи на загальний компромісний тон цього документа, у ньому зазначено наявність ідейних розходжень між лютеранами й англіканами (проблеми, пов'язані з месою, причастям під двома видами, celibатом, чернечою обітницею), що в підсумку вплинуло на відмову Генріха VIII ратифікувати «Віттенберзькі статті» [223, с. 279–281].

Іншим напрямом міжнародної політики Шмалькальденського союзу стало звернення по допомогу до Данії. У 1538 р. між німецькими протестантами та датським королем було укладено угоду про взаємну підтримку [152, с. 233].

Показово, що найбільш активну участь у діяльності Шмалькальденського союзу брали лідери князівської Реформації – курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський і ландграф Філіп Гессенський. На той час саме в їх володіннях

лютеранство поширювалося найбільш динамічно. Саксонський курфюрст Йоганн Фрідріх, дотримуючись курсу територіалізації, знайшов порозуміння з Мартіном Лютером. Кожен партнер прагнув отримати підтримку іншого в тому, що здавалося для нього важливим, водночас усвідомлюючи таку взаємозалежність [295, S. 264].

На нашу думку, зміцнення Шмалькальденського союзу стало важливим чинником подальшого територіального поширення лютеранської конфесіоналізації. Так, у 30-х рр. XVI ст. євангелічне віровчення утвердилось у герцогстві Померанському, у деяких північнонімецьких містах (зокрема в Любеку), у курфюршестві Бранденбурзькому, а на початку 40-х рр. XVI ст. – у герцогстві Брауншвейзько-Вольфенбюттельському. Утвердження лютеранської конфесії в кожному з названих регіонів мало певні особливості, зумовлені насамперед особливостями політики місцевих правителів.

У Померанії перші спроби здійснення євангелічних перетворень мали місце ще на початку 20-х рр. XVI ст. Однак для закріплення результатів Реформації потрібно було остаточно визначити ставлення до неї герцогської влади. Це було важливо, оскільки значна частина населення Померанії виявляла ворожість до євангелічного руху. Зокрема, єпископ Еразм фон Мантойфель та його оточення зберігали вірність католицизму. Їх пов'язували дружні й родинні стосунки з місцевим дворянством, що значною мірою впливало на консерватизм цієї верстви в релігійних питаннях. Г. Зеебасс розглядає дворянство як основну опозиційну силу запровадженню Реформації в Померанії [484, S. 192]. У деяких померанських містах католицизм підтримували магістрати. Нарешті, на прокатолицьких позиціях в цей час перебувала частина викладачів Грейфсвальдського університету на чолі з професором Віхманном Крузе, який одночасно був плебаном міської церкви св. Марії і попечителем собору св. Марії у Штеттіні. Завдяки його впливу у Грейфсвальдському університеті посилилися позиції ордену домініканців [409, S. 59].

Після смерті герцога Георга в 1531 р. його брат Барнім IX зіткнувся

з можливістю виникнення внутрішньополітичної кризи. Оскільки на цей час у померанських містах посилилися позиції прибічників євангелізму, існувала імовірність продовження «бюргерської» Реформації і її демократизації, що могло спричинити конфлікт з католиками й послабити позиції герцогської влади.

Подібна перспектива виглядала цілком реальною з огляду на тогочасну суспільно-політичну ситуацію в Північній Німеччині. Т. С. Нікуліна вважає бюргерство рушійною силою конфесіоналізації в цьому регіоні у 30-х рр. XVI ст. [239, с. 136]. Найбільш масштабним виявом активізації торговельно-ремісничого населення північнонімецьких міст у цей час стала діяльність бургомістра Любека Юргена Вуленвевера, який під гаслом «Свобода для Євангелія» виступав за відновлення могутності Ганзи в Північній Європі і бажав здобути для свого міста роль центру цього союзу.

Хоча померанські міста за масштабами ремесла і торгівлі поступалися Любеку, вони представляли значну силу: у Штральзунді налічувалося 15 тис. мешканців, у Грейфсвальді і Штеттіні – 6–7 тис. [305, S. 57]. Ради названих померанських міст (а також Штольпа, Кольберга, Трептова, Анклама), коли влітку 1534 р. розпочалася війна між Любеком і Данією, висловилися на підтримку Вуленвевера. Бургомістра Штральзунда, який виступив проти цього рішення, відсторонено міською общиною від посади й узято під домашній арешт [400, S. 74]. Такий курс міських рад суперечив політиці Барніма, орієнтованого на співпрацю з Данією (батько короля Крістіана III доводився йому свояком).

За таких умов померанські герцоги були зацікавлені в тому, щоб очолити євангелічний рух і скеровувати його у власних інтересах, запобігши можливому опору з боку католицьких прелатів, частини дворянства й міського патриціату. Завдяки утворенню Шмалькальденського союзу Померанія, потрапивши до сфери впливу євангелічних правителів, які очолили це об'єднання, здобула зовнішню підтримку для продовження реформаційних перетворень [477, S. 97]. Запровадження Реформації стало важливою метою, яку підтримав і

співправитель Барніма Філіп I (син Георга). Прийняти відповідну постанову мав ландтаг, рішення про скликання якого ухвалене 24 серпня 1534 р.

Радник померанського герцога Філіпа Йобст фон Девіц запропонував доручити проведення Реформації в регіоні єпископу Еразму фон Мантойфелю [333, S. 10]. Чому така пропозиція була зроблена противнику євангелізму? На нашу думку, правителі Померанії сподівалися, що у випадку згоди авторитет людини, яка обіймала найвищу посаду в територіальній церковній організації, утримає прибічників католицизму від протидії новому вченню. Однак каммінський єпископ відмовився від пропозиції, хоча й прийняв запрошення прибути на ландтаг у Трептові. Після цього огляд церков й укладання євангелічного статуту Померанії вирішено доручити одному з найближчих соратників Лютера – віттенберзькому пастору Йоганну Бугенхагену, добре обізнаному в загальній конфесійно-політичній ситуації в регіоні (він народився в померанському містечку Воллін, навчався у Грейфсвальдському університеті, а в 1504–1520 рр. був ректором школи та вікарієм монастиря у Трептові).

У листопаді 1534 р. Бугенхаген, який проводив візитацію в саксонському містечку Бельциг, отримав запрошення взяти участь у роботі ландтагу у Трептові. Зберігся лист реформатора до герцогів Барніма та Філіпа від 9 листопада 1534 р., у якому він, отримавши дозвіл курфюрста Саксонії, висловлює згоду взяти участь у перетвореннях церковного життя в Померанії [24, S. 135].

Крім Бугенхагена, для участі в діяльності ландтагу запрошені євангелічні проповідники із Штральзунда, Штеттіна, Грейфсвальда, Штатгарда та Штольпа. 7 грудня 1534 р. під час їх зустрічі з Бугенхагеном обговорено основні положення майбутнього Померанського статуту, які слід було запропонувати на розгляд ландтагу. У цій зустрічі брали участь і герцогські радники, що мало гарантувати дотримання інтересів територіальних правителів [305, S. 112]. На засіданні Трептовського ландтагу 13–14 грудня 1534 р. представники померанського духовенства, дворянства та міст схвалили герцогське рішення щодо запровадження Реформації і доручили Йоганну

Бугенхагену очолити її проведення [333, S. 27]. Еразм фон Мантойфель, незадоволений проголошенням верховних прав герцогів на майно монастирів, залишив ландтаг. Можливо, його відсутність допомогла уникнути опору з боку прихильників католицизму, що визначило перемогу прибічників євангелічної конфесії.

Незважаючи на перешкоди, у 30-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. поширення євангелізму в німецькому суспільстві тривало досить успішно. Характеризуючи поширення лютеранства, треба звернути увагу на його утвердження в регіонах, що перебували під безпосередньою владою курфюрстів – адже саме ці, найбільш могутні князі Священної Римської імперії вели активну політичну боротьбу, від перебігу якої значною мірою залежали успіхи й поразки лютеранської конфесіоналізації в загальнонімецькому масштабі. Крім Йоганна Фрідріха Саксонського, на боці лютеранства у цей час виступив курфюрст Бранденбурга Йоахім II (1535–1571). Однак у його володіннях, за влучною характеристикою В.-Д. Хаушільда, Реформація просувалася «середнім шляхом між Римом та Віттенбергом»: запровадження причащення за євангелічним зразком поєднувалося у Бранденбурзі зі збереженням багатьох католицьких церемоній і свят [347, S. 132]. Сам бранденбурзький курфюрст досить відверто зізнався в листі до польського короля Сігізмунда I: «...надаю перевагу поміркованості і нічого не вчиняю проти католицької церкви» [144, с. 119]. Водночас Йоахім II активно здійснював секуляризацію, прагнучи посилити вплив територіальної влади на церковні справи. Важливим засобом такої політики стали візитації, які розпочато після прийняття Бранденбурзького церковного статуту 1540 р.

Ф. Бецольд визначає добу 30-х – початку 40-х рр. XVI ст. як «блискучий період протестантизму в Німеччині», «час рішучого успіху Реформації». Саме утворення Шмалькальденського союзу, на думку дослідника, зумовило такий успіх: якби протестанти не об'єдналися, вони не змогли б навіть відстояти свого становища, не кажучи про подальші досягнення [106, с. 139].

Водночас варто враховувати, що лідери Шмалькальденського союзу помітно розходилися в оцінках цілей і напрямів його діяльності. Зокрема, на думку курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського, зазначена діяльність повинна була мати суто оборонний характер. Згадану помірковану позицію відображено у статутах Шмалькальденського союзу 1541/1542 рр. [472, S. 73].

Однак за короткий час військові сили Шмалькальденського союзу розгорнули активні бойові дії, об'єктом яких стало герцогство Брауншвейзько-Вольфенбюттельське. Перехід Шмалькальденського союзу від оборонної до наступальної політики не був випадковим: він мав певну передісторію, пов'язану з попереднім історичним розвитком Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства.

До 1180 р. територія герцогства Брауншвейзько-Вольфенбюттельського входила до складу Саксонії. У 1180 р., після втрати герцогом Генріхом Левом більшості володінь внаслідок конфлікту з імператором Фрідріхом I Барбаросою, герцогство Саксонське розпалося на декілька нових утворень. До їх складу належало і герцогство Брауншвейзько-Вольфенбюттельське; резиденцією його правителів стало місто Вольфенбюттель. У наступні століття деякі великі міста (зокрема Брауншвейг), формально продовжуючи перебувати у складі герцогства, поступово здобули фактичну незалежність від влади Брауншвейзько-Вольфенбюттельської династії; цьому також сприяло їх членство у Ганзі [404, S. 123].

На початку XVI ст. територія Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства входила до складу п'яти діоцезів: Майнцького, Падерборнського, Хільдесхаймського, Хальберштадтського, Мінденського [404, S. 138]. У містах – центрах цих володінь католицька церква зберігала сильні позиції. Але в інших територіях герцогства влада правителів діоцезів – єпископів за часів пізнього Середньовіччя помітно зменшилася. Так, місто Брауншвейг ще у другій половині XIII ст. здобуло папський привілей щодо виведення міських парафіяльних і монастирських церков з-під єпископської юрисдикції [428; 443, S. 13; 492].

Брауншвейзько-вольфенбюттельський герцог Генріх Молодший, на відміну від названих вище представників династії Вельфів, які висловили підтримку євангелічному віровченню, протягом усієї політичної діяльності постав послідовним противником Реформації і прихильником консервативного курсу. Зокрема, на початку 20-х рр. XVI ст. він домігся вигнання з Брауншвейга євангелічного проповідника Готтшалка Крузе. Після закінчення Селянської війни Генріх вступив до Дессауського союзу католицьких князів [398, S. 4]. Незважаючи на це, найбільш розвинені в економічному і політичному відношенні міста герцогства, формально продовжуючи підкорятися владі герцога Генріха, поступово почали утверджувати принципи євангелізму в повсякденному житті.

Основним центром реформаційного руху в регіоні став Брауншвейг. Після запровадження в місті Реформації і розробки євангелічного статуту Йоганном Бугенхагеном (1528 р.) між герцогом Генріхом і Брауншвейгом поступово загострювалося протистояння, зумовлене поєднанням проблем релігійного і світського характеру. Так, у листуванні швейцарського реформатора Йоахіма Вадіана згадано захоплення й арешт герцогом декількох мешканців Брауншвейга у травні 1540 р. Відповіддю на це стало ув'язнення міською владою Брауншвейга кількох підданих герцога [306, S. 49].

Спроба Генріха Молодшого на початку 40-х рр. XVI ст. підпорядкувати своєму політичному впливу Брауншвейг та Гослар, де євангелізм набув масової підтримки, зумовила звернення названих нижньосаксонських міст по допомогу до Шмалькальденського союзу. За такої ситуації надання Брауншвейгу і Гослару гарантій військового захисту в релігійних конфліктах з боку Шмалькальденського союзу, затверджене на засіданні бундестагу, було використане для розробки конкретних умов подібної допомоги і затвердженню витрат на неї з боку Шмалькальденського союзу. Його керівники – ландграф Філіп Гессенський та курфюрст Йоганн Фрідріх Саксонський – очолили євангелічні війська під час походу. Збройні сили Шмалькальденського союзу зайняли територію герцогства Брауншвейзько-Вольфенбюттельського, а

герцога Генріха Молодшого взято в полон [511, S. 46].

13 серпня 1542 р. переможці вступили до Вольфенбюттеля. Штатгальтером (вищим представником світської влади) на території герцогства курфюрст Йоганн Фрідріх призначив саксонського ландфогта Бернгарда фон Мілу [399, S. 328]. Після цього саксонський курфюрст звернувся до Йоганна Бугенхагена, який за декілька місяців до того повернувся до Віттенберга із Шлезвіг-Голштінії, з дорученням провести реформаційні перетворення у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві [412, S. 33].

20 серпня 1542 р. у Брауншвейзі відбулися збори за участю керівництва Шмалькальденського союзу, а також представників місцевого рицарства та бюргерства. На них ухвалено рішення про створення візитаційної комісії, що мала працювати на території герцогства з метою запровадження Реформації. До її складу увійшли троє теологів (Йоганн Бугенхаген, Антоній Корвін, Мартін Герліц) та четверо представників дворянства (Дітріх фон Таубенхайн, Генріх фон Штернберг, Георг фон Данненберг, Йоганн Хамштедт) [394, S. 168]. В інструкції підкреслено необхідність термінового призначення до всіх міст і сіл герцогства компетентних євангелічних пасторів, проповідників, дияконів та вчителів [96, S. 15].

На засіданні ландтагу, яке відбулося 27 серпня 1542 р., офіційно ухвалено рішення щодо відмови від католицького обряду богослужіння і призначення до церков герцогства євангелічних проповідників [405, S. 190]. Уже 1 вересня 1542 р. у Хільдесхаймі відбулася перша євангелічна проповідь, яку Йоганн Бугенхаген виголосив особисто [389]. У листі до саксонського канцлера Георга Брюка, написаному наступного дня, реформатор повідомив, що вся міська община з великим натхненням підтримала виконання лютеранських духовних пісень німецькою мовою [24, S. 239]. Такий ентузіазм мешканців колишнього єпископського центру засвідчив, що католицька церковна влада вже була не в змозі стримати поширення Реформації у нижньосаксонському регіоні. Наслідком цього стала підготовка Йоганном Бугенхагеном нових євангелічних

статутів – Брауншвейзько-Вольфенбюттельського (1543 р.) та Хільдесхаймського (1544 р.).

Отже, вже із середини 20-х рр. XVI ст. Реформація почала поширюватися за межами курфюршества Саксонського, виявом чого стало її запровадження у Пруссії. Після завершення Селянської війни напрям реформаційних перетворень у німецьких землях все більше визначався не реалізацією програм євангелічних громад, а інтересами територіальних володарів. Створений за їх ініціативи Шмалькальденський союз став важливим засобом проведення лютеранської конфесіоналізації у 30–40-х рр. XVI ст. Діяльність зазначеної організації консолідувала євангелічний рух і водночас сприяла переважанню в ньому князівського табору. Це забезпечило подальше розповсюдження реформаційного руху за межами курфюршества Саксонського. Насамперед завдяки впливу Шмалькальденського союзу з 30-х рр. XVI ст. лютеранська конфесіоналізація стала все більш активно розгортатися у територіях Німеччини (Померанія, Нижня Саксонія, Бранденбург).

Активна діяльність Шмалькальденського союзу (зокрема застосування військової сили) сприяла поширенню лютеранства в тих регіонах, де раніше, згідно з умовами Нюрнберзького перемир'я 1532 р., пропаганда євангелічних ідей була заборонена. Крім того, вона вплинула і на продовження Реформації в саксонському регіоні.

2.3. Особливості конфесійно-політичного розвитку герцогства Саксонського у 20–30-х рр. XVI ст.

В епоху Реформації суперництво між двома лініями князівського дому Веттінів набуло релігійного забарвлення. Якщо ернестинська частина Саксонії стала центром реформаційного руху, то правителі альбертинських територій протягом тривалого часу продовжували підтримувати католицьку церкву: у цих землях прокатолицьки налаштованими були більшість дворянства і міський патриціат. Така ситуація, як зазначає Ю. Є. Івонін, зумовлена тим, що для молодших нащадків дворянських родин церковна служба часто ставала

головним засобом існування, оскільки земельні володіння, згідно з правом майорату, переходили до рук старших синів [144, с. 118]. Унаслідок цього лютеранська конфесіоналізація в герцогстві Саксонському набула виразної специфіки.

Уже під час правління Георга Бородатого (1500–1539) церковна політика постала складником будівництва земельної державності герцогства Саксонського і мала на меті посилення впливу світської влади на церкву. У цьому саксонський герцог не був оригінальним: більшість німецьких земельних князів прагнули зосередити світську та церковну владу у своїх руках [139, с. 12]. Ще до Реформації герцог Георг став ініціатором реформи саксонських монастирів, що передбачала зміцнення моральності ченців і впровадження більш суворих порядків [137, с. 252].

За часів Реформації територіальна влада герцогства Саксонського докладала максимальних зусиль, щоб запобігти поширенню євангелізму у своїх володіннях. Головну причину Реформації саксонський герцог, як і більшість прибічників католицизму, вбачав у діяльності «єретика» Лютера та невеликого кола його прибічників. Як наслідок, він докладав максимальних зусиль щодо відвернення лютерівської «єресі».

Рубежем, після якого саксонський герцог відкрито виявив рішучу ворожість до Реформації, став Лейпцизький диспут 1519 р., де Лютер, зокрема, виголосив, що в ученні Яна Гуса немає єретичного змісту. Такі думки були неприйнятними для Георга, прадід якого за материнською лінією зазнав переслідувань за підтримку ідей гуситів [369, S. 217].

Уже в листі до курфюрста Фрідріха Мудрого від 27 грудня 1519 р. герцог Георг настійливо проводить думку про те, що Лютер виголошує у своїх проповідях єретичні ідеї, наслідуючи гасла «богемських братів» і заперечуючи католицьке вчення. Останнє для Георга стало підставою запропонувати курфюрсту вигнати Лютера за межі Саксонії як «єресіарха» [15, S. 110–111].

Надалі протягом двох десятиріч – до смерті в 1539 р. – церковна та релігійна політика Георга в альбертинській Саксонії була спрямована проти

Лютера, проти євангелічних підданих, проти євангелічних князів та міст [516, S. 23–63]. Такий політичний курс саксонського герцога, як вказує Х. Ядатц, насамперед визначали три чинники:

- підтримка лютеранства з боку курфюршества Саксонського та ландграфства Гессенського, наслідком чого стали їхні партнерські відносини у Шмалькальденському союзі;
- визнання євангелічного віросповідання братом герцога Генріхом Доброчесним та його невісткою Єлизаветою;
- рання смерть синів герцога – Йоганна та Фрідріха, які не залишили власних нащадків [369, S. 217].

Контрреформаційна політика саксонського герцога була широкомасштабною і розгалуженою. Вона охоплювала репресії проти учасників реформаційних заворушень, політичні переговори та дискусії із князями – покровителями Лютера, участь у створенні загального союзу контрреформаційних сил, активну позицію на імперському рівні, забезпечення релігійно-ідеологічного наступу проти нового вчення [137, с. 252–253].

Як зазначає В. О. Дятлов, головну надію щодо придушення євангелічного руху герцог Георг покладав на адміністративні заходи, які реалізовували його канцелярія, двір і радники на місцях. Спираючись на рішення Вормського рейхстагу 1521 р., Георг намагався влаштувати інтелектуальну ізоляцію Віттенберга через заборону друкувати твори Лютера та його послідовників [137, с. 253].

Для різних верств саксонського суспільства відкритими були друковані циркуляри, де саксонський герцог прямо забороняв підданим слідувати новаціям. Уже 10 лютого 1522 р. від імені Георга видано розпорядження, що передбачало кримінальну відповідальність для всіх послідовників лютерівського вчення на території герцогства Саксонського [337, S. 104]. У зазначеному герцогському розпорядженні Лютера схарактеризовано як автора ідей, що ведуть «християнський народ до небезпечних помилок», а його вчення визначали як «нехристиянське» [15, S. 269].

Звертаючись з інструкцією до своїх представників на рейхстазі у Нюрнберзі наприкінці березня 1522 р., Георг зазначав, що прибічники Лютера щодня прибувають до герцогства і ведуть «нехристиянські проповіді», зустрічаючи серед підданих герцога «мало мужності» для боротьби проти цих ідей. Як результат, саксонський герцог наголошував на необхідності «усіма силами» чинити опір поширенню лютерівського вчення. Зокрема, він пропонував звернутися до саксонського курфюрста щодо припинення діяльності Мартіна Лютера у Віттенберзі, а також домагатися заборони проповіді лютерівських ідей в усіх церквах Священної Римської імперії. Також пропоновано вести переслідування всіх ченців, священників і мирян, які висловлюють підтримку цим ідеям [15, S. 299–300].

Подібні заходи і заклики герцога Георга швидко наразилися на протидію. Уже влітку 1522 р. у Лейпцизі відбулася євангелічна проповідь, виголошена магістром Стефаном Шенбахом у церкві св. Йоанна. Незважаючи на заборону, про що герцог Георг нагадав міській раді у розпорядженні від 19 вересня 1522 р., прибічники Лютера не припиняли виступів і надалі. Так, усупереч заборонам, у 1523 р. у Лейпцигу почав вести євангелічну проповідь священник Себастьян Фрешель. Прибічники католицизму чинили опір його діям: 21 жовтня 1523 р. пробст Ульріх Пфістер розпорядився зачинити двері до церкви св. Йоанна, щоб Фрешель не зміг проповідувати. Однак бажання городян почути виступ виявилось настільки великим, що у дворі церкви просто неба було споруджено імпровізовану кафедру, з якої Фрешель і здійснив проповідь [408, S. 9].

Поширення реформаційних ідей у зв'язку із подіями Селянської війни змусило Георга Саксонського продовжити курс на їх заборону. У листі до амтманна Ханса фон Берлепша від 8 січня 1525 р. герцог наказує останньому докласти зусиль для протидії євангелічному вченню в Зеєбаху, вимагаючи найсуворіших покарань для прибічників лютеранства [16, S. 5]. У зверненні до герцога Берлепш вказує на велику активність повстанських загонів, що

з Мюльхаузена здійснювали рішучі дії проти католицьких монастирів на території герцогства Саксонського [16, S. 6].

Після придушення повстанського руху поширення євангелічних ідей у герцогстві Саксонському не зупинилося. Наполегливість Георга в намаганні викоринити їх засвідчує, зокрема, лист герцога до бургомістра і ради Кведлінбурга від 25 липня 1525 р., у якому мова йшла про необхідність силових заборон лютеранської проповіді [16, S. 358]. Не обмежуючись цим, саксонський герцог 19 серпня 1525 р. звернувся до саксонського курфюрста Йоганна Стійкого з вимогою припинити поширення ідей Лютера проповідниками, пов'язуючи із проповіддю євангелічного вчення підбурювання нижчих верств проти влади [16, S. 382].

Посилуючи зазначені вимоги, Георг Саксонський у листі від 28 серпня 1525 р. наполягав на проведенні ординації проповідників не Лютером, а наумбурзьким єпископом [16, S. 388]. Він також пов'язував ідеї Реформації із виступами повсталих селян, вимагаючи на цій підставі покарати Лютера у листі до саксонського курфюрста Йоганна від 8 жовтня 1525 р. [16, S. 405–406]. Того ж дня герцог Георг надав інструкцію своєму службовцю Йоганну Шпігелю щодо передачі побажань ерцгерцогу Фердинанду на Аугсбурзький рейхстаг, у якій знову наголошував на зв'язку лютеранського вчення з виступами повсталих селян [16, S. 407–408].

Практичні заходи церковної політики герцога Георга закономірно впливали з його непримиренного ставлення до лютеранства. Зокрема, герцог особисто втрутився в ситуацію в Пегау, 82 мешканці якого після звільнення євангелічного проповідника Корнера вирушили в Борну на Великдень 1525 р., щоб причаститися під двома видами. У листі до ради Пегау від 6 листопада 1525 р. Георг Саксонський вимагає ретельно перевірити діяльність проповідника з Борни для з'ясування проявів його підтримки поглядів Лютера [16, S. 416–417].

Під тиском герцога Георга городяни Пегау, які взяли участь у згаданому причащенні, оголосили доктрину Лютера єретичною і принесли клятву

підкоритися церковним вимогам, після чого сповідалися й попрохали відпущення гріхів у єпископа Адольфа Мерзебурзького [379, S. 54]. Останній у листі до Георга від 13 листопада 1525 р. повідомив саксонського правителя про здійснення ним зазначених заходів [16, S. 426–427]. Рада Пегау в листах від 14 грудня і 17 грудня 1525 р. інформувала герцога про сплату мешканцями міста, які брали участь у євангелічному богослужінні, штрафів у розмірі 10–30 гульденів [16, S. 454–455]. Саксонський герцог і надалі докладав зусиль, щоб виявляти й усувати від виконання обов'язків тих священнослужителів, які підтримували реформаційні перетворення – зокрема, причащали мирян під двома видами, як проповідник зі Шнееберга, про звільнення якого йдеться в інструкції Георга від 4 квітня 1526 р. [16, S. 518–519].

Причини поширення євангелічних ідей серед населення герцогства Саксонського, на думку герцога Георга, корінилися в діяльності «лютерівських сект», про що він пише в листі до курфюрста Йоганна Саксонського та ландграфа Філіпа Гессенського від 3 лютого 1526 р. Герцог пов'язував «заколоти та непокору», що набули поширення в його володіннях, із реформаційним рухом. Проводячи паралелі між виступами повсталих загонів під керівництвом Томаса Мюнцера і активністю прибічників вчення Лютера, Георг Саксонський убачав у них загрозу миру і закликав правителів «заради миру» не дозволяти розповсюдження лютеранського вчення серед підданих [16, S. 493–494]. Отже, Георг Саксонський оцінював євангелічні ідеї винятково як деструктивний чинник в аспекті розвитку земельної держави.

Однак політика переслідування прибічників лютеранства, розгорнута герцогом Георгом, не зміцнила позицій католицизму в герцогстві Саксонському. Як зазначає В. О. Дятлов, розгортання реформаційного руху вперше в історії засвідчило силу, владу нових комунікаційних засобів і важелів їх впливу на суспільство. Прибічники євангелізму активно використовували різноманітні канали комунікації (книгодрукування, листування, повсякденне приватне спілкування місцевих мешканців із паломниками, купцями, студентами), які не можна було усунути традиційними методами заборони [140,

с. 57]. Тож заходи, ужиті Георгом на території герцогства Саксонського, давали переважно зовнішній ефект: на певний час стримавши поширення євангелізму в регіоні, вони не могли викоринити підгрунття для його утвердження в герцогстві Саксонському в майбутньому.

Політична ситуація на кордонах володінь герцога Георга також не сприяла зміцненню позицій католицизму: розташування герцогства Саксонського між євангелічними територіями ландграфства Гессенського і курфюршества Саксонського закономірно сприяло подальшій активізації реформаційних сил. Крім того, наслідком проведення візитацій з ініціативи саксонського курфюрста стала секуляризація монастирів, володіння яких були розташовані поміж володінь Георга Саксонського – тепер ці території перетворилися на своєрідні євангелічні «анклави» [369, S. 217].

Посилення антикатолицьких настроїв у герцогстві Саксонському зумовлено позиціями частини місцевої правлячої верхівки. Так, Єлизавета – дружина герцогського сина Йоганна – з початку 30-х рр. XVI ст. все більш відкрито висловлює підтримку євангелічних ідей. Зазначені зміни пов'язані і з діями брата саксонського герцога – Генріха Доброчесного. Уже в 1531 р. він був присутнім на євангелічній проповіді, виголошеній Лютером у Торгау [490, S. 18].

У 1537 р. Генріх під впливом своєї дружини Катарини сприяв здійсненню окремих заходів Реформації у власних володіннях у Фрейберзі й Волькенштейні. Зокрема, 1 січня 1537 р. придворний проповідник Якоб Шенк (колишній студент Віттенберзького університету) уперше здійснив у Фрейберзькому соборі євангелічне богослужіння [371, S. 81]. Того ж року герцог Генріх звернувся з проханням щодо вступу до Шмалькальденського союзу, здобувши гарантії підтримки з боку саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха [490, S. 18].

З огляду на такий розвиток подій, саксонський курфюрст і саксонський герцог виявили зацікавлення в залученні на свій бік Генріха та його рідних. Так, герцог Георг прагнув досягти того, щоб племінники присягнули на

вірність його церковній політиці. Із цією метою 6 січня 1534 р. він звернувся з листом до кардинала Альбрехта, при дворі якого з 1532 р. виховували сина Генріха Моріца, щодо переїзду останнього до Дрездена, де перебувала герцогська резиденція [59, S. 6]. Водночас курфюрст Йоганн Фрідріх намагався досягти приєднання Генріха та його синів до Шмалькальденського союзу для створення протестантського альянсу в альбертинських володіннях. Як наслідок, у лютому 1534 р., коли Генріх оголосив про приєднання до Шмалькальденського союзу. Моріца, як передбачено умовами цього приєднання, переведено до двору саксонського курфюрста у Торгау [357, S. 24–28]. Однак, серйозно захворівши, він знову повернувся до Дрездена, де перебував до 1537 р. [516, S. 104].

Намагаючись зміцнити позиції католицизму, гарантувавши його збереження в альбертинських володіннях і після власної смерті, у квітні 1537 р. герцог Георг скликав у Лейпцигу зібрання представників станів для проголошення своїм наступником на герцогському престолі сина Фрідріха. Незадоволений таким рішенням курфюрст Йоганн Фрідріх отримав підтвердження свого канцлера Грегора Брюка щодо відповідності цієї ухвали принципам саксонського права, зокрема – положенням «братської угоди» 1505 р. [369, S. 221]. Водночас радники герцога Георга, насамперед – Георг фон Карловіц і альбертинський канцлер Симон Пісторіс, намагалися відшукати «третьій шлях» розвитку релігійно-церковних відносин – упровадити в життя на території герцогства Саксонського принципи реформованого католицизму [516, S. 66–70].

Однак 26 лютого 1539 р. молодий герцог Фрідріх помирає внаслідок тривалої хвороби, а 17 квітня 1539 р. пішов із життя й герцог Георг. Ці події вирішальним чином змінили конфесійно-політичну ситуацію в герцогстві Саксонському. Смерть герцога Георга, непримиренного ворога Мартіна Лютера і лютеранства, відкрила шлях до влади його брату Генріху Доброчесному і водночас засвідчила перспективу запровадження Реформації на території герцогства Саксонського [295, S. 283].

Г. Вартенберг зауважує, що Лютер сприйняв прихід до влади герцога Генріха V з радісним очікуванням. Оптимізм реформатора зумовлено сподіваннями відновлення династичної єдності дому Веттінів, наслідком чого мало стати поширення Реформації в усьому саксонсько-тюрінзькому регіоні. Група віттенберзьких теологів у складі Лютера, Юстуса Йонаса, Каспара Круцигера й Філіпа Меланхтона вирушила до Лейпцига, де на свято Трійці 25 травня 1539 р. урочисто проголошено початок створення нового церковного ладу на території герцогства Саксонського [517, S. 569]. 6 липня 1539 р. у церкві св. Хреста у Дрездені вперше здійснено євангелічне богослужіння. Ця подія стала приводом для відвідання саксонського герцога курфюрстом Йоганном Фрідріхом із великим почтом [513, S. 68].

Водночас серед придворного оточення герцога Генріха і після запровадження Реформації продовжували перебувати особи, які підтримували католицизм. Найбільш впливовими серед них були герцогські радники Георг фон Карловіц і його племінник Крістоф, активність яких викликала особливе занепокоєння Лютера. Георг фон Карловіц, який раніше був радником герцога Георга, обстоював курс реформованого католицизму. На цих позиціях перебували й інші представники дрезденського двора: згаданий вище Симон Пісторіс, радник Людвіг Фахс, наумбурзький єпископ Юліус фон Пфлюг, теолог Георг Вітцель. Останній, зокрема, висловив підтримку католицькому вченню на релігійних переговорах у Лейпцизі в 1539 р., на яких євангелічне угруповання представляли Філіп Меланхтон і Мартін Буцер [490, S. 17].

Отже, на межі 30–40-х рр. XVI ст. на території герцогства Саксонського розпочато впровадження Реформації в церковну практику. Проведення двох візитацій стало важливим кроком у здійсненні лютеранської конфесіоналізації. Надання підтримки Лейпцизькому університету з боку герцогської влади також сприяло конфесійним перетворенням. Проте зазначені дії, вочевидь, не були достатніми: вони зумовлені передусім суб'єктивними інтересами герцога Генріха, зацікавленого у збільшенні власних прибутків. Водночас прокатолицькі настрої частини придворних і священнослужителів герцогства

Саксонського справляли негативний вплив на здійснення Реформації, утруднюючи контакти між Дрезденом і Віттенбергом [209, с. 109].

Євангелічна церковна організація в герцогстві Саксонському потребувала нових заходів для подальшого зміцнення, передусім – для утвердження впливу реформаційних ідей на широкі верстви суспільства, особливо в сільській місцевості. Однак збереження розколу Саксонії на дві частини негативно впливало на політичну ситуацію в регіоні, створюючи можливість постійного виникнення конфлікту між курфюрстом та герцогом. У 40-х рр. XVI ст., коли владу в герцогстві Саксонському успадкував Моріц, така потенційна небезпека поступово переросла у відкрите протистояння між двома династичними лініями дому Веттінів.

2.4. Суспільно-політична боротьба в Саксонії у другій половині 40-х – на початку 50-х рр. XVI ст. Політична діяльність Моріца Саксонського

Однією з головних проблем конфесіоналізації у 40-х рр. XVI ст. стало загострення політичної ситуації у Священній Римській імперії. Німецькі князі і міська адміністрація, що підтримали Реформацію, намагалися відстояти свої інтереси в боротьбі з імператором та князями – прибічниками католицизму. Саме в ці роки протистояння євангелічного та католицького угруповань досягло максимальної гостроти і перейшло у фазу збройної боротьби.

На початку 40-х рр. XVI ст. політична ситуація в німецьких землях у край ускладнилася. З одного боку, на той час багато німецьких територіальних правителів вважали, що політика імператора Карла V не відповідає їх інтересам. Серед них були не тільки протестанти, а й католики, які побоювалися, що імператор під приводом боротьби з лютеранами розширить свої володіння, і тому не бажали брати участі в антипротестантському хрестовому поході, який прагнув організувати Карл V. Із другого боку, серед євангелічних правителів також посилювалися суперечності, зумовлені ситуацією навколо ландграфа Філіпа Гессенського. Останній наприкінці 30-х рр. XVI ст. спробував укласти другий шлюб за наявності живої дружини. Після звернення

ландграфа за порадою до провідних протестантських теологів Лютер, Меланхтон та Буцер у грудні 1539 р. дійшли висновку, що Біблія не забороняє полігамію, тому Філіп може взяти другу дружину, не розлучаючись із першою [32]. Але укладання другого шлюбу могло здійснюватися тільки таємно, оскільки багатоженство заборонено німецьким цивільним правом [490, S. 18].

Філіп Гессенський на початку 1540 р. одружився вдруге. Однак, коли про його таємний шлюб стало відомо, спалахнув скандал, який не лише спричинив різке падіння морального авторитету ландграфа, а й серйозно послабив Шмалькальденський союз: багато його членів виступили проти того, щоб Філіп надалі очолював його. Зокрема, дії гессенського ландграфа рішуче засудив Йоганн Фрідріх Саксонський [509, S. 271]. Обурення суспільства і гнів Карла V змусили ландграфа шукати шляхів примирення з імператором через відмову від консолідованої політики з протестантами.

Як наслідок, напередодні Регенсбурзького рейхстагу 1541 р. протестантський табір не був внутрішньо згуртованим. Зусилля саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха відновити єдність у лавах союзників не мали великих успіхів, що засвідчило підписання сепаратної угоди між Філіпом Гессенським й імператором Карлом V від 13 червня 1541 р. Маючи підстави остерігатись імператора, Йоганн Фрідріх не міг особисто прибути на рейхстаг, через що мусив жорстко контролювати присутніх у Регенсбурзі протестантів-теологів (зокрема Меланхтона) [223, с. 258–260].

Становище в саксонському регіоні в середині 40-х рр. XVI ст. додатково ускладнювалося через збереження політичного розколу цієї території. Нове загострення відносин між ернестинською й альбертинською лінією князівського дому Веттінів пов'язане з приходом до влади в герцогстві Саксонському після смерті Генріха Доброчесного енергійного й честолюбного Моріца (1541–1553).

Ставлення Мартіна Лютера до Моріца Саксонського, на думку Г. Вартенберга, насамперед зумовлено загальним прагненням реформатора шукати підтримку євангелізму і недовірою до альбертинської лінії, пов'язаною

з особистою ворожістю до батька Моріца – герцога Георга Бородатого [518, S. 69]. Зрозуміло, що в гострому політичному конфлікті між ревним католиком Георгом та його братом Генріхом, який постав прибічником лютеранства, Лютер підтримував саме Генріха. Вороже ставлення реформатора до герцога Георга після смерті останнього могло поширитися і на його нащадка. Подібна позиція реформатора щодо молодого представника альбертинської лінії навряд чи могла змінитися й після успадкування Моріцом влади над герцогством Саксонським ще й через те, що кількох впливових радників серед придворного оточення молодого герцога Лютер розглядав як «прихованих католиків»: Крістофа і Георга фон Карловіц, Ернста фон Мільтіца, Сімона Пісторіса.

Головні інтереси Моріца протягом його бурхливої політичної діяльності полягали у прагненні поширити свій вплив на всю Саксонію – не тільки на альбертинські, а й на ернестинські володіння. Вже на початку свого правління, сприяючи поширенню Реформації на території герцогства Саксонського (зокрема даючи згоду на відкриття трьох євангелічних «князівських» шкіл у 1543 р.), Моріц водночас здійснив кроки, що свідчили про можливість його подальшого зближення з імператорським табором. Так, у 1541 р. у відповідь на пропозицію Карла V вступити до Регенсбурзького союзу молодий саксонський герцог висловлює готовність ратифікувати його, що відповідало б, на його думку, політиці його «брата й батька». У жовтні 1542 р. Моріц брав участь у штурмі Пешта імператорськими військами, а у 1543–1544 рр. був залучений до війни, яку Карл V провадив проти Франції [460, S. 98].

Водночас відбувалося поступове охолодження у відносинах Моріца з лідерами Шмалькальденського союзу. Це пов'язано як із претензіями саксонського герцога на патронат над архієпископством Магдебурзьким та єпископством Хальберштадтським після смерті їх покровителя – кардинала Альбрехта Майнцького, так і з більш далекосяжними планами Моріца щодо встановлення своєї влади над усією Саксонією й здобуття титулу курфюрста [144, с. 120–121]. Зрозуміло, що остання обставина серйозно загострювала стосунки Моріца насамперед із Йоганном Фрідріхом Саксонським. Одним із

виявів напружених відносин між двома саксонськими правителями стала так звана «Вурценська файда» 1542 р., зумовлена вторгненням ернестинського військового загону на територію штифта Вурцен. Цей випадок став першим зіткненням між евангелічними правителями від часу заснування Шмалькальденського союзу [337, S. 115]. Він засвідчив, що власні політичні інтереси саксонських правителів у питанні зміцненні особистої влади на підконтрольних територіях виявилися сильнішими за конфесійну солідарність.

Послабленням Шмалькальденського союзу, зокрема ускладненням політичної ситуації в Саксонії, вміло скористався імператор. Карл V у своїй політиці послідовно виявляв себе активним захисником католицизму. Таку позицію визначали не тільки його особисті релігійні переконання, а й прагнення створити «універсальну монархію», яка б об'єднувала більшість територій Західної Європи. На той час Карл V володів майже половиною європейських земель: від Піренейського півострова до Австрії. Таке штучне зібрання територій в епоху активного формування національних держав стало явним анахронізмом [429, S. 67].

За наявності глибоких економічних, суспільно-політичних, національно-культурних відмінностей між територіями, що входили до Священної Римської імперії, католицька релігія була єдиним чинником, який міг би ідейно консолідувати їх мешканців, зміцнивши таким чином «універсальну монархію». За цих умов Карл V постав рішучим противником лютеранської конфесіоналізації, що руйнувала позиції католицизму і вела до посилення самостійності князів та міст, які підтримали Реформацію. Війна була для нього останнім доводом проти цього процесу [304, S. 147]. Для імператора боротьба проти непокірних територіальних правителів мала виразне релігійне забарвлення і важливе політичне значення. Згадане зумовило подальшу політику Карла V щодо Саксонії.

Карл V прагнув вступити у війну із протестантами, нейтралізувавши основні зовнішні загрози. Цьому сприяло досягнення перемир'я із Францією,

проти якої до того війська імператора вели тривалу війну в Північній Італії. Воно оформлено угодою 14 вересня 1544 р. у Крепі. Зазначений мирний договір забезпечив невтручання Франції у можливі бойові дії в Німеччині на боці протестантів. Наступним успіхом імператорської дипломатії стало укладення угоди з папським легатом Олександром Фарнезе в червні 1545 р., яка передбачала надання імператору матеріальної допомоги з боку Рима в розмірі 200 тис. дукатів та 12,5 тис. найманого війська [540, S. 48].

Попередню домовленість між імператором та папським престолом було закріплено за рік, 6 червня 1546 р., коли відбулася зустріч Карла V з римським папою Павлом III. Її наслідком стала угода щодо спільних дій проти Шмалькальденського союзу й тих, хто виступав проти рішень Тридентського собору. Павло III дарував відпущення гріхів усім, хто візьме участь у війні із протестантами. Габсбурги й папство, відклавши на деякий час свої чвари, оголосили війну протестантизму в європейському масштабі, оскільки, лише завдавши поразки протестантам у військово-політичному відношенні, вони могли розраховувати на перемогу над Реформацією, що було їхнім головним соціально-політичним завданням [144, с. 112].

Крім зовнішніх обставин, на загострення політичної ситуації в Німеччині у другій половині 40-х рр. XVI ст. вплинули і внутрішні чинники. Серед них, на нашу думку, заслуговує на увагу смерть Мартіна Лютера, що сталася 18 лютого 1546 р. Унаслідок цієї події євангелічне угруповання виявилось позбавленим духовного лідера національного масштабу. Жоден із віттенберзьких реформаторів – ані Філіп Меланхтон, ані Йоганн Бугенхаген, ані Юстус Йонас, ані Ніколаус фон Амсдорф, – незважаючи на непересічні особисті якості, не був людиною настільки різнобічно обдарованою й авторитетною, як Лютер. Кожен із них також вирішував різноманітні проблеми євангелічного руху, але найбільш яскраво виявив свої здібності у певній сфері: теології (Меланхтон, Амсдорф), візитаціях (Йонас), пасторській службі й реформуванні територіальної церковної організації (Бугенхаген). А Лютер однаково успішно поєднував у своїй особі якості теолога, проповідника, ідеолога, візитатора,

організатора, памфлетиста. Крім того, протягом свого життя він усіляко намагався запобігти розгортанню в Німеччині військових дій, вважаючи їх загрозою для продовження й утвердження Реформації (яскравим прикладом є гостро вороже ставлення до повстанців та їх вождя Томаса Мюнцера під час Селянської війни 1524–1525 рр.). Після смерті Лютера його соратники не могли стримати протестантських князів від вступу у війну. Католицький табір зі смертю Лютера здобув суттєву ідейну перевагу [164, с. 104].

Імператор подбав про те, щоб залучити на свій бік окремих представників ворожого табору. За наказом Моріца Саксонського його радник Крістоф фон Карловіц таємно зустрівся з Карлом V. Наслідком цієї зустрічі стало досягнення угоди про переговори між імператором і саксонським герцогом, які розпочалися 24 травня 1546 р. Формально Моріц проводив переговори з метою посередництва між Шмалькальденським союзом й імператором, однак під час зустрічі він досить відверто висловив свої сподівання на титул саксонського курфюрста [144, с. 122]. Коли Карл V виголосив, що бореться не з протестантизмом як віросповіданням, а проти політичного повстання лютеранських князів, пообіцявши поставитися до прагнень Моріца з особливою увагою, саксонський герцог 19 червня 1546 р. на зустрічі з імператором у Регенсбурзі заявив про свій нейтралітет у конфлікті.

Відмова герцога Моріца Саксонського приєднатися до союзу євангелічних князів послабила становище євангелічного угруповання напередодні Шмалькальденської війни. Хоча Моріц і прийняв лютеранство, а також став зятем Філіпа Гессенського, його діяльність напередодні та під час Шмалькальденської війни дає підстави визнати справедливою надану Ф. Хартунгом характеристику саксонського герцога як релігійно індіферентного діяча, перейнятого перш за все власними політичними інтересами [343, S. 62].

Початком Шмалькальденської війни стало проголошення імператором 20 липня 1546 р. незаконності вигнання зі своїх володінь правителя Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства Генріха Молодшого,

здійсненого за участі сил Шмалькальденського союзу, і запровадження там Реформації [329, S. 172]. Варто наголосити, що згадана подія відбулася ще в серпні 1542 р. Тому можна стверджувати, що її використання в якості «*causa belli*» майже чотири роки по тому мало вельми формальний характер.

Віттенберзькі реформатори відгукнулися на розгортання воєнних дій низкою творів. Уже в посланні до пасторів і проповідників (4 липня 1546 р.), виданому від імені Йоганна Бугенхагена (деякі дослідники висловлюють припущення щодо участі Філіпа Меланхтона у написанні цього твору), можливу війну охарактеризовано як «велику і жахливу», що пояснюють насамперед загрозою для Німеччини з боку «чужинців, жорстоких і лютих, які прагнуть німецької крові, не знають вчення Христа». Основні цілі противника автори послання пов'язують із прагненням «насадити ідолопоклонництво, відновити колишній порядок меси та інші порушення [Слова] Божого, зруйнувати родини священнослужителів, знищити істинне віровчення, заборонити справжнє християнське Таїнство Причащення, винищити безліч добродішних освічених людей» [344, S. 206].

Подібні ідеї висловлені й у творі Юстуса Меніуса «Про самооборону», першу редакцію якого написано на початковому етапі Шмалькальденської війни – у другій половині 1546 р. Звертаючись до широких верств суспільства, автор із теологічних поглядів докладно обґрунтовує право протестантів протистояти імператору. Меніус наголошує на законності захисту Євангелія та його прихильників від переслідувань імператора, який, на його переконання, перевищує власні повноваження і поводить як тиран. Відшукуючи аргументи на користь цієї думки, Меніус звертається до різних сфер: природного права, положень Біблії та феодального права. Він доходить висновку щодо законності боротьби євангелічного угруповання проти зазіхань папи та імператора на християнську свободу [446, S. 10].

Імовірно, ідеологи лютеранства свідомо наголошували на загальнонаціональному характері війни для всієї Німеччини: це давало їм певні сподівання на виникнення ідейного розколу у стані противника. Захист

німецьких земель від вторгнення іноземних (насамперед іспанських) військ реформатори одночасно тлумачили і як захист дійсно християнського віровчення.

У липні 1546 р. папські війська вступили на територію Німеччини. У листі Бугенхагена до датського короля Крістіана III від 20 серпня 1546 р. дії імператора і папства автор пов'язує з підступами диявола, «що піднісся над бідним християнством так високо, як тільки це можливо» [24, S. 370]. Драматизм цих рядків зумовлений прагненням реформаторів знайти масову підтримку для захисту євангелічного віровчення, що фактично обґрунтовувало право відкритого опору імператору. Цілком імовірно, що король Данії, який з 1538 р. був учасником Шмалькальденського союзу й коронувався за євангелічним обрядом особисто Бугенхагеном, видавався віттенберзьким теологам політичним діячем, здатним надати подібну допомогу.

Досить швидко, однак, з'ясувалося, що правитель Данії (як і англійський король) стримано поставився до перспективи відкритого збройного протистояння з імперським угрупованням. Крістіан III, звертаючись до Бугенхагена в листі від 14 жовтня 1546 р., запропонував сподіватися на те, що Бог зможе пом'якшити випробування «своєї бідної Церкви», порушивши плани її супротивників [24, S. 381]. Таким чином, король Данії, виконуючи надану ним обіцянку імператору Карлу V не допомагати ворогам останнього, поставив згадане зобов'язання вище за колишні партнерські відносини із соратниками за Шмалькальденським союзом.

Можливо, приймаючи рішення про невтручання у Шмалькальденську війну, Крістіан III виходив із ситуації на театрі військових дій, що склалася восени 1546 р. Варто зазначити, що на початку війни у жодної зі сторін, що воювали, ще не було вирішальної переваги. Наймана армія, надана Карлу V римським папою, через несприятливий клімат, хвороби та дезертирство суттєво скоротилася. Водночас протестанти ще в липні 1546 р. зібрали дві армії: одну – на Дунаї та Леху, другу – у Гессені та Саксонії. 4 серпня 1546 р. їх сили з'єдналися поблизу Донауверта. На той час вони налічували близько 50 тис.

осіб [273, с. 553].

Проте Шмалькальденський союз не скористався кількісною перевагою своїх військ. Суперечності між його полководцями (зокрема між Філіпом Гессенським і Себастьяном Шертліном – командувачем сил, наданих містами, які входили до Шмалькальденського союзу) сприяли втраті протестантами ініціативи, що перешкодило їм здійснити оточення імператора в Регенсбурзі та дало змогу приєднатися до Карла V 10,5 тис. італійських та 6 тис. іспанських найманців [273, с. 553].

Через нестачу коштів лідери євангелічного угруповання не змогли зібрати достатні сили, щоб розгромити в осінній кампанії загопи противника, що помітно посилилися в кількісному та якісному складі, і змушені були відвести війська на зимові квартири, розпорошивши їх. Варто погодитися з думкою О. Мерке про перехоплення імператорським табором загальної стратегічної переваги у Шмалькальденській війні внаслідок цих подій [434, S. 58].

Саме в той час Моріц Саксонський відкрито виступив проти Шмалькальденського союзу, про що сповістив саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха в листі від 27 жовтня 1546 р. [14, S. 445–448]. Можливо, вирішальним чинником, що вплинув на рішення Моріца надати підтримку імператорським силам, стала ситуація на театрі військових дій, що склалася восени 1546 р. На цей час протестантські війська, поступившись стратегічною ініціативою противнику, залишили низку міст Південної Німеччини (Нойбург, Донауверт, Діллінген, Лауїнген), курфюршество Пфальцьке та герцогство Вюртемберзьке, які не отримали допомоги з боку Шмалькальденського союзу.

У листопаді 1546 р. війська Моріца, об'єднавшись із розташованими в Чехії силами короля Фердинанда, удерлися на територію курфюршества Саксонського. Досить швидко вони оволоділи більшістю його земель, за винятком Віттенберга і Готи [449, S. 262]. Успішні дії противника змусили саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха відвести війська Шмалькальденського союзу зі Швабії для захисту власних володінь [523, S. 31].

Перехід Моріца на бік Карла V став важливим чинником посилення імперського угруповання, водночас негативно позначившись на військовій могутності й моральному дусі протестантів. Так, курфюрст Йоганн Фрідріх на той час зосередив головні зусилля на веденні боротьби проти саксонських міст, які підтримали імператора і Моріца. Він активно проводив облогу Лейпцига, проте не зміг досягти успіху і 27 січня 1547 р. змушений припинити її. Незважаючи на деякі подальші локальні успіхи – зокрема 2 березня 1547 р. війська курфюрста захопили в полон під Рохліцем маркграфа Альбрехта, – Йоганн Фрідріх так і не переніс бойові дії за межі саксонського регіону, чим скористалися його противники [106, с. 293–294].

Оволодівши південно-західними територіями Німеччини, Карл V здобув можливість зосередити основні сили на одному напрямі. У березні 1547 р. імператорські війська розпочали наступ на територію Саксонії. Після з'єднання із силами герцога Моріца вони отримали значну кількісну перевагу.

Здійснивши марш у напрямі Віттенберг – Магдебург, 24 квітня 1547 р. імператорські сили зустрілися з противником біля містечка Мюльберг. Форсувавши Ельбу, переважаючи майже вчетверо (27 тис. проти 7 тис.) католицькі війська завдали удару по табору противника. У битві під Мюльбергом протестантські війська зазнали поразки: практично всі вони були винищені, а пораненого курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського взято в полон [351, S. 28–116].

10 травня 1547 р. імператор на засіданні військового суду, очолюваного герцогом Альбою, виголосив смертний вирок полоненому саксонському курфюрсту. Однак було передбачено його скасування в разі підписання Йоганном Фрідріхом угоди, що визнавала втрату саксонським правителем своїх прав на володарювання територією курфюршества Саксонського [337, S. 117].

19 травня 1547 р. підписано Віттенберзьку капітуляцію, яка зафіксувала передачу повноважень саксонського курфюрста від Йоганна Фрідріха до Моріца. Таким чином, ернестинську лінію курфюрстів Саксонії змінено альбертинською лінією. Більшу частину володінь Йоганна Фрідріха (території

на схід від річки Заале) передано під владу Моріца [513, S. 83]. Переможені родичі Моріца – представники ернестинської лінії династії Веттінів – вимушені відступити до тюрінзьких володінь. У володінні ернестинської лінії залишилися порівняно невеликі території, поділені між нащадками Йоганна Фрідріха на низку герцогств (Саксонія-Веймар, Саксонія-Кобург, Саксонія-Гота, Саксонія-Ейзенах, Саксонія-Альтенбург, Саксонія-Хільдбургхаузен, Саксонія-Мейнінген), мало впливових у політичному відношенні [425, S. 73]. Шмалькальденський союз припинив своє існування.

Надана Р. Гроссом оцінка значущості наслідків Віттенберзької капітуляції як «фундаментальних змін у політичних та соціальних відносинах у середньонімецьких землях» [337, S. 120] не виглядає перебільшенням. Вона ґрунтується на розгляді тих принципів положень, які, по суті, заклали основу подальшого історичного розвитку курфюршества Саксонського як модернізованої держави раннього Нового часу. До них, зокрема, належали:

- об'єднання більшості саксонських земель під владою єдиного правителя;
- відмова представників ернестинської лінії від претензій на володіння альбертинськими територіями.

Після укладання Віттенберзької капітуляції Карл V отримав змогу зосередити всі наявні військові сили для завершального наступу. 23 травня 1547 р. під Дракенбургом (поблизу Бремена) було розбито іншу частину протестантських військ, які очолювали граф Крістоф Ольденбургський та граф Альбрехт Мансфельдський [347, S. 149]. Унаслідок цього успіху Північна Німеччина також потрапила під контроль імператора. Таким чином, католицьке угруповання здобуло остаточну перемогу у Шмалькальденській війні.

Прихід Моріца до влади в курфюршестві Саксонському став закономірним наслідком завершення Шмалькальденської війни. Після того, як курфюрста Йоганна Фрідріха Саксонського було взято в полон імператорськими військами, його регалії, разом із правами на Саксонію-Віттенберг – тобто на власне курфюршеські землі – перейшли до герцога

Моріца. 4 червня 1547 р. Моріц посів місце саксонського курфюрста, а 24 лютого 1548 р. на Аугсбурзькому рейхстазі імператор Карл V здійснив урочисту офіційну церемонію жалування Моріцу курфюршеського титулу [490, S. 20]. Узбережжя Ельби з Дрезденом, Мейссеном, Віттенбергом, Рудні гори, що простяглися вздовж богемських володінь Габсбургів, закріплені за Моріцем та його спадкоємцями. Від цього часу близькість до імперських доменів стала константою місцевої історії Саксонії [246, с. 9].

Таким чином, курфюршество Саксонське було переведене з-під влади ернестинської лінії правлячої династії Ветгінів під контроль представників альбертинської лінії. Об'єднання переважної більшості території Саксонії під владою однієї династичної лінії, як зазначає М. Рудерсдорф, перетворило курфюршество на другу за могутністю в політичному відношенні територію Священної Римської імперії після володінь самих Габсбургів [460, S. 100–101]. Так було створено умови для подальшого утвердження курфюршества Саксонського як ранньоабсолютистської земельної держави.

Наслідки династичної трансформації в курфюрстві Саксонському здобули різні оцінки в історіографії. А. Ю. Прокоп'єв визначає передачу курфюршеських регалій Моріцу як «майстерний хід» Карла V, який, знехтувавши конфесійною альтернативою, розраховував тісніше прив'язати новоспеченого курфюрста до імператорського престолу [245, с. 127]. Однак, на думку Ю. Є. Івоніна, хоча територіальні володіння Моріца Саксонського після Шмалькальденської війни зросли, а він здобув титул курфюрста, його роль у німецьких справах стала менш значною, ніж у колишніх курфюрстів Саксонії [144, с. 126].

Остання характеристика видається нам такою, що більш точно розкриває сутність суперечливого становища, у якому опинився Моріц Саксонський. Виникнення зазначеної ситуації, на нашу думку, можна пояснити насамперед діями імператора Карла V, не зацікавленого в надмірному посиленні політичного впливу територіальних правителів.

Після Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. політична ситуація у Священній Римській імперії змінилася на користь імператорської влади. На думку дослідників, Карл V сподівався виграти час, необхідний йому, щоб розпочати реформування державної системи. Із цією метою він планував створити постійно діючу Імперську лігу, що мала б такі важелі впливу, як судочинство, збройні сили та фінансові кошти. Унаслідок цього мала посилитися особиста влада імператора над територіями Німеччини, що вело б до перетворення Священної Римської імперії на абсолютну монархію [329, S. 204]. У річищі такого політичного курсу Карла V, вважаємо, варто шукати і пояснення його ставлення до прагнень Моріца Саксонського.

Дослідники пов'язують початок відчуження між саксонським курфюрстом та імператором із негативною реакцією Карла V на прохання Моріца пом'якшити долю його тестя – ландграфа Філіпа Гессенського, якого після поразки євангелічного угруповання у Шмалькальденській війні було заарештовано [381, S. 123]. На думку Ф. Бецоляда, дії імператора зумовлено правилом «*Divide et impera*»: щоб тримати Моріца в постійній невпевненості і залежності, найкращим засобом для Карла V була підтримка суперництва між обома саксонськими династичними лініями. Як наслідок, новоспечений саксонський курфюрст мусив гарантувати молодшим представникам ернестинської династичної лінії щорічний прибуток у 50 тис. гульденів, передати їм частину земель у Тюрінгії, а королю Фердинанду – лени ернестинського дому Веттінів у Чехії. Крім того, він не здобув очікуваного права контролю над Магдебургом і Хальберштадтом – центрами духовних володінь. Така ситуація перешкоджала Моріцу досягти реального незалежного становища територіального правителя [106, с. 298].

Після завершення воєнних дій переможці розпочали переслідування лютеран. Зокрема, заборонено євангелічне богослужіння у Кельні й Оснабрюці [390, S. 131]. На нашу думку, цей вибір був не випадковим: адже обидва названі міста вважали єпископськими центрами, де католицька церква до Реформації традиційно мала сильні позиції і прагнула якнайшвидше відновити свій вплив.

Надалі вирішення релігійних питань в усіх територіях Священної Римської імперії мало здійснюватися на ґрунті положень, розроблених об'єднаною комісією католицьких і протестантських теологів під час проведення рейхстагу в Аугсбурзі (вересень 1547 – червень 1548 рр.) – т.зв. Аугсбурзького інтерима, який ставав законом до скликання загальнонаціонального собору для вирішення суперечливих питань.

Однак Карл V не зміг скористатися перевагами, здобутими внаслідок перемоги у Шмалькальденській війні, унаслідок чого його далекосяжні плани щодо утвердження абсолютизму у Священній Римській імперії не реалізовано. Варто виокремити декілька причин невдачі, що спіткала політику імператора. Зокрема, далось взнаки політичне суперництво між Габсбургами та баварським герцогським домом – наймогутнішим серед католицьких територіальних правителів [325, S. 193]. Крім того, багато німецьких князів (зокрема навіть католики) протестували проти неналежного поводження з Філіпом Гессенським і Йоганном Фрідріхом Саксонським.

Негативну роль для планів Карла V відіграла й та обставина, що його спроба законодавчого втручання в релігійні питання не задовольняла інтереси ані католиків (через надання поступок – хоч і мінімальних – на користь лютеран), ані – значно більше – протестантів. Проти Аугсбурзького інтерима виступили євангелічні магістрати Бремена й Магдебурга. Останнє місто, мешканці якого заявили про непокору «нехристиянським правителям», навіть було піддане тривалій військовій облозі [429, S. 163]. Подібні думки висловлювали також Ради Брауншвейга, Ганновера, Люнебурга й інших міст Північної і Східної Німеччини [404, S. 124–127].

Зазначимо, що в курфюршестві Саксонському євангелічну проповідь не припинили навіть після приходу Моріца до влади. Тут продовжувала діяти консисторія. Крім того, вже наприкінці 1547 р. відновлено лекції у Віттенберзькому університеті, а 7 січня 1548 р. курфюрст підтвердив гарантії його фінансового забезпечення. Це дало можливість університету і надалі

продовжувати діяльність, фактично залишаючись центром лютеранства [381, S. 124].

На нашу думку, своєрідну двоїстість ситуації в курфюршестві Саксонському зумовило небажання Моріца поглиблювати розкол у суспільстві. Прибічники євангелізму не пробачили йому переходу на бік католицького угруповання під час Шмалькальденської війни. Серед місцевого населення поширювалися пісні, у яких Моріца названо «Іудою з Мейсена», «великим лиходієм», що привів до рідної країни іспанців та італійців і завдяки зраді захопив владу [68, S. 452–454]. Варто зазначити, що у 1548 р., коли було прийнято Аугсбурзький інтерим, що фактично зводив нанівець учення євангелізму, у курфюршестві Саксонському (особливо в колишніх володіннях ернестинської лінії) відбулася низка антикатолицьких виступів [356, S. 19–20].

Спроба насильницького придушення євангелізму за таких умов, найімовірніше, призвела б до остаточної ізоляції саксонського курфюрста, якою могли скористатися його політичні противники. Закономірно, що Моріц шукав способи підвищити авторитет влади в очах суспільства, щоб утвердити її політичну та конфесійну легітимність. На думку К. Раддац-Брайдбах, яскравим виявом подібної «владної репрезентації» стало будівництво нової Замкової церкви у резиденції Моріца у Дрездені, що розпочалося у 1548 р., оскільки у процесі розширення і реконструкції замку стару каплицю знесли. Із побудовою замкової церкви перебудований замковий комплекс перевершив ернестинську резиденцію в Торгау, церква якої була в 1544 р. освячена Лютером. Нова замкова церква у Дрездені – велична двоповерхова споруда із замкнутим склепінням куполу – стала зразком для інших замкових церков за межами Саксонії, зокрема, для каплиці датського замку Фредеріксборг [450, S. 91].

Одночасно при дворі Моріца розроблено програму реформування сфери державного управління, фінансів, судової системи, освіти на території курфюршества Саксонського [526, S. 112]. У Саксонії продовжували функціонувати створені ще в 1543 р. «князівські» школи у Гріммі, Мейсені і

Пфорті, програма яких забезпечувала виховання молоді в душі євангелізму [503, S. 126]. Відповідно до загальної тенденції осілої територіальних господарів, притаманній у XVI ст. різним німецьким князівствам, у саксонському регіоні також оформилася резиденція як постійне місце перебування територіального господаря і його двору, що сприяло удосконаленню організації системи державного управління. Таким політичним центром курфюршества Саксонського став Дрезден [264, с. 189].

Нарешті, Моріц став ініціатором перегляду положень Аугсбурзького інтерима, що сприяло розробленню віттенберзькими теологами більш м'якого їх варіанта – Лейпцизького інтерима. Новий саксонський курфюрст, незважаючи на союз з імператором, висловив підтримку Філіпу Меланхтону, не прагнучи силоміць змінювати ідейні основи лютеранського віровчення, що сприяло відновленню діяльності Віттенберзького університету [500, S. 105].

Зазначені заходи сприяли поступовому подоланню негативного ставлення до нового правителя з боку євангелічних кіл саксонського суспільства. Відносна стабілізація внутрішнього суспільно-політичного становища допомогла Моріцу перейти до подальших дій, які за своїм значенням вийшли за межі території, підконтрольної курфюрсту. Тому подальші політичні процеси в курфюрстві Саксонському за часів правління Моріца, на наш погляд, доцільно розглядати в більш широкому контексті суспільно-політичної ситуації у Священній Римській імперії на межі 40–50-х рр. XVI ст. Таким чином, активізацію політичної діяльності саксонського курфюрста розглядаємо як конкретний вияв загальної реакції низки територіальних правителів Німеччини на посилення тиску з боку імператорської влади, що найбільш яскраво відображено в ухваленні Аугсбурзького інтерима.

Зміна курсу альбертинської політики тісно пов'язана із загальноімперськими процесами. Відмова імператора звільнити ландграфа Філіпа Гессенського спричинила жорстку позицію імперських чинів на Аугсбурзькому рейхстазі 1550/1551 рр. Промовистою була та обставина, що на цих зборах голоси протесту пролунали з боку не тільки протестантських, а й

католицьких князів. Так засвідчено інтегральну єдність територіальних правителів у структурі імперії: різниця у вірі не передбачала автоматично статусного антагонізму [247, с. 123–124]. Про загострення політичної ситуації також свідчив антиклерикальний рух у Північній Німеччині. На думку Г. Вартенберга, зазначені події підштовхнули Моріца Саксонського до подальшого пошуку союзників [513, S. 86].

Провідну роль у підготовці виступу проти імператора відіграли територіальні правителі північних і східних територій Німеччини, де лютеранська конфесіоналізація розгорнулася вже у 20-х рр. XVI ст. Зокрема, для захисту євангелізму об'єдналися князі Ганс Бранденбург-Кюстрінський, Альбрехт Пруський, Йоганн Альбрехт Бранденбурзький. Захист Аугсбурзького віросповідання і звільнення Філіпа Гессенського визначено як головні цілі змовників [377, S. 174]. Але фактичним організатором опору з боку князівської опозиції Ю. Є. Івонін вважає саме Моріца Саксонського, який на початку підготовки змови протягом певного часу перебував у затінку [148, с. 123–126].

Чим пояснити новий поворот політичного курсу Моріца Саксонського? Ф. Бланкмайстер мотивує дії Моріца неприйнятністю для саксонського курфюрста зведення нанівець здобутків попередньої діяльності реформаторів унаслідок реалізації положень Аугсбурзького та Лейпцизького інтеримів [282, S. 115]. Однак, на нашу думку, таке тлумачення виглядає непереконливим. Варто взяти до уваги, зокрема, ту обставину, що Лейпцизький інтерим прийнятий за безпосереднього сприяння Моріца – отже, принаймні на певному етапі, цей документ відповідав інтересам правителя Саксонії. Висновок Ф. Бланкмайстера: «Усі очі були спрямовані на нього [Моріца – С. К.] як на рятівника Євангелія» [282, S. 115] більшою мірою виглядає даниною пошани політичному діячеві з боку представника протестантської історіографії кінця XIX ст., аніж реальною високою оцінкою Моріца з боку лютеранської громадськості середини XVI ст.

В очах прибічників євангелічного угруповання новоспечений курфюрст, який холонокровно зрадив своїх соратників за Шмалькальденським союзом, лише за короткий час до того постав «Іудою з Мейсена». Навряд чи покращення ставлення до курфюрста з боку саксонського суспільства могло протягом короткого проміжку часу досягти рівня всезагальної беззастережної віри «рятівникові Євангелія» – і навряд чи подібна віра відіграла б для Моріца вирішальну роль поза урахуванням реальної політичної кон'юнктури в державі та за її межами.

Варто припустити, що сам Моріц Саксонський виявився незадоволеним винагородою від імператора за зраду протестантів під час Шмалькальденської війни. Адже він, хоч і здобув титул саксонського курфюрста, не отримав у володіння всіх територій, які раніше належали Йоганну Фрідріху, а також не досягнув контролю над архієпископством Магдебурзьким та єпископством Хальберштадтським [540, S. 51]. Отже, на нашу думку, поступова активізація союзної політики, здійснювана Моріцем за підтримки придворних радників, насамперед стала відповіддю саксонського курфюрста на обмеження з боку імператорської влади.

За тогочасної суспільно-політичної ситуації у Священній Римській імперії політичний нейтралітет навряд чи виглядав в очах прагматичного Моріца найкращою перспективою, оскільки він не гарантував йому покращення особистого становища як у випадку успіху змовників, так і у випадку збереження позицій імператорської влади. Водночас, розглядаючи питання власної участі у виступі проти імператора, саксонський курфюрст насамперед повинен був вирішити, чи можливо розраховувати, по-перше, на перемогу князівської опозиції, а по-друге – на звільнення в такому випадку ув'язненого курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув повернути собі колишні володіння в Саксонії. Зрозуміле прагнення Моріца перехопити політичну ініціативу для реалізації першого і недопущення другого варіанту розвитку подій, на нашу думку, сприяли його приєднанню до змовників [208, с. 58].

Протягом певного часу саксонський курфюрст уміло приховував свої плани, розгорнувши на початку 50-х рр. XVI ст. активне лавірування між ворогуючими силами, що дає змогу визнати справедливність оцінки його особистості як «нещадного макіавелліста» [402, S. 32]. Зовні зберігаючи прихильність курсу Карла V (зокрема – очоливши облогу Магдебурга, жителі якого відмовилися коритися Аугсбурзькому інтериму), Моріц Саксонський одночасно почав готувати ґрунт для відновлення політичного союзу з лютеранськими князями. Так, на зустрічах з маркграфом Альбрехтом Пруським і курфюрстом Йоахімом Бранденбурзьким саксонський правитель підняв питання про звільнення з імператорського полону свого тестя – ландграфа Філіпа Гессенського. Така вимога зустріла живий відгук із боку територіальних князів, незадоволених поведженням імператора із заарештованим ландграфом [106, с. 341].

У лютому 1551 р. Моріц уклав союз із Гансом Кюстрінським, що передбачав захист прибічників Аугсбурзького віросповідання на територіях, підконтрольних євангелічним правителям, і відновлення свобод німецького народу [367, S. 207]. Від того часу саксонський курфюрст постає провідним діячем змови територіальних євангелічних правителів [402, S. 34].

Перехід правителя Саксонії на бік опозиційного князівського угруповання, на думку Х. Смолінські, позначив початок заключного періоду політики Моріца, що слугувала захисту попередніх здобутків саксонського курфюрста [490, S. 20]. Однак варто вказати, що цілі Моріца Саксонського виглядали більш далекосяжними, ніж просте бажання зберегти завойовані позиції. Як воюючи із протестантським Магдебургом, так і підтримуючи таємно діюче євангелічне угруповання, він прагнув насамперед зростання власного політичного впливу в імперії. Водночас саксонський курфюрст розпочав рух у напрямі пошуку зовнішньої підтримки власних цілей ще до укладання союзу з німецькими євангелічними правителями.

Х. Рудольф зазначає, що характерною рисою діяльності Моріца Саксонського періоду 1547–1553 рр. було посилення зовнішньополітичної

активності курфюрста [462, S. 371]. Спочатку зовнішньополітичний курс Моріца тяжів до чеського й австрійського короля Фердинанда, який конфліктував з імператором Карлом V. Улітку 1549 р. Моріц і Фердинанд здійснили взаємні відвідини, що сприяло зростанню довіри між правителями, зміцнивши традиційно добросусідські стосунки між Саксонією й Чехією. Важливу роль у подальшій зовнішній політиці Моріца Саксонського також відіграло його перебування в Італії, де курфюрст зустрівся з феррарським герцогом Ерколе II д'Есте – союзником Французького королівства. Можливо, ця зустріч вплинула на рішення Моріца використати конфлікт між Карлом V та французьким королем Генріхом II для досягнення власних цілей [526, S. 112].

Ведучи активні дії на міжнародній арені, Моріц прагнув перешкодити відновленню перебування на саксонському курфюршеському престолі Йоганна Фрідріха Великодушного. Для цього він звернувся до Франції – на той час єдиної європейської держави, яка була здатною конкурувати з імперією Габсбургів. Сама ідея союзу між німецькими князями і французьким престолом була не новою, але раніше її реалізацію ускладнювали гострі політичні, релігійні й національні суперечності. В умовах змін конфесійно-політичної ситуації курфюрст Моріц Саксонський і французький монарх Генріх II виявилися більш відкритими для поступок, ніж їхні попередники: для них відмінність віросповідань не була суттєвою перешкодою для укладення політичного союзу [526, S. 114].

Підтримка виступу князів Генріхом II зумовлена реальною загрозою для Франції від підпорядкування німецьких територіальних правителів Карлу V: внаслідок цього баланс сил у зовнішньополітичних відносинах міг порушитися на користь імператора. Тому Генріх II, який переслідував протестантів у себе в країні, почав висловлювати невдоволення аналогічною політикою Карла V у Німеччині. Зміцнення княжого територіалізму у Священній Римській імперії, по суті, було гарантією безпеки французьких кордонів на сході і відволікало імперську владу від більш активної політики

в Італії, що забезпечувало французькій монархії більшу «свободу рук» на кордоні з Нідерландами і в італійських землях [143, с. 61].

На наш погляд, із 1550 р. зовнішньополітична активність курфюрста Моріца виразно набуває форми активної участі в підготовці виступу проти імператорської влади. Рішення щодо укладання коаліції з Францією зіткнулося з певним ризиком, оскільки попередні переговори не залишилися непоміченими при дворі імператора, проте, імовірно, не були оцінені Карлом V належним чином [356, S. 35]. Незважаючи на загрозу розкриття змови і втрату здобутого раніше статусу, Моріц продовжує зближення з Францією, що засвідчує його прагнення до виходу на рівень повноправного суб'єкта зовнішньополітичних відносин.

Завдяки залученню Моріца до свого складу змовники отримали не лише додаткові збройні сили, а й зовнішньополітичну підтримку своїх планів. Моріц Саксонський уже в травні 1551 р. направив до Франції послів (жоден із яких офіційно не перебував у нього на службі) – Фрідріха фон Рейфенберга, рейнграфа Філіпа і Георга фон Рененрода [145, с. 11]. Таємні переговори виявилися досить складними, оскільки французький уряд прагнув обмежитися лише фінансовою підтримкою виступу євангелічних князів проти Карла V. Однак бажання послабити політичну міць Габсбургів узяло гору, і попередньої згоди щодо спільних дій було досягнуто. Після цього Моріц, формально продовжуючи підтримувати імператора (саме його війська в жовтні 1551 р. захопили Магдебург, мешканці якого продовжували чинити опір запровадженню положень Аугсбурзького інтерима в життя), 15 жовтня 1551 р. приєднався до змови в Лохау, що мала на меті розпочати війну проти імператора в союзі з французьким королем.

Князівське угруповання ще до початку воєнних дій підготувало маніфест, у якому сформульовані завдання виступу і представлене їх правове обґрунтування. Учасники змови проголошували традиційне збереження прав і свобод князів та станів імперії. Деякі дослідники дотримуються думки, що відсутність в угоді пунктів щодо боротьби з папством і католицькою вірою

засвідчує її суто політичну спрямованість [148, с. 125]. Так, У. Ангермайєр вважає, що весь період до укладання Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. для німецьких князів був не боротьбою за релігію, а боротьбою проти імператора [278, S. 64]. Проте К. Бранді, полемізуючи з тими авторами, які вважали цілі повсталіх правителів далекими від релігійних питань, зазначає, що Аугсбурзький інтерим повернув останні до кола основних інтересів територіальних князів [292, S. 256].

Варто також зазначити, що князівський маніфест декларував необхідність звільнення від «іспанського засилля», що перетворило німецькі землі на сервітути Габсбургів [526, S. 116]. Так князі прагнули уникнути звинувачень у зраді національних інтересів – проіспанськи налаштований Карл V аж ніяк не виглядав захисником Німеччини в очах патріотичних сил.

Король Франції, зацікавлений у послабленні позицій Карла V, прихильно поставився до перспективи співпраці з євангелічними силами. Проте переговори виявились досить непростими і набули затяжного характеру, що зумовлено перш за все складністю питання про розмір фінансування виступу. Підсумком таємної дипломатичної діяльності лютеранських правителів стала особиста зустріч Моріца Саксонського з королем Генріхом II 15 січня 1552 р. у Шамборі. На цій зустрічі досягнуто остаточної згоди щодо надання Францією воєнної підтримки німецьким князям в обмін на передачу фортець Мец, Туль, Верден та Камбре [347, S. 154].

Договір у Шамборі передбачав надання Генріхом II 100 тис. крон на організацію виступу і подальшу передачу євангелічному угрупованню 70 тис. крон щомісяця протягом усього періоду бойових дій. Готовність піти на такі витрати визначалася великою зацікавленістю Генріха II у передачі під владу французького монарха лотаринзьких фортець [526, S. 115]. Під гаслом «помсти за німецьку свободу» король Франції також надав на підтримку княжої коаліції 35 тис. солдатів, спрямованих до Лотарингії [292, S. 256]. Змовники провели таємні переговори з братом імператора

Фердинандом щодо можливості звільнення протестантських князів, захоплених у полон під час Шмалькальденської війни.

Об'єднавши сили в межах Німеччини, євангелічні правителі розпочали виступ, який увійшов в історію під назвою «Князівська війна». Коли спалахнуло повстання, французька армія увійшла до володінь Карла V за Рейном. Французи відбили контратаки імператорських військ, а протестантські сили продовжили повстання на території Німеччини [429, S. 167].

Подальший перебіг «Князівської війни» значною мірою пов'язаний з діяльністю курфюрста Моріца Саксонського. Його війська, виступивши 17 березня 1552 р. із Лейпцига, через Тюрінзький ліс попрямували до Франконії. На початку квітня вони досягли Аугсбурга – одного з найпотужніших імперських міст, яке після триденних переговорів віддано без бою. Такий успіх значно покращив можливості княжого угруповання для ведення переговорів з імператором з позиції сили [526, S. 116].

Зайнявши низку важливих населених пунктів у Південній Німеччині, війська Моріца Саксонського надалі розгорнули наступ углиб австрійських провінцій, остаточно оволодівши стратегічною ініціативою. Унаслідок швидкого наближення саксонських військ Карл V змушений відступити до Тіролю, щоб не потрапити в полон. Загони Моріца 19 травня 1552 р. увійшли в Тіроль. 23 травня, перед тим, як вони вступили до Інсбрука, імператор терміново виїхав у Віллах [292, S. 258]. Разом із ним Інсбрук залишили король Фердинанд та іноземні послы [64, S. 86]. Однак уже 24 травня Фердинанд вирушив до Зальцбурга, а звідти – до баварського міста Пассау, де за деякий час мали розпочатися переговори щодо врегулювання політичної ситуації.

Зазначені події ознаменували завершення конфлікту перемогою князівського угруповання. Поразка у «Князівській війні» змусила імперську владу шукати шляхів політичного порозуміння з противниками. У червні 1552 р. у Пассау розпочалися переговори між протестантськими та католицькими територіальними правителями. До них залучено територіальних

правителів німецьких держав – особисто (короля Фердинанда, курфюрста Моріца, герцога Альбрехта Баварського, архієпископа Ернста Зальцбурзького, єпископа Вольфганга Пассауського, єпископа Моріца Ейхштетського) і через їх представників (зокрема послів від архієпископів Кельнського, Майнцького, Трірського, курфюрстів Пфальцького і Бранденбурзького). На нашу думку, це засвідчило значущість переговорів у Пассау як події загальнонімецького масштабу. Відіграючи провідну роль у названих переговорах, Моріц таким чином допомагав утвердженню курфюршества Саксонського як одного з ключових компонентів у політичній системі Священної Римської імперії, що водночас сприяло зміцненню земельної державності самої Саксонії.

28 травня 1552 р. Моріц прибув до Пассау. 1 червня він виступив перед учасниками переговорів з усною доповіддю, пізніше сформулювавши її основні пункти у письмовому вигляді. До них належали: звільнення з ув'язнення Філіпа Гессенського одночасно з виведенням військ Моріца із зайнятих територій, скасування Аугсбурзького інтерима, підтримання релігійного миру зі збереженням прав прибічників «Аугсбурзького віросповідання», відмова визнавати постанови Тридентського собору [64, S. 137–138]. Як результат, імператора усували від остаточного вирішення конфесійно-політичних проблем у масштабах Священної Римської імперії. Визначений у Пассау вектор конфесіоналізації мав скеровувати на розв'язання релігійно-церковних проблем більш широкі кола суспільства, насамперед – представників правлячої верхівки німецьких територіальних держав і міст.

Король Фердинанд і курфюрст Моріц як головні представники сторін конфлікту були зацікавлені в успіху переговорів у Пассау. Міцний мир у Священній Римській імперії був можливим тільки завдяки правовому компромісному вирішенню релігійного питання. За таких обставин Фердинанд міг очікувати ефективної допомоги євангелічних князів у боротьбі проти турків-османів, оскільки Моріц був єдиним гарантом забезпечення підтримки з боку протестантських імперських правителів [526, S. 118].

Сам саксонський курфюрст, за зауваженням Ф. Бецольда, керувався лише безпосередньо досяжним – не фантастичними мріями про всесвітню монархію, створити яку протягом тривалого часу намагався Карл V, а прагматичним бажанням розширити, наскільки можливо, межі особистої територіальної влади [106, с. 361]. Таким чином, лютеранська конфесіоналізація поставала складником зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського як провідної сили князівського виступу.

Пассауський мирний договір, підписаний 15 серпня 1552 р., скасовував Аугсбурзький інтерим і визнавав лютеранство [152, с. 234]. Запропоноване на переговорах у Пассау вирішення питання про релігію, засноване на принципі ненасильства і взаємному визнанні лютеранського та католицького віросповідань, було орієнтовано на дотримання постійного миру в німецькому суспільстві. Свобода віросповідання відтепер мала стати основою релігійного врегулювання ситуації у Священній Римській імперії.

Пассауський мирний договір також передбачав звільнення з імператорського полону ландграфа Філіпа Гессенського та герцога Йоганна Фрідріха [540, S. 53]. Останнє досягнення стало важливим чинником повернення довіри до Моріца з боку представників євангелічного угруповання. Водночас повагу до саксонського курфюрста зберегли і представники католицького табору [327, S. 23].

Запровадження свободи віросповідання в усій Священній Римській імперії, деклароване Пассауським договором, мало помітні обмеження. Воно не означало для підданих права самостійно обирати віру: передбачено лише, що у релігійних питаннях місцеві правителі можуть приймати рішення за самих себе та за своїх підданих і що імператор не повинен намагатися обернути протестантських князів у католицизм. Крім того, надана договором свобода віросповідання поширювалася лише на католиків і на тих протестантів, що дотримувалися Аугсбурзького віросповідання – тобто на лютеран.

Водночас Пассауський договір закладав основу для подальшого врегулювання конфесійно-політичної ситуації у Священній Римській імперії,

обмежуючи секуляризацію церковного майна і фіксуючи новий устрій імперського камерального суду [23, S. 464–466]. Крім того, угода передбачала, що імператор у майбутньому не повинен використовувати іноземні війська у німецьких землях [56, S. 321]. Зазначена вимога, на нашу думку, стала важливим кроком у напрямі мирного розв'язання тривалого протистояння між лютеранами та католиками, оскільки мала сприяти подальшому розгортанню конфесіоналізації насамперед як «внутрішньої справи» німецького суспільства.

Показово, що всі особи, які були присутні в Пассау як суб'єкти переговорів (Фердинанд, Моріц, інші територіальні правителі та їх послы, представники станів), дали згоду на визнання положень Пассауського договору, визнаючи таким чином загальну необхідність відмови від насильства у релігійних питаннях і пошуків способів їх мирного врегулювання. Моріц і його радники сподівалися на те, що зазначене рішення стане основою для розв'язання конкретних проблем релігійного життя в загальнонімецькому масштабі [358, S. XXIII].

Протягом переговорів у Пассау Моріц активно обстоював свої погляди [64, S. 223–227]. Він особисто зустрічався з Фердинандом, намагаючись за посередництва останнього домогтися визнання положень Пассауського договору усіма представниками католицького угруповання [64, S. 389–399].

На думку Й. Херрманна, головне політичне досягнення Моріца Саксонського полягало в тому, що він переконав своїх соратників прийняти Пассауську угоду, хоча дехто з них був налаштований на продовження воєнних дій. Водночас завдяки зусиллям Фердинанда, який умовив Карла V ратифікувати Пассауський договір, досягнуто принципово важливого рішення – протестантські території зберігали свободу віросповідання, а силове розв'язання релігійного питання в масштабах імперії визнано незаконним, хоча Карл V і розглядав зазначене положення лише як тимчасову поступку на користь протестантів [358, S. XXIV].

Саме завдяки ухваленню Пассауського договору 1552 р. домагання лютеранських правителів здобути керівну роль у вирішенні конфесійних питань у своїх територіях вперше заклали той юридичний фундамент, на якому за три роки споруджено будівлю постреформаційного устрою німецького суспільства [416, S. 44]. Тому, на нашу думку, договір, підписаний у Пассау, варто розглядати як своєрідну передмову до майбутнього Аугсбурзького релігійного миру 1555 р.

Після укладання договору в Пассау імператор 27 серпня 1552 р. офіційно звільнив з ув'язнення Йоганна Фрідріха Великодушного. Його відновлено у правах імперського князя, оскільки він не приєднався до противників Карла V протягом підготовки змови і ведення бойових дій. Йоганн Фрідріх підтвердив положення «Віттенберзької капітуляції» 1547 р., таким чином відмовившись від претензій на повернення титулу саксонського курфюрста. Водночас, незважаючи на протести Моріца, імператор надав Йоганну Фрідріху дозвіл на реконструкцію фортеці Гота, що відповідно до умов Пассауського договору могло означати гарантію дотримання свободи віросповідання. Імовірно, таким чином Карл V прагнув продемонструвати саксонському курфюрсту межі повноважень останнього і нагадати про існування можливості змін в існуючому балансі сил у Центральній Німеччині [519, S. XXX].

Моріц висловлював Фердинанду своє занепокоєння щодо того, що Йоганн Фрідріх може отримати певні політичні гарантії від імператора за рахунок самого саксонського курфюрста [64, S. 814–817]. Останній був зацікавлений у включенні ернестинського правителя до числа суб'єктів Пассауського договору з тим, щоб на Йоганна Фрідріха офіційно поширилися всі вимоги зазначеної угоди. Це мало забезпечити Моріцу підтримку інших територіальних правителів на випадок спроби колишнього курфюрста повернути собі контроль над територією Саксонії.

Зазначене питання розглянули на зустрічі представників альбертинської й ернестинської ліній династії Веттінів в Ейзенберзі в середині травня 1553 р. За результатами зустрічі досягнуто домовленості про офіційне оформлення

надання Моріцем та Йоганном Фрідріхом взаємних гарантій один одному. За Йоганном Фрідріхом зберігалось титулування «Народжений курфюрстом». Водночас йому треба було підтвердити визнання імператорських рішень щодо реалізації змісту Віттенберзької капітуляції 1547 р. у частині, що стосувалася повноважень Моріца. Зазначена домовленість мала набути офіційного оформлення до 25 липня 1553 р. [64, S. 877–880].

Обставини, однак, склалися таким чином, що досягнуте рішення не впровадили в життя. Після перемоги у «Князівській війні» Моріц Саксонський, який взяв найбільш активну участь у підготовці умов Пассауського договору і фактично здобув статус лідера серед німецьких територіальних правителів, не зміг користуватися плодами свого політичного лавірування протягом тривалого часу. Під час територіального конфлікту з маркграфом Альбрехтом Алквіадам Бранденбурзьким, який порушив Пассауський договір і захопив низку франконських єпископств та міст, у битві під Зіверсгаузеном 9 липня 1553 р. саксонський курфюрст отримав смертельне поранення і за два дні пішов із життя [347, S. 156].

Політична діяльність Моріца протягом його перебування на чолі курфюршества Саксонського у 1547–1553 рр. насичена важливими подіями: підготовкою й ухвалою Лейпцизького інтерна, реформою системи державного управління, переговорами з представниками сусідніх держав, активним веденням бойових дій, участю у врегулюванні внутрішньополітичної ситуації через укладання Пассауського договору. Спрямованість його політики визначаємо як курс на зростання політичної значущості курфюршества Саксонського – від однієї з провідних територій Священної Римської імперії, якою Саксонія була за часів правління попередників Моріца, до держави, що відігравала активну роль у міжнародних відносинах. Діяльність курфюрста Моріца безпосередньо вплинула на подальший розвиток Саксонії, виявивши необхідність укладання політичних союзів на імперському і на загальноєвропейському рівні.

Отже, зміст лютеранської конфесіоналізації в Саксонії протягом періоду 1546–1555 рр. полягає в посиленні боротьби між євангелічним та католицьким угрупованнями, розгортанні масштабних військових дій (Шмалькальденська війна, «Князівська війна»), зміною правлячої лінії в курфюршестві Саксонському. Короткий, але бурхливий період перебування Моріца на курфюршеському престолі помітно змінив конфесійно-політичну ситуацію в Саксонії. Збереження євангелічного віросповідання на території курфюршества Саксонського стало важливим досягненням лютеранської конфесіоналізації, що забезпечило майбутній розвиток цього регіону як важливого центру євангелізму.

Незважаючи на загибель правителя, Саксонія не втратила значення провідного політичного центру Священної Римської імперії, відновленого нею на початку 50-х рр. XVI ст. Після смерті Моріца до влади в курфюршестві Саксонському прийшов його молодший брат Август. Саме за його правління Саксонія, разом з іншими територіями Німеччини, досягла остаточного мирного врегулювання тривалого конфесійно-політичного конфлікту, що забезпечило подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації і зміцнення інститутів земельної державності.

2.5. Участь Саксонії в укладанні Аугсбурзького релігійного миру і його осмислення в німецькій політичній думці конфесійної доби

Визначальний вплив на розвиток земельної державності Саксонії конфесійної доби справило укладання Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. Шлях до цієї ключової події лютеранської конфесіоналізації позначений важливими віхами. Після укладання Пассауського мирного договору в німецькому суспільстві тривав пошук можливостей досягнення мирних відносин і, як наслідок, – їх юридичного закріплення.

Навесні 1553 р. створено Гейдельберзький альянс князів та міст для захисту земського миру. Ініціативу в його створенні виявив герцог Крістоф Вюртемберзький, який протягом переговорів у Пассау разом із герцогом

Альбрехтом Баварським та курфюрстом Фрідріхом Пфальцьким запропонував посередництво між євангелічною та католицькою сторонами. Протягом очікування відповіді Карла V на пропозиції щодо врегулювання міжконфесійного протистояння зазначені правителі, разом із герцогом Вільгельмом Юліхським, звернулися до Моріца Саксонського, висловивши свою прихильність до встановлення міцного земського миру. Моріц, прагнучи зміцнити правові гарантії для захисту своїх союзників в інших територіях Німеччини, підтримав запропоновану ідею. Зокрема, він погодився допомогти курфюрсту Фрідріху Пфальцькому в організації переговорів щодо якнайшвидшого створення оборонного альянсу, до якого також запропонував долучити Вюрцбург, Майнц і Трір. 29 березня 1553 р. у Гейдельберзі проведено зустріч пфальцького курфюрста, юліхського, баварського і вюртемберзького герцогів із курфюрстами Майнцьким і Трірським. Головною метою створення Гейдельберзького альянсу було проголошено збереження миру у Священній Римській імперії на основі Пассауського договору [527, S. XL–XLI]. Крім того, у цей час підписано Егерську угоду між Саксонією і Габсбургами, що також мала зміцнити мир у масштабах імперії [246, с. 73]. Таким чином виявлено прагнення більшості німецьких територіальних правителів до закріплення принципів мирного врегулювання конфесійного протистояння.

На нашу думку, зазначені договори засвідчили принципову можливість порозуміння між євангелічними та католицькими правителями. Виснаженість німецьких земель унаслідок тривалої конфесійно-політичної боротьби вимагала подальшого пошуку практичних заходів для досягнення такого порозуміння. У ситуації, коли ані лютеранське, ані католицьке угруповання не мали вирішальної переваги над супротивником, щоб силоміць нав'язати йому власні умови розв'язання конфлікту, єдиною можливим варіантом дотримання міцного миру у Священній Римській імперії постав конфесійний компроміс.

Головними суб'єктами переговорів в Аугсбурзі були брат імператора Карла V австрійський ерцгерцог Фердинанд і впливові євангелічні князі –

саксонський курфюрст Август I та бранденбурзький курфюрст Йоахім II. 5 лютого 1555 р. Аугсбурзький рейхстаг розпочав роботу.

На зустрічі євангелічних правителів у Наумбурзі (12 березня 1555 р.) укладено угоду щодо спільних дій на Аугсбурзькому рейхстазі [434, S. 63]. Метою зазначеної домовленості проголошено захист принципів «Аугсбурзького віросповідання». У колах, близьких до імператора, висловлено побоювання, що кількість князів – противників імперії внаслідок цього може збільшитися, а Фердинанд не зуміє надати відповіді, яка б задовільнила правителів, що може призвести до повторення подій 1552 р. [142, с. 175].

На засіданнях Аугсбурзького рейхстагу інтереси євангелічних територіальних правителів особисто відстоювали герцог Крістоф Вюртемберзький та герцог Оттейнріх Нойбурзький. Решту можновладців представляли їхні радники, юристи й дипломати. Цього разу лютеранська коаліція несподівано отримала додатковий козир, коли 23 березня 1555 р. папа Юлій III помер, після чого його легат кардинал Мороне вимушений через участь у конклаві залишити Аугсбург. Вплив римської курії на переговори в Аугсбурзі таким чином був суттєво послаблений [540, S. 53].

Засідання рейхстагу в Аугсбурзі тривали кілька місяців. Лише 21 червня 1555 р. підготовлено підсумковий проект за результатами куріальних дискусій, а 25 вересня 1555 р. укладено релігійний мир [246, с. 64]. Показово, що імператор Карл V вороже зустрів зміст Аугсбурзького мирного договору. Ще до підготовки остаточного тексту угоди, 19 вересня 1555 р. у Брюсселі Карл V виголосив зречення від імперського престолу, хоч і не поінформував рейхстаг про це рішення. Постанову рейхстагу визнав від імені імперської влади ерцгерцог Фердинанд, якому імператор пізніше офіційно передав свої повноваження. Юридичне визнання Аугсбурзького релігійного миру стало можливим тільки після обрання Фердинанда імператором, яке відбулось у 1556 р.

Аугсбурзький релігійний мир зафіксував низку принципових для подальшого розвитку німецьких земель положень. На основі Аугсбурзького

релігійного миру урегулювання проблем духовного й церковного розколу більше не вважали необхідною попередньою умовою для збереження загальноімперського миру, а наслідки цього розколу визначали відповідно до умов забезпечення миру в окремих землях Священної Римської імперії. Якщо до 1552 р. головною умовою миру в імперії вважали релігійну єдність, то у 1555 р. німецькі можновладці вже вважали за можливе встановити загальний мир в імперії, незважаючи на існування релігійного розколу.

Унаслідок ухвалення постанови Аугсбурзького рейхстагу застосування сили для досягнення конфесійних цілей заборонено під загрозою вигнання порушника за межі Священної Римської імперії і стягнення максимальних штрафів, які передбачені імперським правом. Як зазначав Йоганн Слейдан, коментуючи це рішення, «релігійні дискусії мають вирішуватися лише добродієчними, дружніми, спокійними засобами» [76, S. 790].

Варто погодитися з думкою А. Дмитрієва, що пункт щодо неприпустимості насильницьких дій для вирішення конфесійних суперечностей постає найбільш важливим положенням Аугсбурзького релігійного миру. Принципова заборона застосування сили у конфесійно-політичній сфері стосувалася також відносин між правлячими колами імперії (імператором і курфюрстами) й усіма іншими імперськими станами, а також імперських станів між собою [129, с. 153]. Усі питання, пов'язані із суперечностями між представниками різних конфесій, мав розв'язувати імперський камеральний суд, у якому католики й лютерани мали однакову кількість представників [21, S. 484]. Заборону застосування сили, однак, не було поширено на відносини між феодалами та їх підданими.

Важливе місце серед положень Аугсбурзького релігійного миру посідав пункт, який надавав територіальним правителям право визначати конфесійну приналежність їх підданих [21, S. 476]. У 1576 р. зазначений принцип знайшов остаточне втілення у підготованій грейфсвальдським юристом Йоахімом Стефані формулі «*Cuius regio, eius religio*» (Чия влада, того й віра), яка закріпила провідну роль можновладців у релігійній сфері [390, S. 142].

Крім того, у рішеннях Аугсбурзького рейхстагу 1555 р. наголошено, що жоден імперський чин не повинен намагатися переконувати підданих інших чинів відмовитися від своєї релігії або захищати їх проти своєї власної влади [21, S. 480]. Як наслідок, тенденції територіалізації, що виразно виявилися ще з часів Першого Шпеєрського рейхстагу 1526 р., коли князі й магістрати імперських міст отримали фактичну можливість у релігійних питаннях діяти на власний розсуд, посилилися й набули юридичного оформлення. Зміст конфесіоналізації в німецьких землях тепер безпосередньо визначався позиціями територіальних правителів – як лютеран, так і католиків [452, S. 17]. Виявлення тісного зв'язку релігійних відмінностей із політичними змінами Х. Шиллінг визначає як провідну тенденцію конфесіоналізації у другій половині XVI ст. [468, S. 136]. На нашу думку, вона прискорила становлення земельної державності у німецьких землях, зокрема – у Саксонії.

Із укладанням Аугсбурзького релігійного миру князі в євангелічних територіях фактично посіли місце «верховних єпископів», очоливши місцеву церковну організацію [474, S. 88]. Саме такий статус здобув і саксонський курфюрст Август I. Водночас принцип «Чия влада, того й віра» означав офіційне визнання євангелічної конфесії і можливість її подальшого існування в межах Німеччини поряд із католицизмом. Суб'єктами угоди виступали не тільки територіальні князі, а й магістрати імперських міст. Для міст змішаного віросповідання (зокрема для Аугсбурга, Бібераха, Равенсбурга, Дінкельсбюля, Кельна, Мюнстера) офіційно дозволялося співіснування обох конфесій [329, S. 484].

Згідно з Аугсбурзьким релігійним миром, було гарантовано захист існуючих католицьких володінь: у тому випадку, якщо їх правитель (архієпископ, єпископ, прелат та ін.) приймав лютеранство, він втрачав юридичне становище та всі привілеї духовного феодала, позбавлявся своїх бенефіціїв і перетворювався на приватну особу. Територія переходила під владу нового правителя – прибічника католицизму, кандидатуру якого обирав місцевий кафедральний капітул. Рішенню капітулу не можна було чинити

опору [21, S. 478].

Водночас Аугсбурзький релігійний мир санкціонував секуляризацію церковного майна, здійснену за часів Реформації до укладання Пассауської угоди 1552 р. [220, с. 27]. Однак подальшу секуляризацію католицьких духовних володінь тепер офіційно визнавали незаконною. Таким чином, збережено статус-кво. Зазначене рішення можна вважати компромісом, що до певної міри мав задовольнити матеріальні інтереси і лютеранських, і католицьких князів.

«Декларація Фердинанда», прийнята як додаток до положень Аугсбурзької мирної угоди, наголошувала на дотриманні свободи віросповідання всіх представників імперського рицарства й міських общин, які вже прийняли лютеранське віросповідання до 1555 р., але після укладання мирної угоди залишилися на території католицьких духовних володінь [21, S. 485–487]. Однак варто наголосити, що рівні з католиками права здобували тільки ті протестанти, які визнавали Аугсбурзьке віросповідання, тобто сповідували лютеранство. Водночас усі інші конфесії на території Священної Римської імперії залишалися юридично невизнаними, як і раніше, після укладання Пассауського договору 1552 р. [21, S. 477]. Унаслідок такого рішення поза законом опинялися кальвіністи, анабаптисти, а також прибічники низки інших релігійних напрямів, що поширилися в німецьких землях за часів Реформації. Як результат, кальвінізм набув юридичного визнання в межах імперії лише після завершення Тридцятирічної війни, унаслідок укладення Вестфальського миру 1648 р.

Зміст Аугсбурзької мирної угоди, її наслідки для життя німецького суспільства зазнали різних тлумачень в історіографії. Ще в XIX ст. Л. фон Ранке визначив укладання Аугсбурзького миру як подію, що завершила процес Реформації в Німеччині [451]. Новітня німецька історіографія сприйняла цей загальний висновок, проте оцінки Аугсбурзького релігійного миру в ній помітно різняться. Зокрема, М. Симон розглядає його як подію комплексного характеру, що мала значні суспільно-політичні (перш за все –

посилення прав територіальних князів) і релігійні (потреба оновлення католицизму) наслідки; окремим важливим аспектом Аугсбурзького миру дослідник вважає проблему релігійної толерантності [487, S. 101]. Б. Меллер підкреслює, що Аугсбурзький мир, маючи компромісний характер, поклав край претензіям Карла V на створення «універсальної монархії»: унаслідок його укладення змінено саму ідею імператорської влади, функції імператора й імперії [429, S. 170–172]. Х. Ключетінг убачає в укладенні Аугсбурзького миру важливий крок держави в напрямі секуляризації: адже цей мирний договір ухвалено без участі такої могутньої сили, як римське папство [390, S. 145]. Л. Шорн-Шютте вважає, що мирна угода в Аугсбурзі позначила перспективу врегулювання релігійного питання правовим шляхом [479, S. 83], тоді як Й. Буркхардт визначає принцип «Чия влада, того й віра» як «право кулака», висуваючи на перший план домінування князівської сваволі [304, S. 164]. В. Демель і С. Шраут зазначають, що наслідком Аугсбурзької угоди, що проголосила принцип загального миру, стало формування «миролюбного, часто добродісного покоління князів», які прагнули підтримувати релігійні відносини у своїх володіннях на засадах власної віри [307, S. 88]. Ф. Леппін убачає в релігійному розколі Священної Римської імперії, зафіксованому в Аугсбурзі, фундамент конституційно-правової поляризації політичних сил [416, S. 44].

На нашу думку, зміст Аугсбурзького релігійного миру зумовлено всім попереднім перебігом подій Реформації. Унаслідок протистояння в німецькому суспільстві протягом 20–30-х рр. XVI ст. одні соціальні групи (рицарство, селянство) втратили можливість активно впливати на політичне життя; інші (бюргерство, духовенство) для досягнення своїх цілей змушені визнати провідну роль більш могутніх політичних сил. У 40-х рр. XVI ст. основними такими силами стали імперська й територіальна влада. Кожна з цих сил обстоювала свій варіант суспільно-політичного розвитку Німеччини; розходження між ними стосувалися як самого характеру державної влади, так і її цілей та повноважень.

Збройна боротьба не забезпечила вирішальної переваги для жодної зі сторін, тому постала необхідність шукати нові засоби врегулювання конфлікту. Аугсбурзький мирний договір став таким засобом. Важливе досягнення його укладачів – визнання реальності ситуації релігійного розколу німецького суспільства і намагання не поглиблювати його, а зупинити. Водночас за такої ситуації альтернативою абсолютизму єдиновладного правителя «універсальної монархії», утвердження якого передбачало гостру боротьбу з багатьма внутрішніми та зовнішніми противниками, постав абсолютизм численних територіальних правителів у кордонах їхніх володінь. Аугсбурзький мир, з одного боку, закріпив становище політичної роздробленості німецьких земель, а з другого – забезпечив можливість більш-менш стабільного розвитку в межах кожної з них.

Яке ж місце посідає Аугсбурзький мир у здійсненні лютеранської конфесіоналізації в Саксонії? Е. В. Цеєден саме від цієї події відраховує початок утворення конфесій у Німеччині (а надалі – і в інших європейських країнах) [534, S. 206–207]. Визнаючи важливе місце Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. у зазначеному процесі, ми, однак, не можемо беззаперечно погодитися з визначенням Е. В. Цеєденом названої події як початку конфесійної епохи в німецькому суспільстві. Адже головні риси лютеранської конфесії оформилися у 20-х – першій половині 50-х рр. XVI ст., тобто ще до його юридичного визнання в 1555 р. Остання подія стала закономірним підсумком тривалого процесу становлення євангелічного віросповідання, який поєднав вирішення релігійних питань із врегулюванням інших суспільно-політичних проблем.

Тому, на нашу думку, Аугсбурзький мир варто розглядати не як початок лютеранської конфесіоналізації, а як точку відліку нового етапу конфесіоналізації, протягом якого офіційно визнане в німецьких землях лютеранство поступово почало набувати рис ортодоксії. Зазначений процес постав важливим компонентом формування земельної державності Саксонії.

Після укладення Аугсбурзького релігійного миру у Священній Римській

імперії зміцнилося насамперед становище курфюрстів (зокрема саксонського курфюрста), що дало їм змогу більше впливати на імператора. Цьому сприяла й поява нового органу – ради курфюрстів, узаконеного на засіданні імперської депутаційної наради 1564 р. Зазначений вплив залишався вельми істотним до середини XVII ст. – до завершення Тридцятирічної війни. Як зазначає Ю. Є. Івонін, за традиційної ієрархічної структури управління колегія курфюрстів стала стабільно діючим органом, що втілював консервативний конституційний устрій старої імперії; до певної міри вона блокувала створення адміністративної або абсолютної монархії на загальноімперському рівні. Водночас розширювалися можливості для зміцнення територіальної державності у формі абсолютних монархій на рівні окремих князівств. Значну роль у цьому процесі відіграли імперські станові збори, особливо – наради курфюрстів. Найбільш важливою серед них у XVI ст. стала Франкфуртська нарада 1558 р., де вирішено визнати Фердинанда I імператором без проведення додаткових виборів [146, с. 46–47].

Однією з найбільш актуальних проблем конфесіоналізації після укладення Аугсбурзького релігійного миру залишалося врегулювання релігійних відносин. Протистояння лютеран та католиків, незважаючи на підписання мирного договору, не зникло остаточно, проте набуло інших, прихованих форм. Утвердження провідної ролі імперських станів у формуванні конфесійних ландшафтів в імперських містах і в територіях унеможливило стабільність релігійних кордонів у їх політико-територіальному вираженні. На рівні імперського права не виключено можливості подальшого поширення протестантизму в Німеччині, так само, як і католицької реставрації [246, с. 69].

Імператор Фердинанд I (1556–1564) прагнув підтримувати в імперії рівновагу між обома угрупованнями. Це зумовлено необхідністю консолідації суспільства, зокрема в умовах посилення у другій половині XVI ст. зовнішньої небезпеки – чергової загрози турецького вторгнення.

Його наступник Максиміліан II (1564–1576) намагався продовжувати таку політику. Цей курс виявився в ухваленні імператором у 1568 р.

т.зв. «релігійної поступки», що надавала дозвіл лютеранам легально діяти в австрійських землях [71, S. 47–50]. Імперську владу турбувала як внутрішня стабільність Священної Римської імперії, так і її зовнішня безпека. Це стосувалося не тільки політики щодо Іспанії та Франції, а й османської загрози. У зв'язку з її посиленням у 1566 р., після походу султана Сулеймана до Угорщини, Максиміліан II звернувся до імперських станів за більш значною матеріальною підтримкою, ніж це було за часів правління його батька.

Іншим важливим аспектом політики імператора було розмежування сфер впливу з Іспанією після розділу володінь Карла V. Конфлікт з Англією і повстання в Нідерландах втягли Іспанію в серйозні міжнародні конфлікти, до яких Максиміліан не хотів втручатися. Він прагнув уникнути залучення Священної Римської імперії до цих конфліктів, побоюючись, що німецькі протестанти будуть надавати підтримку Вільгельму Оранському, а католики – Філіпу II. Тому імператор заперечував проти наймання солдатів на імперських територіях французькими гугенотами і Вільгельмом Оранським [146, с. 47].

Єдиним способом вирішення зазначеної проблеми виявилась більш інтенсивна інтеграція Бургундської імперської округи до Священної Римської імперії, що сприяло правовому вирішенню питання щодо її територіальної консолідації, не дало втягнути її в релігійні війни у Франції та у війну між Іспанією й нідерландськими повстанцями. Подальше зміцнення територіальної державності внаслідок створення територіальних судових органів й органів управління набуло розвитку після Шпеєрського рейхстагу 1570 р. [407, S. 373].

Пом'якшення ставлення з боку імперської влади сприяло кількісному зростанню прибічників євангелічного віросповідання. У 1570 р. близько 70% території Німеччини складала володіння, де лютеранство було головною конфесією [540, S. 126]. Однак суперечності між лютеранами і католиками не припинялися. Ситуація в імперії ускладнювалася також і через сплату так званого «турецького податку»: основні його суми припадали на нижчі імперські стани, незадоволені цим нерівномірним розподілом [146, с. 50].

За таких умов імператор звернувся до свого радника Лазаруса фон Швенді для підготовки документа, який містив би умови імперського миру, прийнятні для всіх станів. Перший проект підготовлено до проведення Шпесерського рейхстагу 1570 р. Незважаючи на відхилення низки пропозицій (зокрема тих, що стосувалися релігійних питань) імперськими станами, радник імператора продовжив цю працю, яка тривала до середини 70-х рр. XVI ст. Хоча після смерті Максиміліана II пропозиції Швенді так і не було реалізовано, їхній зміст є важливим для характеристики розвитку політичної думки німецького суспільства в умовах конфесіоналізації.

Доповідна записка Лазаруса фон Швенді складається з декількох смислових частин. На початку твору автор здійснює історичний екскурс у минуле німецького народу, у якому помітним є прагнення довести споконвічний потяг німців до свободи. Швенді підкреслює, що цей потяг яскраво виявив себе у боротьбі проти чужоземного панування, що мала місце як у стародавні часи (проти Римської імперії), так і в епоху Середньовіччя (виступи імператорів проти римського папства) [22, S. 59].

Надалі Лазарус фон Швенді характеризує події Реформації та особливості розвитку німецького суспільства після укладення Аугсбурзького релігійного миру. Він убачає причини Реформації в загальному обуренні німців тривалим визискуванням із боку римського престолу. Імператор Карл V, на думку автора, не виправдав сподівань німецького народу, схилившись на бік Риму.

Водночас масове незадоволення швидко розповсюджувалося. Велику роль у цьому відіграло книгодрукування, що стало новим засобом розвитку комунікації й освіти. Тривале протистояння тільки виснажувало німецьке суспільство, і велику заслугу Фердинанда I Лазарус фон Швенді вбачає у підготовці проекту Аугсбурзького релігійного миру, який зупинив конфлікт [22, S. 60].

На нашу думку, однією з ключових ідей твору Лазаруса фон Швенді постає заперечення абсолютизму як провідного принципу державного устрою. Це виявлено і в характеристиці проблем релігійного життя Німеччини, і у

висвітленні політичної ситуації. Для радника імператора неприйнятним є становище, за якого розподіл державних посад здійснюють на користь одного угруповання (у нашому випадку – католиків, хоча сам Швенді належить до цієї конфесії), оскільки воно підсилює протистояння в суспільстві.

Найбільшу небезпеку наростання внутрішніх суперечностей автор убачає в тому, що ними можуть скористатися зовнішні противники Священної Римської імперії німецької нації, основним із яких Швенді вважає римське папство. Після втрати під час Реформації панівних позицій у Німеччині, на думку автора, Рим прагне відновити свій вплив через поширення діяльності єзуїтів [22, S. 69].

Визначаючи зовнішні чинники загрози для стабільності Священної Римської імперії, Лазарус фон Швенді також неодноразово критикує «іспанські звичаї», «іспанські зразки» як такі, що не йдуть на користь розвитку Німеччини. Таке ставлення зумовлено не якимось ворожим ставленням до всього чужого взагалі чи до іспанців зокрема. Не випадково Швенді наголошує, що монарх Іспанії є законним християнським правителем [22, S. 68].

На нашу думку, головна причина критичних зауважень Лазаруса фон Швенді на адресу «іспанських звичаїв» полягала у політиці, яку здійснював режим Філіпа II. На той час саме Іспанію можна було вважати державою, де європейський абсолютизм досяг свого розквіту. Франція набуде такого статусу уже в XVII ст. Однак війна в Нідерландах, у якій сам Швенді брав участь на боці іспанської армії, не схилила його на бік прихильників абсолютистського курсу.

Лазарус фон Швенді переконаний, що у конфесійній боротьбі імператор не повинен ставати на бік одного з ворогуючих угруповань і силоміць придушувати виступи його противників. На його переконання, глава держави має бути третейським суддею, який урівноважує протиборство і зберігає існуючий стан справ від можливих загроз.

Таке становище мають гарантувати й інші державні інститути. Зокрема, Швенді виступає за перетворення рейхстагу на постійне зібрання представників

імперських станів. У компетенції цього органу, на думку автора, повинні перебувати формування єдиної імперської армії, монетної системи. У релігійних справах імператор має спиратися на такий важливий засіб, як загальнонаціональний собор, що мав би гарантувати толерантне ставлення влади до обох конфесій, визнаних за умовами Аугсбурзького миру [22, S. 70].

Толерантність – одне з головних понять проекту Лазаруса фон Швенді. Її поширення в німецькому суспільстві автор вважає можливим лише за умов узгодження інтересів імператора й імперських станів. Інші варіанти розвитку подій, на думку Швенді, у підсумку призводять до внутрішніх конфліктів, повстань і війн.

Загальний зміст послання дає дослідникам підстави зарахувати Лазаруса фон Швенді до лав гуманістів [304, S. 195; 438]. Загалом погоджуючись із таким висновком, водночас варто зазначити, що гуманістичний світогляд Швенді формувався поступово, протягом досить тривалого часу. У 20–30-х рр. XVI ст. Швенді навчався у Базелі і Страсбурзі – центрах гуманістичного руху та Реформації. Із другої половини 40-х рр. XVI ст. він виконував дипломатичні доручення Карла V, пізніше перебував з військовими місіями в Нідерландах, Угорщині. Унаслідок цього гуманістичні ідеї, що виявилися у творі Швенді, не були відірваною від дійсності утопією: вони ґрунтувалися на глибокому знанні реалій тогочасного суспільно-політичного життя [172, с. 39].

Водночас промовистим є той факт, що, виступаючи з ідеями релігійної толерантності, Швенді пропонує вирішувати наявні в німецькому суспільстві проблеми з аристократичних позицій. Поняття «звичайна людина», яке автор неодноразово використовує, описуючи події Реформації, для нього пов'язане насамперед із поширенням хаосу, запобігти якому може тільки сильна влада. Крім того, виступаючи за дотримання рівних прав лютеран і католиків, він обурюється тим, що прибічників євангелізму переслідують так само, як язичників, євреїв, турків [22, S. 62]. Вочевидь, обґрунтованість ворожого ставлення до останніх для Швенді не потребує доказів. Однак навряд чи це ставлення могло бути іншим: лише декілька років тому (у 1564–1567 рр.) він

був головнокомандувачем імперської армії, яка воювала проти турок в Угорщині. Отже, Лазарус фон Швенді залишався людиною свого часу, коли приналежність до певної релігії визначала ставлення до окремих людей і до цілих народів.

Порівнюючи твір Швенді із сучасними йому творами мислителів інших країн Європи (зокрема Франції), можна виявити деякі спільні риси і певні відмінності. Так, споріднює ці праці ідея неприйнятності чужоземного панування. За визначенням І. Я. Ельфонд, головною темою французьких гугенотських памфлетів стала ксенократія, що виявлялася передусім в італофобії [274, с. 182]. В умовах тривалих релігійних війн у значній частині французьких політичних памфлетів («Тигр» та «Франко-Галлія» Ф. Отмана, «Позов до тиранів» Ф. Дюплессі-Морне і Ю. Ланге, «Франко-Турція» анонімого автора) на перший план виходять ідеї боротьби проти тиранії. На думку представників кальвіністського угруповання, несправедливий режим має бути повалений силою зброї. Особливо підсилила такі настрої французьких публіцистів розправа з гугенотами, здійснена під час Варфоломійської ночі.

Як результат, Лазарус фон Швенді бажає не зруйнувати, а вдосконалити існуючі відносини. У цьому він ближчий до іншого французького мислителя раннього Нового часу – автора принципу державного суверенітету Жана Бодена, який обстоював необхідність збереження державою соціальної гармонії і захисту народу від зовнішніх ворогів. Однак гарантом спокою та миру Боден вважав саме абсолютну монархію, із чим Швенді не погоджується. Водночас німецький мислитель не може визнати справедливими й авторитарні прагнення великих німецьких князів. Його твір – важливе свідчення розвитку німецької суспільно-політичної думки раннього Нового часу, яка не вичерпувалася зазначеними В. М. Володарським спробами обґрунтування абсолютистських претензій територіальних правителів [111, с. 124].

Варто констатувати, що деякі пропозиції Лазаруса фон Швенді щодо вирішення гострих політичних питань певною мірою випередили свій час. Так, перетворення рейхстагу на постійне зібрання представників імперських станів

запроваджено лише з 1663 р. (Регенсбурзький рейхстаг); однак і тоді цей орган залишився другорядним. Виявилася нереалізованою й ідея проведення загальнонаціонального собору, який би врегулював релігійну проблему. Контроль над вирішенням конфесійних питань зберегли за собою територіальні князі. Нарешті, не знайшла підтримки ідея Лазаруса фон Швенді щодо реформування керівництва збройними силами Священної Римської імперії через передачу виконавчої військової влади імператору. Територіальні князі вбачали в цій ідеї загрозу для власних феодальних вольностей, а також висловили сумніви в конфесійному нейтралітеті імператора на випадок війни: протестанти побоювалися, що в такому випадку імператор підтримає католиків. Тому пропозицію сконцентрувати військову владу в руках імператора за рахунок послаблення імперських станів було відкинуто [254, с. 110].

Проект Лазаруса фон Швенді є яскравим свідченням намагань найбільш далекоглядних прибічників імператорської влади вдосконалити як конфесійні відносини, так і систему державного управління Священної Римської імперії. Він свідчить про глибоке розуміння частиною правлячої верхівки німецького суспільства всієї глибини соціально-політичних і міжконфесійних суперечностей, що не зникли після укладання Аугсбурзького миру. Дотримання курсу на вирішення зазначених суперечностей мирним шляхом, як це і було передбачено умовами угоди 1555 р., справило позитивний вплив на розвиток земельної державності різних територій Німеччини, зокрема Саксонії, у другій половині XVI ст. [200, с. 90].

Загалом, Аугсбурзький релігійний мир можна визначити як «рубіжний пункт» лютеранської конфесіоналізації в Німеччині. Із укладанням цього мирного договору суспільно-політичні і власне конфесійні відносини у Священній Римській імперії почали еволюціонувати в напрямі правового врегулювання суперечливих питань. Виявом такої еволюції на рівні саксонської земельної держави стала політика курфюрста Августа.

2.6. Лютеранська конфесіоналізація в курфюршестві Саксонському в період правління Августа I

Головними суб'єктами політичної системи Священної Римської імперії у другій половині XVI ст. залишалися імперські чини, до яких належали порівняно вузькі кола німецького суспільства – територіальна князівська і міська влада. М. Рудерсдорф зазначає, що її представники на той час насамперед були зацікавленими в захисті і зміцненні власних повноважень у межах своїх територій на засадах юридично визнаного релігійного миру, які гарантували їм умови Аугсбурзької угоди 1555 р. Таке становище, на думку дослідника, забезпечувалося «симбіозом ранньомодерної державності і замкненої конфесійності», орієнтуючи правителів на збереження подібного «статус-кво» [461, S. 180]. Інші соціальні групи ще не мали широких можливостей впливу на вирішення нагальних проблем суспільного життя Німеччини.

Серед правителів німецьких держав епохи Реформації та конфесіоналізації увагу істориків найчастіше привертають постаті, діяльність яких пов'язана з подіями найбільш гострого протистояння ворогуючих таборів. Зокрема, дослідники історії Саксонії раннього Нового часу традиційно приділяють увагу таким політичним діячам, як Фрідріх Мудрий і Моріц: адже за часів правління першого на території курфюршества Саксонського бере початок реформаційний рух, а другий зміг стати курфюрстом унаслідок умілого політичного маневрування між євангелічним та католицьким угрупованнями за часів Шмалькальденської війни. Водночас діяльність осіб, що припадає на періоди відносної соціально-політичної стабільності, в історичних працях відходить певною мірою на другий план. До таких правителів варто віднести Августа I Саксонського, який, ставши курфюрстом після загибелі Моріца в битві під Зіверсгаузенем, перебував при владі протягом 33 років (1553–1586).

Політика курфюрста Августа I становить особливий інтерес в аспекті дослідження лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, яка за рівнем економічного розвитку й політичної могутності належала до найбільш

розвинених регіонів Священної Римської імперії. Відігравши провідну роль у подіях Реформації, курфюршество Саксонське зберегло вплив на імперському рівні й у другій половині XVI ст., після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Суттєву роль у закріпленні такого становища відіграла саме політика, здійснювана курфюрстом Августом I.

Вивчення політичної діяльності курфюрста Августа I доцільно здійснити за її головними напрямками, до яких належать: відносини з імператорською владою і з правителями сусідніх територій; соціально-економічні заходи; конфесійна й культурна політика. Вони забезпечили можливість дотримання ключових положень Аугсбурзького миру, заклавши основи становлення курфюршества Саксонського як модерної держави раннього Нового часу.

Політика Августа I Саксонського після укладання Аугсбурзького релігійного миру позначена окремими суперечностями у відносинах з імператорським престолом. Головним чином вони пов'язані з тим, що у другій половині XVI ст. саксонський курфюрст висунувся в перші ряди прибічників лютеранства, які виявляли все більшу активність у політичному житті. Посилення євангелічних територіальних правителів обмежувало можливості Габсбургів підпорядковувати розвиток німецьких регіонів власному впливові. Зокрема, усвідомлюючи небезпеку виникнення на Аугсбурзькому рейхстазі 1566 р. прокатолицької більшості, Август I виступив проти того, щоб пфальцький курфюрст-кальвініст Фрідріх III було виведено з-під захисту релігійного миру, на чому наполягав імператор Максиміліан II. Таким чином, відбулося фактичне визнання кальвінізму на території курфюршества Пфальцького, хоча офіційного дозволу цього віросповідання імператором надано не було [254, с. 104].

Водночас Август I не підтримав і намагань Фрідріха III переглянути умови Аугсбурзького релігійного миру з метою надання кальвінізму юридичного визнання. Тому варто визнати справедливність оцінок його політичної діяльності на загальноімперському рівні як такої, що була спрямована на захист миру в масштабах Священної Римської імперії і

дотримання нового порядку «паритетної імперської конституції», визначеного умовами Аугсбурзького релігійного миру [441; 467].

С. Циглер зазначає, що подібні політичні цілі підкріплювалися й особистими контактами Августа Саксонського із представниками католицького угруповання. Зокрема, протягом 1563–1586 рр. він провадив активне листування з баварським герцогом Альбрехтом V, яке загалом налічує близько 1600 аркушів. Тематами листів поставали проблеми внутрішньополітичного розвитку Священної Римської імперії (заколот під проводом рицаря Вільгельма фон Грумбаха, у придушенні якого в 1567 р. Август Саксонський узяв безпосередню участь як імперський езекутор), і зовнішньополітичного життя («Скандинавська семирічна війна» між Швецією і Данією 1563–1570 рр.) [537, S. 52–54]. Завдяки дотриманню такого «середнього шляху» саксонський курфюрст у контактах із Габсбургами зміг досягти балансу інтересів релігійних і династичних сил, закріпивши вагомий вплив Саксонії на загальноімперські справи.

Політичне посилення курфюршества Саксонського викликало пошук інтересу до нього з боку іноземних правителів, які бажали знайти міцного союзника в німецьких землях. Зокрема, у 70–80-х рр. XVI ст. Генріх Наваррський провадив активне листування з Августом I. Спочатку він прагнув використати вплив саксонського курфюрста на французького короля Генріха III для встановлення релігійного миру у Франції, а потім розпочати переговори про те, як відвести загальну загрозу з боку Іспанії від усіх протестантських сил Європи. На той час Генріх Наваррський готував ґрунт для формування майбутнього антигабсбурзького об'єднання, а без підтримки саксонського курфюрста укласти подібний союз було б значно проблематичніше. 25 липня 1585 р. Генріх Наваррський звернувся до Августа I Саксонського з проханням надати військову підтримку французьким гугенотам [148, с. 132]. Однак до смерті саксонського курфюрста (12 лютого 1586 р.) згоди так і не було отримано. Обережність Августа I, імовірно, можна пояснити небажанням зіпсувати стосунки ні з австрійськими Габсбургами, ні з французьким королем.

У внутрішньополітичному житті Саксонії Август I постає авторитарним правителем, який дотримувався курсу на зміцнення територіальної влади. Зважаючи на це, варто зазначити, що вже попередники Августа на курфюршеському престолі Саксонії, починаючи з Фрідріха Мудрого, активно запрошували на службу професійних юристів. Така політика сприяла створенню в курфюршестві Саксонському постійних, регулярно діючих центральних органів управління (князівської ради, головної казни, верховного суду) вже в першій половині XVI ст. Цей процес був характерною ознакою етапу централізації територіальної держави й оформлення інститутів управління [263, с. 117]. Тому, на нашу думку, оцінка політики Моріца й Августа як «форсованого утворення держави» [457, S. 207] дещо звужує зміст тривалого процесу модернізації структур управління курфюршества Саксонського доби раннього Нового часу.

Усвідомлення потреби упорядкування системи управління земельною державою характерне для «Політичного заповіту» Мельхіора фон Оссе (1506 – 1557) – радника саксонського курфюрста. Твір Оссе, написаний за рік до його смерті, є своєрідним державно-теоретичним меморандумом для Августа [459, S. 18]. Зокрема, у «Політичному заповіті» наголошено на необхідності розпочати упорядкування законодавчої бази та структур територіальної адміністрації [421, S. 113–119]. Таким чином, твір Мельхіора фон Оссе засвідчував усвідомлення важливості правових засад формування курфюршества Саксонського як модернізованої земельної держави Нового часу.

Поради, які містилися у «Політичному заповіті», знайшли відгук у діяльності саксонського курфюрста протягом найближчих років його правління. Й. Брунінг обґрунтовано убачає прояв такого курсу Августа I у великій кількості спеціальних мандатів, рескриптів, статутів, складених для регулювання головних сфер економічного і суспільно-політичного життя курфюршества Саксонського (гірничі статuti 1554, 1571, 1575 рр., монетний статут 1558 р.) [297, S. 116–117].

Розвиваючи принципи централізації управління, закладені його попередниками, курфюрст Август у 1574 р. ініціював створення Таємної ради. Новостворена структура постала вищим колегіальним органом влади при територіальному правителі Саксонії. До складу Таємної ради ввійшли такі посадовці, як Лоренц Ліндеман, котрий перейняв обов'язки канцлера після усунення з цієї посади Георга Кракова, а також Ханс фон Бернштейн, який здійснював керівництво фінансовою сферою курфюршества Саксонського [350, S. 107].

Таким чином, Август I продовжував загальний політичний курс саксонських курфюрстів, спрямований на формування земельної державності, поширюючи його на різні сфери суспільного життя. Зокрема, він прагнув залучати представників аристократичних родів до державної служби. Одним із прикладів такої інтеграції саксонського дворянства до структур державного управління стала придворна служба членів відомої саксонської родини Шенбергів [354, S. 83]. Подібна тенденція засвідчує формування на території Саксонії абсолютизму як поширеного варіанту системи державно-політичного ладу в Європі раннього Нового часу.

Прагнення Августа I до подальшої централізації влади виявилось й у правовій сфері. Не забороняючи діяльності саксонських ландтагів, Август I водночас прагнув підпорядкувати їхні рішення волі курфюрста. Так, за його ініціативи здійснено кодифікацію процесуальних норм, договірних звичаїв, спадкового і карного права й ухвалено нове зведення законів – «Конституцію» (1572 р.), яка була поєднанням принципів німецького звичаєвого права та низки положень римського права. Зазначений документ, підготовлений академічно освіченими саксонськими юристами, став першим у Німеччині збірником територіальних законів, що мав чітку структуру статуту, охоплюючи широке коло правових питань [425, S. 88].

Прийняттю саксонської «Конституції» передувало скасування середньовічного порядку передавати вирішення суперечливих випадків до вищого суду Магдебурга як апеляційної інстанції. Тепер право розгляду

«сумнівних випадків, незадовільних і невизнаних суджень» перейшло до юридичних факультетів університетів Віттенберга і Лейпцига, що мали здійснювати кваліфіковану перевірку подібних ситуацій [473, S. 141].

Показово, що у зверненні до ландтагу в Торгау у 1576 р. курфюрст Август наголошує на тому, що він протягом свого правління зберігав країну і підданих у «доброму мирі». Він зазначає, що насамперед піклується про здійснення правосуддя, якому не повинні чинити жодних перешкод. Із цією метою в курфюршестві Саксонському функціонують придворний суд та апеляційний суд, як передбачено «Конституцією» 1572 р. Саксонський правитель наголошує на тому, що будь-яка особа, яка вважає себе постраждалою від несправедливого вироку, може оскаржити його. У зазначеному зверненні до станів курфюрст висловлює власне бачення досягнень періоду свого правління в Саксонії. На думку У. Людвіг, презентація досягнень успішного та належного управління на засадах справедливості доводить його центральне значення для демонстрації і сприйняття курфюршеського суверенітету. Справедливий порядок визначено ключовим завданням територіальної влади [419, S. 9]. Здійснивши централізацію системи судочинства, курфюрст Август, на нашу думку, зробив ще один важливий крок у напрямі оформлення земельної державності Саксонії.

За часів правління Августа I відбулося подальше розширення території курфюршества Саксонського. Прагнення курфюрста інтегрувати в ленну залежність від Дрездена сусідні території у 1569 р. виявилось у встановленні контролю над землями Фогтланду. У 1570 р. на користь династії Веттінів секвестровано володіння мансфельдських графів [317, S. 201–202].

Свідченням посилення впливу курфюрста на економічну сферу постає зростання його прав в управлінні гірничою справою, що належала до провідних напрямів господарства Саксонії. Протягом 60–80-х рр. XVI ст. курфюрст Август I, маючи право вищої гірничої регалії на золото та срібло (воно охоплювало видання гірничих статутів, призначення службовців, надання привілеїв на копальні й пільгові грамоти на плавильні, карбування монети,

регулювання продажу зазначених металів, збір податків), намагався поширити його і на інші метали. Зокрема, курфюрст активно скуповував земельні володіння, де були розташовані олов'яні копальні. Август I також заборонив продаж ковалями залізної руди усім покупцям, за винятком самого курфюрста. За порушення цієї вимоги винуватцям загрожувала конфіскація майна й ув'язнення [266, с. 164–168].

Крім того, Август I виявив велику зацікавленість у вдосконаленні територіальної системи шляхів сполучення. За його ініціативи почали здійснювати нагляд за станом головних доріг, що поєднували Саксонію з Південною, Північною та Центральною Німеччиною, – на Нюрнберг, на Бреслау і на Франкфурт [510, S. 260]. Це сприяло пожвавленню торговельно-економічних зв'язків курфюршества Саксонського з іншими німецькими регіонами.

Увага Августа до соціально-економічної сфери знайшла вияв й у посиленні контролю надходження податків. Зокрема, у 1571 р. розроблено спеціальний статут, що постав основою для проведення статистичного огляду всіх територій курфюршества Саксонського. Підрахунок мав охоплювати такі показники: загальну кількість працівників у кожному володінні, їхній вік, професію, кількість дітей [476, S. 753]. Подібний захід демонстрував напрям курсу Августа I на подальшу централізацію курфюршества Саксонського як складник загальної модернізації інститутів державного управління.

Представник «німецької історичної школи» В. Рошер визначив особу Августа I як «найбільшого економа свого часу». Зазначена оцінка ґрунтується на збільшенні саксонської казни, що на час смерті саксонського курфюрста налічувала близько 1,8 млн. гульденів [502, S. 207]. Таке збагачення забезпечено передусім жорсткою централізацією податків, застосуванням деяких новацій у гірничій справі, розширенням місцевого ринку [466, S. 339].

Конфесійна політика стала іншим важливим напрямом діяльності саксонського курфюрста. У другій половині XVI ст., після укладання Аугсбурзького миру, релігійне питання зберігало актуальність, залишаючись

предметом гострого суспільно-політичного протистояння. Для подальшого успішного розвитку євангелічно-лютеранської церкви в кожній німецькій території (зокрема у Саксонії) необхідно було подолати не тільки опозиційні настрої серед прибічників католицизму, а й вирішити численні внутрішні проблеми. За таких умов конфесійна політика курфюрста Августа I охопила кілька складових:

- завершення секуляризації єпископств;
- зміцнення організаційної структури євангелічних общин;
- урегулювання догматичних суперечностей лютеранського віровчення.

Політика секуляризації церковних володінь, розпочата в курфюршестві Саксонському ще у 20-х рр. XVI ст., тривала і після переходу цієї території під владу альбертинської лінії. Август I у зазначеному питанні продовжив політику свого брата Моріца. Головним об'єктом уваги саксонського курфюрста стали єпископства Мейсенське, Наумбурзьке і Мерзебурзьке.

У 1561 р. помер останній римсько-католицький єпископ Мерзебурга Міхаель Хельдінг. Після цього соборний капітул Мерзебурзького єпископства обрав старшого сина курфюрста Августа – 8-річного Олександра – адміністратором цієї території. Через його малий вік Август почав правити єпархією від імені сина [270, с. 153]. У 1564 р. після смерті римсько-католицького єпископа Юліуса фон Пфлюга аналогічні вибори, для контролю яких було введено війська курфюрста, здійснено в Наумбурзі. Адміністратором цієї території також став Олександр [391, S. 196]. У 1581 р. під контроль Августа перейшло єпископство Мейсенське, розташоване неподалік від Дрездена – столиці курфюршества.

Практика призначення князівських синів адміністраторами церковних володінь із можливістю подальшої передачі таких земель під управління князів (у випадку хвороби або смерті єпископа) за часів Реформації і конфесіоналізації набула в Німеччині значного поширення [390, S. 83]. В.-Д. Хаушільд визнає її суттєвим елементом зміцнення територіальної влади князів [347, S. 159]. Такий

метод розширення своїх володінь Августом I не суперечив умовам Аугсбурзького релігійного миру, який забороняв лише пряме захоплення територій, що належали іншим правителям, і насильницьке нав'язування їм власного віросповідання. Однак католицькі капітули і каноніки не могли чинити опір обранню адміністратором своєї території протестанта, оскільки вважали за неможливе з політичних поглядів підтримати кандидатуру людини, яка не приймається владою сусідньої території [270, с. 153]. Інкorporація Мерзебурзького, Наумбурзького і Мейсенського єпископств до складу курфюршества Саксонського посилила позиції Августа I як єдиновладного правителя.

Подальшому зміцненню територіальної церковної організації курфюршества Саксонського мали сприяти й регулярні візитації євангелічних парафій. Діяльність візитаційних комісій протягом 1555–1556 рр. створила ґрунт для укладення «Генеральних статей», виданих від імені саксонського курфюрста 8 травня 1557 р. Зазначений документ поєднував розгляд соціально-економічних проблем (передусім матеріального забезпечення священнослужителів) із визначенням догматики і культу євангелічної церковної організації. Ідейну основу «Генеральних статей» складали принципи «Аугсбурзького віросповідання» 1530 р. та «Саксонського віросповідання» 1551 р. [475, S. 88].

«Генеральні статті» 1557 р. виражали прагнення територіальної влади до впорядкування конфесійних відносин у курфюршестві Саксонському. У межах лютеранської ідеології їхній зміст мав сприяти поширенню думок про правителя як про «батька», патріарха, покровителя церкви і підданих [162, с. 151].

Провідну роль у підготовці «Генеральних статей», як і згаданих вище документів, відіграв Філіп Меланхтон [297, S. 117]. Г. Вартенберг указує на активну взаємодію курфюрста Августа і Меланхтона у вирішенні проблем організації саксонської церкви та школи [514]. Імовірно, співпраця між новим територіальним правителем курфюршества Саксонського і лідером

віттенберзьких реформаторів сприяла високій оцінці Августом діяльності «наставника Німеччини». Визнання саксонським курфюрстом діяльності Філіпа Меланхтона як такої, що за своїм значенням дорівнювала активності Мартіна Лютера, пов'язане насамперед зі схваленням реформування університету – духовного центру Віттенберга і церковної організації Саксонії. Після смерті Меланхтона у квітні 1560 р. Август Саксонський звернувся до Віттенберзького університету з докладним листом із вираженням скорботи, де одночасно містилося засудження «софістики, поширеної в усій нашій християнській релігії» і висловлювалося сподівання, що за посередництва ідей Меланхтона суперечності, наявні в лютеранському віровченні, буде подолано [505, S. 65].

Надалі Август I сприяв розробленню лютеранськими теологами «Формули згоди» (1577 р.) та «Книги згоди» (1580 р.). Участь в обговоренні цих документів, прийняття яких остаточно закріпило єдність догматичних положень лютеранства, брали представники імперських станів – рицарство і бюргерство [503, S. 118]. Регламентація контрольних заходів, на наш погляд, свідчить, з одного боку, про поступове вдосконалення євангелічної церковної організації курфюршества Саксонського, а з другого – про зацікавленість територіальної влади Саксонії в постійному посиленні власного впливу на церкву. Певним підсумком названих процесів стало прийняття «Великого церковного та шкільного статуту курфюршества Саксонського» (1580 р.).

Активна участь Августа I у врегулюванні суперечливих питань релігійно-церковного життя дає підстави дослідникам для висновку про те, що саксонський курфюрст надавав релігії вагомого значення, пов'язуючи з нею матеріальний добробут і духовне виховання своїх підданих, що зумовило його сприяння відновленню ідейної єдності лютеранства [536, S. 31]. Це дає змогу віднести курфюрста Августа до «другого покоління» євангелічних князів, представники якого насамперед були зацікавлені у підтримці лютеранства у своїх володіннях і прагнули дотримуватися головних положень Аугсбурзького релігійного миру.

Культурна політика Августа I сприяла піднесенню Дрездена як столиці курфюршества Саксонського. Саме за часів правління Августа I у цьому місті створено Кунсткамеру, до якої надходили твори мистецтва, коштовні рідкісні речі, старовинна зброя [105, с. 468]. Загалом колекція Августа налічувала близько 100 тис. експонатів [352, S. 47].

Іншим значущим напрямом культурної політики саксонського курфюрста стала турбота про будівництво замків, яку представники сучасної історіографії розглядають як важливий вияв репрезентації образу територіального правителя. Так, протягом правління Августа I відбувалася перебудова князівської резиденції, розпочата ще в період правління Моріца Саксонського. Крім того, у Саксонії за час перебування при владі Августа I було побудовано й перебудовано більш ніж 20 провінційних замків [246, с. 237]. Найбільшою відомістю серед них набув замок Аугустусбург, що став улюбленим місцем для полювання і відпочинку саксонського курфюрста [436, S. 178]. За час перебування Августа I на курфюршеському престолі в Саксонії активно відбувалося й церковне будівництво: у 1555 р. завершено побудову замкової церкви у Дрездені, у 1572 р. – в Аугустусбурзі, у 1576 р. – у Фрейберзі [420, S. 164].

Загальні результати політики лютеранської конфесіоналізації в Саксонії у 50–70-х рр. XVI ст. в історіографії оцінюють по-різному. Так, М. Штейнмец характеризує політику курфюрста Августа I як приклад курсу, спрямованого на зміцнення консервативних тенденцій Реформації, а Саксонію розглядає як центр такого консерватизму [495, S. 243]. Р. Гросс вважає час правління Августа I одним із найбільш значущих періодів тривалого правління династії Веттінів у Центральній Німеччині [337, S. 145]. Й. Брунінг оцінює курфюрста як правителя, що перебував на перших ролях серед територіальних лідерів Священної Римської імперії Аугсбурзького релігійного миру і започаткував тривалу еру саксонської політики – «*Rax Saxonica*»; її ознаками були політична стабільність в імперії, партнерство у відносинах з імператорською владою, запобігання конфліктам інтересів, захист територій курфюршества

від претензій із боку представників ернестинської лінії, дотримання автентичності змісту євангелічної конфесії, централізація територіального управління [299]. Ю. Хельфріхт вважає, що поширення шанобливого титулування курфюрста як «батька Августа» пов'язане із прагненням правителя сформувати образ Саксонії – працелюбної, ощадливої, скромної, завжди зайнятої, – на основі рис власного характеру [352, S. 46]. М. Рудерсдорф оцінює діяльність Августа як таку, що поєднала патріархальні тенденції з динамізмом формування нових структур князівської держави [459, S. 21]. На думку Т. М. Таценко, зміни у внутрішньополітичному розвитку курфюршества Саксонського, що розпочалися вже у першій половині XVI ст. і тривали надалі, свідчать про поступовий перехід від типово середньовічних форм державного управління з характерними для них персональними зв'язками між государем та васалами до форм державного життя Нового часу, коли між правителем й усіма мешканцями його володінь встановлюються зв'язки за посередництва державних інститутів [263, с. 128]. А. Ю. Прокоп'єв зазначає, що роль головного захисника євангелічних станів у Августа I постійно врівноважувалася принципами імперської лояльності, узаконеними, з одного боку, лютеранською догмою, а з другого – досвідом попередніх років [247, с. 125].

На нашу думку, політику курфюрста Августа I Саксонського можна визначити як загалом типову для євангелічних правителів Німеччини раннього Нового часу. Для всіх напрямів його політики характерним було прагнення посилити авторитет територіальної князівської влади. Політика курфюрста Августа характеризує його як представника «другого покоління» євангелічних князів, правління яких переважно охоплювало період після укладання Аугсбурзького релігійного миру. З одного боку, її спрямовано на зростання власних повноважень, але, з другого боку, вона передбачала (на відміну від діяльності Моріца Саксонського) відмову від воєнних дій як головного засобу досягнення цієї мети: Август значно більш активно використовував економічні та політичні важелі управління. Протягом правління курфюрста Августа I

відбулося зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського, а лютеранство остаточно утвердилося в територіальному церковному житті. Оформлення лютеранської ортодоксії сприяло закріпленню пріоритету влади саксонського курфюрста у вирішенні конфесійних суперечностей [200, с. 100].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Таким чином, конфесійно-політична боротьба, що розгорнулася в німецьких землях від початку Реформації, тісно пов'язана з подіями в саксонському регіоні. Процеси централізації управління на території курфюршества Саксонського значно прискорилися у зв'язку з Реформацією і її переведенням у площину державної політики. Політична, економічна, станова консолідація суспільства набували подальшого розвитку, що об'єктивно сприяло зростанню авторитету і могутності влади династії Веттінів.

Протягом 1525–1580 рр. територіальна влада Саксонії, зацікавлена в посиленні ідейного впливу на суспільство, здійснюючи політику лютеранської конфесіоналізації, фактично зарахувала до органів управління й інститути управління церквою. Водночас відбувалася інтеграція земель саксонського регіону в єдину компактну територію з уніфікованою адміністративною системою. Результатом зазначених процесів стало зміцнення політичної влади саксонських курфюрстів і зростання їх впливу на територіальну церковну організацію, становище якої в період конфесіоналізації поступово стабілізувалося.

У 1525–1555 рр. розгортання конфесіоналізації в Саксонії характеризувалося як помітними політичними успіхами її правителів (утворення Шмалькальденського союзу), так і серйозними конфліктами з імператорською владою (Шмалькальденська війна, «Князівська війна»), що визначалися намаганнями кожного угруповання досягти своєї мети в конфесійно-політичному протистоянні з використанням силових ресурсів. Період після укладання Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. позначено поступовою стабілізацією внутрішньополітичного розвитку Саксонії,

посиленням влади саксонського курфюрста, зміцненням соціально-економічного становища земельної держави, подальшим реформуванням територіальної церковної організації.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [154; 155; 157; 159; 162; 163; 164; 169; 171; 172; 177; 181; 185; 187; 190; 191; 194; 195; 196; 197; 199; 200; 205; 207; 208; 209; 211; 213; 217; 542; 544].

РОЗДІЛ 3.

ЛЮТЕРАНСЬКА ТЕОЛОГІЯ І ТЕРИТОРІАЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ ЄВАНГЕЛІЧНОЇ ЦЕРКВИ В САКСОНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ КОНФЕСІЙНОЇ ДОБИ

3.1. Реформаційний рух у Саксонії на початку 20-х рр. XVI ст. як передумова лютеранської конфесіоналізації

Визначаючи головні характеристики релігійного життя і розвитку церковної організації саксонських територій протягом конфесійної доби, насамперед варто розкрити загальні принципи лютеранської конфесіоналізації, що дають змогу відмежувати її від реформатської й католицької конфесіоналізації. Для визначення таких принципів Й. Буркхардт застосовує схему утворення конфесій, що охоплює чотири ключові складники: віровчення; релігійну практику; персонал священнослужителів; церковну організацію. Відповідно до цієї схеми дослідник визначає вихідним пунктом лютеранської конфесіоналізації «примат учення». Фундамент лютеранського віровчення складають віросповідні книги, що ґрунтувалися на євангельських ідеях. Осмислення Мартіном Лютером і його однодумцями положень Біблії виявилось у перекладі Старого та Нового Заповітів, підготовці «Катехізисів», розробленні «Аугсбурзького віросповідання», укладанні «Книги згоди». Релігійна практика дає змогу визначати лютеранство як «релігію слова», основою якої є проповідь. Як наслідок, головною постаттю серед євангелічних священнослужителів стає проповідник. Новостворена євангелічна організація діє як сукупність територіальних церков, кожна з яких підлягає юрисдикції територіальних правителів [303, S. 35–37].

Хоча протягом 1517–1520 рр. у Німеччині ще не відбувалося реформування богослужіння, закриття монастирів та перетворень церковної організації, саме в той час закладено підвалини зазначених масштабних трансформацій, які розгорнулися з початку 20-х рр. XVI ст. Уже в перших програмних творах Мартіна Лютера проголошено необхідність повернення до

ідей раннього християнства, що надалі стає гаслом Реформації в Німеччині. У «95 тезах» звернено увагу на принципові відмінності між «релігією відпущення гріхів» і справжньою вірою в Христа [116, с. 248]. Одним із фундаментальних принципів євангелізму стала лютерівська ідея “*sola scriptura*”, що передбачила право віруючих самостійно, без посередництва церкви, вивчати Біблію.

Безумовно, поширення таких настроїв зумовлено ситуацією в німецькому суспільстві. Як зазначає В. О. Дятлов, ускладнення зовнішнього культу, характерне для епохи пізнього Середньовіччя, не призводило до заспокоєння людських душ, не усувало соціальної й релігійно-моральної напруги в суспільстві. Зовнішнє благочестя перетворювалося на окремих елемент церковної культури, який ставав усе більш автономним від віри [137, с. 132].

За таких умов закономірним було бажання віруючих відшукати моральні дороговкази, які б повернули людині надію на спасіння. Нові ціннісні орієнтації виявилися спрямованими до первинного змісту християнського віровчення. На початку Реформації першою вимогою, що поширилася серед мешканців німецьких міст, стала вільна проповідь Євангелія [540, S. 89]. Надалі постало питання про те, яким чином принципи раннього християнства можна узгодити з вимогами перехідної епохи, зумовленими соціально-економічними, політичними, конфесійними інтересами певних суспільних верств. Пошук відповіді на це питання позначив оформлення процесу лютеранської конфесіоналізації.

Розгортання лютеранської конфесіоналізації в саксонських землях охоплює кілька етапів. Усвідомлення необхідності конфесійних перетворень виявилось насамперед у діяльності лідерів Реформації вже на початку 20-х рр. XVI ст. Так, Мартін Лютер після повернення з Вартбурга намагався створити у Віттенберзі своєрідний «зразок» нової релігійної громади для інших міст і територій [137, с. 224]. Імовірно, подібні наміри виникли внаслідок рішучого несприйняття Лютером радикальних методів реформаційних перетворень,

застосованих протягом виступів у Віттенберзі наприкінці 1521 – на початку 1522 рр.

Головною особливістю лютеранської проповіді, зверненої до громади віруючих, став її зв'язок із текстами Священного Писання. Безпосереднім завданням проповіді, на думку Лютера, була передача справжнього сенсу біблійного тексту, що мало пробудити і зміцнити особисту віру кожної людини. Водночас лютеранська проповідь стосувалася широкого спектра етичних та соціокультурних проблем, що зумовлено новим розумінням Лютером співвідношення закону та благодаті, згідно з яким, дароване спасіння душі поширюється на кожного індивіда за умови віри в біблійного Христа, проте не звільняє його від підкорення загальним нормам людського співжиття. Господь дав недосконалому людству «добрий порядок» і заповідав певний устрій церковного, політичного, соціального життя [234].

Як зазначає Т. Кауфманн, прагнення стабілізувати суспільний лад, поєднане з гострими есхатологічними переживаннями, відрізняло лютеран від носіїв апокаліптичних настроїв, поширених в інших конфесійних групах, зокрема – від ранньохристиянської есхатології [383, S. 21]. Так лютерівське розуміння змісту і значення проповіді заклало ідейні основи конституювання євангелічного віровчення як особливої конфесії.

На думку Х. Шиллінга, Мартін Лютер не завжди рухався формально визначеними шляхами. Водночас реформатор неухильно дотримувався головної мети – християнізації суспільства через контроль і дисциплінування [469, S. 361]. Досягнення зазначеної мети передбачало розроблення системи практичних заходів, здійснення яких створювало засади нової церковної організації і нової конфесії.

Реорганізація богослужіння, запроваджена за ініціативи Мартіна Лютера, мала наслідками появу перших зразків діяльності новоствореної євангелічної церковної організації Саксонії на рівні окремих міст і селищ. Однак їх запровадження зіткнулося з низкою суперечностей, що, зокрема, засвідчили події Селянської війни 1524–1525 рр.

Серед ключових заходів, які забезпечили ліквідацію інститутів католицизму і створення засад євангелічної церковної організації на території Саксонії, варто насамперед згадати ліквідацію монастирів і штафтів. Конфісковане церковне майно мало забезпечувати головні потреби євангелічних священнослужителів. В ернестинських володіннях зазначений процес бере початок за часів курфюрста Йоганна Стійкого з 1525 р., а в альбертинських володіннях – із приходом до влади герцога Генріха Добродічного у 1539 р. Санкціонуванню ліквідації духовних закладів територіальною владою сприяв саморозпуск багатьох саксонських монастирів, що відбувся уже на початку 20-х рр. XVI ст. Лише на території Оберлаузіца, що увійшла до складу курфюршества Саксонського у 1635 р., збережено соборний штафт у Баутцені та два цистерціанських монастирі – у Каменці та Циттау, що було регламентовано особливим конституційним статусом зазначеної території [301, S. 104].

Іншим напрямом реформування церковної організації в конфесійну епоху стало посилення уваги до діяльності священнослужителів в умовах війни. Хоча спеціального законодавства, яке регламентувало б діяльність військових священників, у Німеччині не існувало до 1919 р., уже наприкінці XV ст. у штаті німецького полку ландскнехтів перебував полковий капелан. Однак лише за часів Реформації її ідеологи замислилися над проблемою зміцнення релігійних почуттів серед особового складу найманих військових підрозділів і ширше – серед воїнів загалом.

Увага реформаторів до зазначеної проблеми пояснювалася, насамперед, поширенням практики найманої служби в німецькому суспільстві з 20-х рр. XVI ст., що пояснюється веденням імператором Карлом V тривалих війн проти Франції за оволодіння територіями Італії. Сваюля, грабунки, насильства, які ландскнехти часто-густо чинили щодо мирного населення, викликали обурення в суспільстві, однак ліквідація такої військової організації, зрозуміло, передусім стала б не вигідною правителям, на боці яких воювали найманці. У розпал італійських походів, наприкінці 1526 р., лідер німецької Реформації Мартін

Лютер друкує твір «Чи можуть воїни увійти до царства небесного», основною ідеєю якого є спрямування воїнів на шлях такої військової служби, що надихалася б служінням Богу.

Лютер розглядає гострі суспільно-політичні й морально-психологічні питання, спираючись на принципи християнської віри. Реформатор підкреслює: «Війни навряд чи належать до безтурботних занять, що не вимагають роздумів про Бога й душу. Адже перед обличчям небезпеки і смерті завжди передусім думаєш про них... Тільки той, хто розпочинає битву з чистим, спрямованим до добра сумлінням, може добре битися. Адже чисте сумління пробуджує мужність і робить серце хоробрим. І в усіх випробуваннях перемога досягається набагато успішніше тими, кому її дарує Бог» [5, с. 183].

Реформатор був переконаний, що воїни мають віддавати шану лише Богові, задовольняючись платнею і харчуванням, а не вступати в бій, керуючись прагненням здобути славу й багатство. Лютер наголошує: священнослужитель, даючи напуття солдатам на битву, має зробити акцент на тому, що їх ретельна служба князю повинна надихатися переконанням у справедливості його військового походу, у тому, що така служба бажана Богу [5, с. 217]. Реформатор розумів, що реальна ситуація була далекою від таких закликів: «Де ж ті, хто могли б так вірити і так чинити? Водночас, хоча натовп і не слідує цьому, ми все ж таки повинні повчати і надихати в такому дусі заради тих (як би мало їх не було), які будуть чинити так... Ми, займаючись тим, що нам приписано [проповіддю і настановами], виконали свій обов'язок» [5, с. 220]. У цих словах фактично обґрунтовані ті функції, які мав виконувати військовий капелан.

Деякі прибічники Реформації брали безпосередню участь у бойових діях саме як військові священнослужителі. Зокрема, капелан з Брауншвейга Курт Гротеваль, вигнаний з цього міста за проповідь лютеранських ідей, під час Селянської війни в Німеччині став польовим проповідником у повстанському загоні [376, S. 34].

На діяльність німецьких військових священнослужителів у конфесійну епоху вплинув розвиток протестантського музичного та співочого мистецтва. Зокрема, Лютер особисто написав і поклав на музику євангелічний хорал «Міцним оплотом є наш Бог» («Ein feste Burg ist unser Gott»), що уславився як втілення завзяття й наснаги протестантів. Дослідники вважають, що цей твір написано у 1527 р., сповненому важкими випробуваннями для Лютера: гострими суперечками з іншими реформаторами й епідемією чуми у Віттенберзі. Особисті хвилювання, атмосфера болю, страждання надихнули Лютера на написання слів, у яких лунає заклик до стійкості у відчаї, до віри понад надію, до запеклої боротьби. У хоралі Лютер сформулював такі важливі принципи реформаторського вчення: відданість християнським ідеям, усвідомлення переважання цієї правоти над підступами ворога-антихриста. Мелодії гімну притаманні ясність, лапідарність, які створюють враження простоти й сили. Г. Гейне назвав цей спів «Марсельезою Реформації»; цю характеристику згодом повторив і Ф. Енгельс [107, с. 13–14]. Цей хорал став справжнім гімном Реформації, зі словами якого протестантські солдати сміливо вирушали в бій.

Дослідники звертають увагу на ідейний вплив, який релігійні принципи Реформації справляли на свідомість воїнів епохи раннього Нового часу. Так, ландскнехти Георга Фрундсберга (відомий воєначальник XVI ст.) переважно були прибічниками Лютера, хоча передусім, на думку Г. Дельбрюка, на такі позиції вплинула поширена в тогочасному німецькому суспільстві ворожість до католицького духовенства. Пізніше у Шмалькальденській війні 1546–1547 рр. знаний командир ландскнехтів Себастьян Шертлін зі своїми загонами бився подібним чином на протестантському боці. Та ж частина німецьких ландскнехтів, що допомогла здобути імператорові Карлу V перемогу над протестантами у вирішальній битві при Мюльберзі, виявилася не надто задоволеною цією перемогою, можливо, саме через те, що вона зачіпала їх релігійні почуття: більшість цих воїнів дотримувалася євангелічної віри,

водночас іспанські солдати, які також воювали на боці Карла V, були ревними католиками [128, с. 120].

В епоху Реформації її лідери почали усвідомлювати необхідність постійного виконання священнослужителями своїх обов'язків у військовому середовищі. Ідейне обґрунтування змісту служби військового священництва, здійснене німецькими реформаторами (передусім Мартіном Лютером), справило суттєвий вплив на подальший розвиток організації капеланства як складника територіальної євангелічної церковної організації. Воно також засвідчило розуміння ідеологами Реформації необхідності зміцнення ідейних переконань військової верстви як значущої сили для подальшого розгортання конфесійних перетворень у німецькому суспільстві.

Отже, у першій половині 20-х рр. XVI ст. унаслідок поширення реформаційного руху вже сформульовано фундаментальні принципи функціонування євангелічної церковної організації. Їх реалізація стала стрижнем лютеранської конфесіоналізації, релігійно-церковний аспект якої позначався об'єднанням прибічників лютеранства навколо догматів віровчення, що призвело до створення територіальних євангелічних общин віруючих, їх зміцнення і поширення. Із середини 20-х рр. XVI ст. лютеранська конфесіоналізація почала розгортатися на території курфюршества Саксонського, визначаючи зміст подальших практичних заходів щодо розбудови церковного життя на ідейних засадах євангелічного віровчення.

3.2. Візитації в Саксонії: мета, проведення, наслідки

Важливим засобом становлення і зміцнення євангелічної конфесії на території Священної Римської імперії (зокрема у Саксонії), починаючи із 20-х рр. XVI ст., стали візитації – перевірки стану церковної організації на місцях. На жаль, у вітчизняній історіографії ця тема досі є малодослідженою. Як до окремого предмета дослідження до неї звернувся Ю. О. Голубкін у статтях, присвячених початку проведення візитацій [118; 123]. В. О. Дятлов

здійснює характеристику ситуації в Німеччині, що спричинила впровадження візитацій у практику євангелічної церковної організації [137, с. 293–295].

Німецькі дослідники приділили проблемі візитацій у саксонському регіоні більше уваги. Зокрема, класична праця К. Буркхардта ґрунтується на широкому масиві джерел, однак вона охоплює лише візитації, проведені в Саксонії у 1524–1545 рр. – до початку Шмалькальденської війни [302]. Проте, на нашу думку, варто розглядати візитації цього періоду в комплексі з більш пізніми перевітками територіальної церковної організації – із метою виявлення тих змін, які поступово виникали у міру поглиблення лютеранської конфесіоналізації.

Варто зазначити, що проведення візитацій як складника організаційного устрою християнської церкви було передбачено ще канонічним церковним правом. Проте в Середні віки католицькі ієрархи не надто активно використовували цей засіб, імовірно, через те, що діяльність духовенства не повинна була ставати об'єктом масової критики. Священиків уважали особами, вищими за інші стани, тому вони не підлягали світському контролю: перевірка їх діяльності залишалася прерогативою єпископів, суто «внутрішньою справою» католицької церкви.

За часів Реформації становище змінилося. Її початок призвів до руйнування ряду інститутів католицизму (монастирів, системи церковної благодійності), змін у догматиці та культурі (невизнання низки таїнств, оновлення порядку богослужіння). Унаслідок цього ускладнилися умови діяльності парафіяльних священнослужителів. Зокрема, через секуляризацію церковного майна виникли численні матеріальні проблеми. Частина священників виявилася невідповідною до виконання обов'язків за нових умов, зокрема – через недостатній рівень освіти.

У період пізньої Реформації стабільне становище новоствореної євангелічної церкви все більше залежало від політики місцевої влади. Її допомога мала вирішальне значення для зміцнення лютеранства [454, S. 271]. Лютер і його соратники усвідомлювали, що авторитет територіальних князів

гарантуватиме реформованій церкві міцну зовнішню підтримку [315, S. 43]. Водночас правителі, які підтримали Реформацію, прагнули зміцнити свій вплив на підданих і уникнути нових революційних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. Тому реформатори і князі почали розробляти нову систему контролю церковної системи, основним засобом якого стали візитації.

У проведенні візитацій певною мірою виявились зацікавленими і самі священнослужителі. За часів Реформації їх прибутки різко скоротилися, оскільки майно церков та монастирів найчастіше захоплювали дворяни, а селяни відмовлялися виконувати повинності на користь церкви. Система церковних покарань, що діяла протягом середньовіччя, унаслідок руйнування католицьких церковних інститутів втратила колишній вплив на віруючих [529, S. 66]. За таких умов лише вищий територіальний правитель міг гарантувати священикам (як і шкільним викладачам, які опинилися в аналогічному становищі) необхідні матеріальні умови існування, зупинивши свавілля інших феодалів [108, с. 276–277]. Для цього реформаторам необхідно було визнати контрольні заходи з боку територіальної влади обов'язковим елементом функціонування євангелічної церковної організації.

Порядок проведення візитацій як компонент лютеранської конфесіоналізації оформлювався поступово. Крок за кроком він набував ознак постійної діяльності, що регулювалася правовими актами [538, S. 125]. Закономірно, що приклад проведення регулярних візитацій у євангелічних територіях надано Саксонією, оскільки вже протягом перших років Реформації на її території найбільш активно розгорнулися євангелічні перетворення.

Ідею впровадження візитаційних заходів у практику церковного життя сформульовано цвіккауським проповідником Ніколаусом Хаусманном, який висловив пропозицію щодо регулювання перевірок територіальними правителями [361, S. 296]. Розвиваючи названі думки, Мартін Лютер у листі від 31 жовтня 1525 р. до саксонського курфюрста Йоганна Стійкого закликав правителя взяти справу Реформації у свої руки [137, с. 293].

Переїнявши від Середньовіччя принцип нагляду єпископів за священнослужителями та громадами як правову форму, саксонські реформатори з 1526 р. розгорнули візитаційну діяльність, яку В.-Д. Хаушільд визначає як «типову модель упровадження Реформації» [347, S. 108]. Перші візитації в Саксонії здійснено в січні 1526 р., ще до початку Першого Шпеєрського рейхстагу [361, S. 296]. Так, 8 січня 1526 р. розпочато перевірку церковної організації в Борні, у якій взяв участь секретар курфюрста Георг Спалатін у супроводі представника місцевої адміністрації Міхаеля фон дер Штрассе. Результати візитації засвідчили, що значна частина саксонських священнослужителів (18 у 25 населених пунктах, відвіданих візитаторами) не вела проповідь Євангелія. К. Буркхардт убачає головну причину такої ситуації в неподоланому на той час впливові колишніх католицьких покровителів церковної організації [302, S. 10–11].

26 листопада 1526 р. саксонський курфюрст Йоганн Стійкий доручив своєму канцлеру Георгу Брюку разом зі вченими Віттенберзького університету підготувати проект проведення в курфюршестві широкомасштабних візитацій. Наслідком цієї роботи стала «Інструкція» курфюрста для візитаторів, яка вийшла у світ 16 червня 1527 р. Згідно з нею, візитатори мали здійснювати перевірку «парафій, священиків, проповідників, капеланів, шкіл, вчителів, а також деяких інших справ» [43, S. 142].

Як зазначає Ю. О. Голубкін, «Інструкція» курфюрста претендувала на те, щоб служити правовим підґрунтям не тільки для втручання світської влади в церковні справи, а й для її самостійного управління церквою в межах своєї території. Курфюрст Йоганн Стійкий в «Інструкції» фактично привласнив право наділення візитаторів «силою і владою». Така позиція курфюрста, що по суті своїй не розрізняла функцій світської і духовної влади, вочевидь ігнорувала вчення Лютера про два царства [123, с. 9–10]. Унаслідок прийняття «Інструкції» саксонський курфюрст фактично перейняв повноваження єпископа, узявши під контроль територіальну церковну організацію. В основу

нового устрою територіальної організації євангелічної церкви покладено настанови влади, а не ініціатива общин [347, S. 108].

Уже в другій половині 1527 р. принципи «Інструкції» почали втілювати в практику під час проведення візитацій. Так, у липні 1527 р. відбулася перевірка стану церковної організації в парафії Вейда, а у вересні 1527 р. – у парафії Альтенбург. Проведення перших візитацій засвідчило потребу візитаторів у розробленні документа, що став би єдиною основою для наставляння священників і вчителів [529, S. 66].

Зазначена потреба зумовила створення «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», яку в 1528 р. розробив Філіп Меланхтон; передмову до цього твору написав Мартін Лютер [79]. Цим документом визначено головні обов'язки священнослужителів новоствореної територіальної церковної організації та регламентовано умови їх діяльності, а також розглянуто проблеми функціонування освітніх закладів. «Настанову візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» варто вважати одним із перших євангелічних церковних статутів.

Затвердження «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» документом, яким священнослужителі мали керуватися у повсякденній діяльності, дало змогу здійснювати перевірки територіальної церковної організації на якісно нових засадах. Регулярний контроль діяльності священнослужителів та вчителів повинен був сприяти підвищенню їх відповідальності, так само як і перевірки життя парафій мали посилити дисциплінування євангелічних громад. «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» допомогла реформаторам установити баланс між державними і церковними повноваженнями, що простежується в церковному праві Саксонії до XIX ст. [469, S. 431].

На основі «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» уже в 1528–1529 рр. затверджено візитаційні статuti для низки саксонських міст: Кемберга, Дюбена, Ейленбурга, Кольдіца, Грімми, Єссена, Лейсніга, Лібенверди, Лохау, Німегка, Преттіна, Торгау. Характерною рисою зазначених

документів є подібність структури, яка містила перелік обов'язків євангелічних проповідників, регламентацію шкільних занять, порядок функціонування «спільної каси».

У змісті візитаційних статутів саксонських міст, поряд зі спільними рисами, наявні й певні відмінності. Зокрема, у візитаційному статуті Кемберга, затвердженому 28 жовтня 1528 р., надано докладний опис щотижневих церковних служб, умов утримання священнослужителів, викладацького штату і діяльності шкіл, матеріальних витрат із боку міської ради [85]. Розгорнуті характеристики обов'язків проповідника та організації шкільного навчання містяться й у візитаційному статуті Лейсніга 1529 р. [86]. Заслужує на увагу, що в названому документі регламентовано функціонування такого важливого елементу євангелічної церкви, як «спільна каса»: саме в Лейснігу в 1523 р. прийнято перший статут, що передбачав її діяльність як засобу забезпечення нижчих верств міського населення [58]. Таким чином, на наш погляд, візитатори прагнули зміцнити територіальну церковну організацію, зберігаючи в її структурі інститути, що вже довели раніше свою життєздатність і корисність суспільству, і поширивши їх функціонування на нові території Саксонії. Так, діяльність «спільних кас» передбачена візитаційними статутами Грімми [82], Херцберга [83], Ессена [84], Преттіна [89].

Водночас візитаційні статути Ейленбурга [81], Лохау [87], Німегка [88] відрізняються від названих вище документів більшою стислістю, переважно охоплюючи проблеми діяльності проповідників. Можливо, це пояснюється меншими розмірами вказаних населених пунктів і, як наслідок, – меншим обсягом питань, що вирішували візитатори під час інспекцій місцевої церковної організації, зосереджуючись лише на найбільш суттєвих проблемах її функціонування.

Протягом 1528–1533 рр. кількість візитацій у саксонських і Тюрінзьких володіннях Веттінів поступово зростала. Максимального значення – 8 перевірок протягом року – вона досягла у 1533 р. [302, S. XXVII]. На наш погляд, така динаміка є характерною для первинного етапу регулярних

перевірок, що поступово охоплювали все більшу територію. Надалі, із упровадженням візитацій у практику повсякденної церковної діяльності, періодичність їх проведення залежала від потреб територіальної церковної організації. Так, на нашу думку, було досягнуто комплексного результату: візитації охоплювали все більшу частину Саксонії й одночасно поглиблювали реформаційні перетворення в цьому регіоні.

Проведення конфесійних перетворень значною мірою залежало від виявлення візитаторами проблем розвитку місцевої євангелічної церковної організації. До них належали низький освітній рівень проповідників (перш за все в сільських округах), а також складне матеріальне становище парафій. Візитаційні акти засвідчили наявність численних суперечностей між євангелічними пасторами та їх громадами [532, S. 103]. З'ясування подібних проблем давало змогу авторам більш пізніх євангелічних статутів ставити такі питання як пріоритетні завдання, що потребували вирішення візитаторами.

У візитаціях, що проводили на території курфюршества Саксонського, активну участь брали віттенберзькі реформатори. Зокрема, Мартін Лютер працював у складі візитаційної комісії, яка діяла з кінця 1528 р. до початку 1530 р. Разом з окружним начальником Гансом фон Метчем Лютер протягом зазначеного періоду відвідав низку євангелічних громад курфюршества Саксонського і Мейсена [469, S. 377]. Інший віттенберзький теолог Юстус Йонас у 1529 р. брав участь у візитації Грімми [82].

У середині 30-х рр. XVI ст. до здійснення візитацій у Саксонії активно долучився ще один відомий соратник Лютера – віттенберзький пастор Йоганн Бугенхаген. Оскільки проведення візитацій перебувало під контролем територіальної світської влади, закономірно, що тему перевірок євангелічних парафій висвітлено в листуванні Йоганна Бугенхагена з курфюрстом Йоганном Фрідріхом Саксонським.

Перше зафіксоване письмове звернення Бугенхагена до саксонського курфюрста датується 9 травня 1534 р. Офіційний характер звернення визначив його основний зміст: у цьому листі Бугенхаген і Йонас повідомляли правителя

про підсумки візитації у парафії Швайніц, що здійснювалася в березні того року, а також про заплановану перевірку парафії Бельциг. Унаслідок від'їзду частини членів візитаційної комісії, які представляли саксонське дворянство, спричиненого їх участю у князівських зборах, теологи не мали змоги вчасно завершити перевірку. Тому візитацію в парафії Бельциг призупинено; її здійснено в першій половині листопада 1534 р. [413, S. 306]. У листі Бугенхаген повідомляв саксонського курфюрста про відкладання перевірки, зумовленого не тільки від'їздом візитаторів-дворян, а й неврегульованою ситуацією навколо церковних будівель [24, S. 130]. Це засвідчує, що секуляризація церковного майна, на право розпорядження яким активно претендувало місцеве дворянство, залишалася однією з актуальних проблем лютеранської конфесіоналізації в Саксонії.

За зразком Саксонії, проведення візитацій поступово поширювалося на інші німецькі території, де Реформація мала успіхи. Зокрема, уже в 1527 р. розпочато проведення регулярних візитацій у ландграфстві Гессенському. Протягом їх здійснення на території ландграфства ліквідовано всі католицькі монастирі, секуляризовано їх майно, реорганізовано систему соціального забезпечення [422, S. 176]. У 1528 р. цей приклад наслідує ще один німецький територіальний правитель – маркграф Георг Бранденбурзько-Ансбахський [431, S. 574]. Крім того, у другій половині 20-х рр. XVI ст. візитації розпочато в герцогстві Брауншвейзько-Люнебурзькому і Пруссії [288, S. 194]. Наприкінці 20-х рр. – на початку 30-х рр. XVI ст. візитації розпочалися в містах Північно-Західної Німеччини, Померанії та інших регіонах, де принципи Реформації вже утвердилися або почали утверджуватися в суспільному житті. Саксонські візитації стали моделлю створення суверенних церковних організацій в євангелічних територіях [325, S. 137]. Як наслідок, курфюршество Саксонське в цей час зберігало значення провідного центру лютеранської конфесіоналізації в загальнонімецькому масштабі.

Незважаючи на територіальне розмаїття, візитації в різних регіонах Німеччини мали певні спільні риси. Оскільки проведення перевірок мало

на меті врегулювання правових й економічних проблем, до складу візитаційних комісій входили теологи, світські юристи і князівські радники [390, S. 152]. Вони мали проводити інвентаризацію церковного майна та перевіряти діяльність священнослужителів [484, S. 167]. Надалі обов'язки проведення візитацій покладено на суперінтендентів та синоди. Уперше таку схему проведення візитацій було запропоновано саме під час перевірок євангелічних парафій у курфюршестві Саксонському.

Візитації поділяють на такі види, як локальні (пов'язані з конкретними причинами – зловживання, низький рівень підготовки священників та вчителів, байдужість парафіян до віри) та генеральні (відбувалися регулярно – здебільшого щороку – в межах князівства чи міста) [498, р. 252]. Крім інспектування, у разі виявлення порушень вимог до організації священнослужіння візитатори мали повноваження карати винуватців.

Проведення візитацій потребувало розроблення їхньої програми. Тому звіти візитаторів готувалися за певною схемою, що полегшує їх використання як історичних джерел. Уже протягом перших візитацій саксонських парафій у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. оформлено структуру зазначених документів. Вона містила такі головні елементи: коротку характеристику проповідника та кюстера (дядька), опис церковного майна, регулярності відправи і змісту богослужіння, діяльності школи. Надалі візитаційні звіти розширювалися, охоплюючи такі важливі показники: вік, рівень освіти священнослужителів та вчителів.

Оформлення структурної схеми візитацій полегшило підведення їх підсумків. Зокрема, за результатами перевірки округи Віттенберга у 1533–1534 рр. візитатори дійшли висновку, що діяльність більшості місцевих пасторів відповідає ідейним вимогам Реформації і не засвідчує їх підтримки католицизму. Водночас, фінансове становище євангелічних священнослужителів залишалося складним. Так, більшість пасторських будинків потребувала ремонту, а прибутки пасторів і кюстерів були низькими. Населення часто відмовлялося сплачувати збори на користь

священнослужителів. Візитатори намагалися задовільнити найбільш невідкладні потреби священиків, умовляючи селян сплачувати податки і забезпечити купівлю найбільш необхідного інвентаря [403]. Подібні свідчення роблять звіт цінним історичним джерелом, що дає змогу вивчати повсякденне життя євангелічно-лютеранської церкви в умовах конфесіоналізації.

Поступово проведення візитацій вийшло за межі курфюршества Саксонського й поширилося на весь регіон. Під час нетривалого правління герцога Генріха V Доброчесного (1539–1541) в альбертинській частині Саксонії здійснено дві візитації. Перша з них відбулася в 1539 р. Необхідність її проведення зумовив активний опір нововведенням з боку місцевого католицького духовенства. Зокрема, таку позицію обстоював Мейсенський єпископ Йоганн фон Мальтіц. За його сприяння підготовлено катехізіс, витриманий у дусі реформованого католицизму (на думку Лютера, його укладачем був каноник Мейсенського собору Юліус Пфлюг). У цьому творі збережено ідею дистанціювання від прибічників євангелізму як «розкольників» і «єретиків» [295, S. 284]. Крім того, римсько-католицьку церкву в саксонському регіоні представляли чернечі ордени (зокрема францисканці), а підтримку їй продовжувала надавати значна частина місцевого дворянства [490, S. 18]. Активізація противника вимагала від прибічників Реформації якнайшвидшого здійснення виголошених цілей. В іншому випадку існувала загроза втрати ініціативи у процесі конфесійних перетворень і кінцевої поразки євангелізму.

Проведення першої візитації на території герцогства Саксонського регламентовано інструкцією Генріха Доброчесного від 10 липня 1539 р. Цей документ в основних рисах відповідав візитаційному статуту 1527 р. для курфюршества Саксонського [371, S. 82].

Герцогською інструкцією 1539 р. визначено, що сфера контролю візитаторів охоплює «парафії, священнослужителів, проповідників, капеланів, школи, вчителів й інші подібні справи» на території герцогства Саксонського. Візитатори повинні були використати свої повноваження для «усунення

помилкових думок» і виправлення стану справ у церковній та шкільній сферах відповідно до змісту інструкції [42, S. 257].

Протягом перевірки парафій герцогства Саксонського візитатори мали відповісти на такі основні питання:

- наскільки добре знають священнослужителі євангелічне віровчення і дотримуються його настанов у повсякденному житті;
- чи здійснено відхід від догматики й культу католицизму у церковній практиці;
- яким є матеріальне становище священнослужителів [42, S. 258–259].

Особливо помітне прагнення авторів інструкції 1539 р. усунути вплив католицизму на церковну організацію й відправлення культу. Так, зазначеним документом передбачено заборону діяльності чернечих орденів (зокрема августинців і францисканців) на території герцогства Саксонського, скасування римсько-католицької меси, виголошування проповідей у монастирях [42, S. 259]. Таку рішучість можна пояснити тим, що в укладанні інструкції безпосередню участь брали представники саксонського курфюрста Юстус Йонас і Георг Спалатін, позиція яких відповідала загальному курсу віттенберзьких теологів.

Спеціальні статті прямо забороняли проповідникам здійснювати на території герцогства Саксонського так звані «кутові» або «приватні» богослужіння (*Winkelmissen*), характерні для практики середньовічної католицької церкви [93, S. 263]. Варто зазначити, що згадані статті підготовлено для сільських проповідників. Можливо, необхідність розроблення спеціального документа для регламентації практики євангелічного богослужіння в сільських парафіях герцогства Саксонського зумовлено більшим консерватизмом та нижчим освітнім рівнем місцевих священнослужителів, порівняно з міськими проповідниками, оскільки серед останніх реформаційні ідеї почали поширюватися ще в 20-х рр. XVI ст.

За зразком курфюршества Саксонського територію герцогства Саксонського розділено на візитаційні округи, у кожному з яких працювала комісія у складі священнослужителів та юристів [371, S. 82]. У здійсненні візитації 1539 р. узяли участь священнослужителі, запрошені з курфюршества Саксонського: Йоганн Пфеффінгер, Вольфганг Фусс, Йоганн Бухнер, Лоренц Шреєр, Йоганн Райманн, Антон Лаутербах. За дорученням курфюрста до проведення візитації в герцогстві Саксонському залучено й таких відомих віттенберзьких теологів: Каспара Круцигера, Фрідріха Міконія, Ніколауса фон Амсдорфа [513, S. 70–71].

Дані візитації в герцогстві Саксонському засвідчили низку проблем у функціонуванні євангелічних парафій. Так, під час перевірки бенедиктинського монастиря Пегау виявлено матеріальні проблеми в парафії Штенч. Візитатори зазначили, зокрема, що в місцевого пастора вкрай погане житло, немає лук і дров. Для постійного нагляду за церковними справами візитатори протягом перевірки призначали суперінтендентів, які мали повноваження контролювати знання віровчення, здійснення богослужіння й повсякденне життя місцевих євангелічних священнослужителів. Так, згаданий вище Антон Лаутербах став суперінтендентом у Пірні [295, S. 285].

Унаслідок проведення візитацій відбулися певні зміни у складі духовенства в містах і селах герцогства Саксонського. Зокрема, у Лейпцизі до церкви св. Фоми призначено проповідника Фрідріха Бройнса і диякона Йоганна Фікера. До церкви св. Миколая за поданням міської ради рекомендовано колишнього ректора монастирської школи Вольфганга Пфендтнера. Проповідник церкви св. Якоба Георг Ліст (випускник Лейпцизького університету) зберіг свою посаду [371, S. 83–84].

Із грудня 1539 р. до жовтня 1540 р. в Мейсенському й Тюрінзькому округах герцогства Саксонського здійснено другу церковну візитацію. Необхідність її проведення зумовлено повільним упровадженням принципів Реформації в діяльність територіальної церковної організації, передусім – у сільських общинах [371, S. 89]. Протягом проведення візитації здійснено

огляд близько 500 парафій [513, S. 74]. Відсутність серед візитаторів віттенберзьких теологів дає підстави Х. Смолінські визначити перевірку 1539–1540 рр. як крок у напрямі відходу герцогства від впливу курфюршества Саксонського до розбудови самостійної церковної організації [490, S. 18]. На нашу думку, подібний крок засвідчив, що лютеранська конфесіоналізація поставала в очах правителів альбертинської лінії династії Веттінів важливим засобом ведення власного політичного курсу, що мало забезпечити їм змогу підпорядкувати своїй владі діяльність місцевих євангелічних общин, уникаючи контролю ернестинських правителів.

Особливу увагу під час другої візитації в герцогстві Саксонському приділено стану матеріального забезпечення парафіяльних священнослужителів і вчителів. Навряд чи це можна пояснити лише турботою про їхній добробут; найімовірніше, герцогська влада, даючи згоду на проведення візитації, мала на меті власні інтереси. Дослідники зазначають, що наявність фінансових проблем вплинула на рішення герцога Генріха здійснити секуляризацію церковного майна [144, с. 118]. Механізмом реалізації зазначеного рішення стало визнання патронату герцогської влади над церквами, що передбачало право управління й використання церковного майна в інтересах територіальних правителів [513, S. 73]. Проведення візитацій забезпечувало можливість здійснити облік церковних ресурсів і надалі використовувати їх під контролем герцогської адміністрації.

У підсумковому звіті візитаторів від 11 жовтня 1540 р. наголошено на необхідності ретельної підготовки священнослужителів до виконання своїх обов'язків, що мали перевіряти суперінтенденти, на моральній поведінці священників, яка повинна була слугувати за приклад парафіянам, на здійсненні нагляду за їх поведінкою й родинним життям з боку консисторії, на узгодженні змісту проповідей із принципами Аугсбурзького віросповідання [39, S. 284–285]. Виокремлення візитаторами зазначених завдань дає змогу висловити припущення, що в діяльності саксонських священнослужителів спостерігалися

певні порушення принципів, проголошених герцогською інструкцією й церковним статутом 1539 р.

Друга візитація в герцогстві Саксонському, як і попередня перевірка, не мала на меті врегулювання соціальних проблем, що безпосередньо впливали на стан церковних та шкільних справ у регіоні: її завдання обмежено контролем діяльності конкретних осіб, які безпосередньо відповідали за організацію церкви та школи на місцях. Значна частина місцевих євангелічних священнослужителів виявила недостатні знання для успішного виконання своїх обов'язків. Водночас далеко не всіх представників прокатолицьки налаштованого духовенства усунуто з посад [371, S. 93].

Після переходу більшої частини саксонських земель під контроль альбертинської лінії династії Веттінів протягом правління Моріца (1547–1553) нових візитацій на території курфюршества Саксонського не відбувалося [442, S. 48]. На наш погляд, це пояснюється загальною ситуацією в Саксонії періоду після Шмалькальденської війни, коли і світські, і духовні особи, які повинні були готувати й здійснювати візитаційні заходи, мали інші пріоритети. Головні інтереси саксонського курфюрста та його оточення на той час полягали в якнайшвидшому утвердженні своєї влади на нових територіях, а євангелічних священнослужителів – у прагненні зберегти принципи лютеранської конфесії всупереч положенням Аугсбурзького інтерима.

Сприятлива ситуація для відновлення візитацій склалася після завершення «Князівської війни» й укладання Пассауського договору 1552 р. Зазначені події змінили баланс політичних сил на користь євангелічного угруповання, заклавши основу для відновлення діяльності територіальних структур лютеранства. За деякий час розпочалося документальне оформлення такого стану справ. Від імені Августа I у березні 1555 р. видано «Інструкцію для візитацій», що мали проводитися на території курфюршества Саксонського [44]. В укладанні зазначеного документа взяли участь найбільш авторитетні віттенберзькі теологи: Меланхтон, Бугенхаген, Майор, Форстер, Пфєффінгер [328, S. 20].

Г.-В. Крумвіде підкреслює деякі суттєві положення, які відрізняли зміст курфюршеської інструкції 1555 р. від аналогічної інструкції 1527 р. Це, зокрема, наголошення на необхідності захисту євангелічного вчення від «численних єретичних помилок та оман». До таких поглядів віднесено цвінгліанство, анабаптизм, ідеї Кальвіна, Озіандера, Майора, Швенкфельда, Буллінгера, поширення творів яких на території курфюршества Саксонського заборонено [405, S. 134]. На нашу думку, така вимога позначила виникнення тенденцій лютеранської ортодоксії, що відповідала політичним інтересам саксонських правителів. Водночас вона ще не засвідчувала остаточного утвердження ортодоксальних принципів як ідейного змісту лютеранської конфесіоналізації, оскільки для цього подібні вимоги мали бути виражені й у євангелічних віросповідних книгах.

Інструкція 1555 р. передбачала, що всі шкільні вчителі, як і парафіяльні священнослужителі, мають бути проєкзаменовані щодо знання принципів Аугсбурзького віросповідання 1530 р., підтвердженого на території курфюршества Саксонського в 1551 р. окремим документом («Саксонське віросповідання»). Візитатори повинні перевіряти поведінку священнослужителів і шкільного персоналу, наявність інвентаря, необхідного для відправи богослужіння та проведення занять, регулярність отримання священниками й учителями заробітної плати, її розміри [442, S. 51].

Згідно з інструкцією 1555 р., від священнослужителів вимагали нагляду за присутністю всіх місцевих мешканців на богослужінні, а також за їх причащенням. Контролю суперінтендентів підлягали знання євангелічними священнослужителями «закону та Євангелія», уміння проповідувати й викладати громаді лютерівський Малий Катехізис [44, S. 307].

Відповідно до принципів зазначеної інструкції, протягом 1555–1556 рр. здійснено генеральну візитацію парафій на території курфюршества Саксонського. Важливу роль у підготовці та проведенні цього заходу відіграв один із представників «молодшого покоління» віттенберзьких теологів Пауль Ебер – на той час викладач Віттенберзького університету [328, S. 20].

Обов'язки проведення візитації покладено на суперінтендентів та синод [371, S. 104].

Візитаційні статuti, затверджені в курфюршестві Саксонському для проведення інспекцій 1555–1556 рр., дещо відрізняються від настанов більш раннього періоду: насамперед у них розглянуто конкретні практичні питання функціонування територіальної церковної організації. Імовірно, оскільки протягом попередніх десятиліть така організація загалом уже оформилася як діюча система, головною метою проведення нових візитацій постало подальше вдосконалення її окремих складників. Зокрема, у візитаційному статуті Аннаберга 1555 р. наголошено на необхідності присутності місцевих бюргерів і горних робітників на богослужіннях, вивчення лютерівського «Малого Катехісису» дітьми, морального виховання як умови укладання шлюбу і подальшого сімейного життя. Візитатори мали з'ясувати, наскільки священнослужителі є готовими до виконання таких завдань, а також – чи не поширюють священники та вчителі «хибних учень і шкідливих оман». У статуті прямо зазначалося, що інспекції здійснюються «від імені і за волею високоповажного курфюрста нашого» [80]. Аналогічне зауваження міститься у статуті візитаторів Пірни [13]. Необхідність неухильного виконання курфюршеских розпоряджень щодо проведення візитацій підкреслено також у статутах Дебельна [94], Цвіккау [92] й інших саксонських міст. Як результат, право територіальної влади курфюршества Саксонського впливати на церковні справи офіційно визнано та санкціоновано. Завдяки проведенню візитацій теоретичні положення Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. мали стати частиною повсякденної практики лютеранської громади.

Звіти візитаторів є важливим джерелом знань про те, наскільки успішно виконувалося зазначене завдання лютеранської конфесіоналізації. Подібно до візитаційних статутів другої половини XVI ст., звіти про візитації в курфюршестві Саксонському цього періоду також розширюються порівняно з аналогічними документами 20–30-х рр. XVI ст. Так, у матеріалах візитації у курфюршестві Саксонському 1555 р. опис кожної парафії розпочинається із

зазначення її адміністративного підпорядкування. Зокрема, парафії Лохау, Аксін, Баттін, Бетау, Даутчен, Горцдорф, Хольцдорф були визначені як «володіння курфюрста», тоді як Кледен належав до володінь Віттенберзького університету [69, S. 128]. Таким чином, владні повноваження правителів у церковних справах у межах своїх територій, проголошені Аугсбурзьким миром, офіційно підтверджувалися.

Візитаційні акти другої половини XVI ст., порівняно з більш ранніми матеріалами візитацій, значно докладніше характеризують засади функціонування і проблеми розвитку євангелічної церкви на місцях. Свідчення саксонських візитаторів другої половини XVI ст. більш глибоко розкривають особистість священнослужителів і шкільних учителів, оскільки в цих документах приділено велику увагу професійним знанням проповідників та дячків, їх матеріальному стану, родинним зв'язкам, у деяких випадках – уподобанням й інтересам. Зокрема, матеріали генеральної візитації 1555 р. засвідчують, що в парафії міста Преттін на той час відправляли службу четверо осіб – проповідник Валентин Кюне, дякон Христофор Леман, вчитель Фредерік Вінклер, кантор Філіп Коці. Всі четверо мали університетську освіту. Проповідник Кюне навчався в Лейпцигу, пройшов ординацію у Віттенберзі, після чого 9 років служив у Преттіні дяконом і 3 роки – проповідником. Дякон Леман, завершивши п'ятирічне навчання у Віттенберзі, здобув учений ступінь магістра, потім 9 років служив у Преттіні вчителем і 3 роки – дяконом. Син міського писця Вінклер, закінчивши навчання у Віттенберзькому університеті, здобув ступінь бакалавра і на час проведення візитації вже 3 роки працював учителем. Сином місцевого службовця був і кантор Коці, який 2 роки навчався у Лейпцигу і 1 рік – у Віттенберзі. Крім того, у Преттіні на посаді вчителя для дівчаток працював місцевий бюргер Якоб Грефе, під керівництвом якого навчалось 10 школярок [69, S. 11]. На нашу думку, для невеликого містечка, яким був Преттін, зазначена кількість священнослужителів та учителів (з урахуванням достатнього рівня їх освіти) загалом задовольняла потреби церковної общини.

Зазначені матеріали візитації 1555 р. засвідчують, що головним джерелом фінансування служби священиків і вчителів залишалися внески членів общини до «спільних кас», які беруть початок у часи Реформації. Крім того, проповідники отримували платню від Ради міста, а також певні суми за треби від бюргерів, а вчителі здобували додаткову платню від батьків кожного учня [69, S. 12–15].

Візитатори ретельно фіксували розміри платні, яку священики, дячки та вчителі отримували за свою службу. Показово, що обов'язкове грошове забезпечення нерозривно було пов'язане з виконанням цієї служби. Таким чином, у випадку неможливості виконувати свої обов'язки через хворобу або похилий вік священнослужителі та вчителі виявлялися матеріально незахищеними [435, S. 301]. Їх подальше існування залежало від добровільної допомоги місцевої євангелічної общини.

Водночас візитаторами зазначено, що через виконання різних видів робіт та полювання в недільні дні значна частина селян – членів общини з міської округи – відсутні на богослужінні і «тижнями не чули жодної проповіді». Священнослужителі мали виправити таку ситуацію [69, S. 18]. Однак зміст зауваження візитаторів дає змогу припустити, що подібні заклики за умов збереження численних феодалських повинностей, які не залишали селянам багато вільного часу, окрім неділі, для задоволення власних життєвих потреб, не були ефективними.

Матеріали візитацій є цінним джерелом і для вивчення соціально-економічного становища парафій курфюршества Саксонського. Інвентар місцевих церков та шкіл візитатори найчастіше оцінювали як «застарілий». На нестачу майна скаржилися самі священнослужителі, посилаючись на власні звіти попередніх років – зокрема, у парафії Бетау [69, S. 111]. Імовірно, це допомагало уникнути звинувачень у розкраданні інвентарю. Зокрема, умеблювання будинку священика в цій парафії складалося з двох столів та двох ліжок. Увага до подібних подробиць, на наш погляд, є ще одним виявом посилення регламентації церковного життя.

Дані генеральної візитації 1555 р. засвідчують сумлінне ставлення низки шкільних викладачів – зокрема випускника Віттенберзького університету Фрідріха Вінклера, який працював у школі в Преттіні [69, S. 17], магістра Андреаса Берге, котрий викладав у Єссені [69, S. 213], – до навчання дітей. Водночас звіти візитаторів дають змогу дійти висновку, що в багатьох сільських саксонських школах не було передбачено викладацької посади (вочевидь, через брак коштів у сільській громаді на утримання вчителя). Тому в початкових сільських школах, де не існувало спеціальної посади вчителя, їх роль виконували кюстери. Вони передусім відповідали за навчання дітей основам євангелічного вчення. Як і в попередні десятиліття, основним засобом цього навчання залишався «Малий Катехізіс» Мартіна Лютера. Однак ані вчителі, ані кюстери не могли виголошувати проповіді, оскільки вони, на відміну від священнослужителів, не проходили ординацію [503, S. 127].

Участь у візитаціях посадових осіб, які представляли інтереси саксонського курфюрста, давала змогу більш ефективно вирішувати наявні проблеми і водночас сприяла посиленню впливу територіальної влади в суспільстві. Тому, на нашу думку, здійснена після ліквідації філіпітського угруповання візитація парафій курфюршества Саксонського 1575 р. передусім мала на меті перевірку відданості місцевих священнослужителів «чистоті вчення» і, як наслідок, – їх лояльності до територіальної влади.

Матеріали візитації 1575 р. засвідчують, що в курфюршестві Саксонському поступово відбулося утвердження певних вимог для зайняття посад священнослужителів. Важливе місце серед цих вимог посідала університетська освіта; іншою вимогою була подальша практична діяльність священнослужителя в євангелічній організації. Так, 59-річний Вольфганг Кемпф (пастор в парафії Аксін) після чотирирічного навчання у Віттенберзі два роки служив учителем, три роки – дияконом, а в 1545 р. став проповідником [69, S. 77]. Водночас існували й інші можливості посісти посаду священнослужителя: так, проповідник Христофор Вальтер з парафії Хольцдорф

раніше працював коректором у відомій типографії Ганса Люффта у Віттенберзі [69, S. 195].

Дані візитації 1575 р. засвідчують непоодинокі випадки переходу посад священнослужителів у межах однієї родини. Зокрема, у парафії Аннабург на час проведення перевірки вже протягом 13 років проповідником був Захарія Кайзер, який змінив на цій посаді свого батька Йоганна Кайзера, а до того був проповідником у Лебусі [69, S. 57]. В Аксіні Вольфганга Кемпфа замінив його син Каспар, що пройшов курс наук у школах Цербста і Грімми, а згодом став студентом Віттенберзького університету [69, S. 77–78]. У зазначених випадках, на нашу думку, мова йде не про вирішальний вплив сімейності на посідання посади в євангелічній церковній організації, а про здатність нащадків продовжити справу батьків завдяки набутому практичному досвіду та теоретичним знанням.

Візитація 1575 р. постійно спиралася на матеріали попередньої перевірки. Так, зокрема, при огляді майна парафій Аннабург, Аксін, Баттін візитатори зазначають: «Церковний інвентар порівняно з попереднім не змінився», «Інвентар залишається старим» [69, S. 57], «Церковне майно і церковні прибутки... є такими самими, як було зазначено в 1555 р.» [69, S. 77], «Парафіяльні відносини є незмінними. Сплати від мешканців Баттіна такі самі, як і в 1555 р.» [69, S. 91]. В Аннабурзі детально розглянуто навіть місцеві фруктові рослини: «У саду при будинку проповідника немає вишень та горіхів; ростуть лише молоді яблуні та одна груша» [69, S. 57]. Подібна ретельність візитаторів дає змогу простежити як фінансово-майнові відносини між священнослужителями та общиною, так і динаміку розвитку добробуту самих священнослужителів.

Візитації стали важливим засобом лютеранської конфесіоналізації в Саксонії раннього Нового часу. Участь у них світських осіб дала змогу оперативно вирішувати наявні практичні проблеми функціонування церковної організації і водночас сприяла посиленню впливу князівської влади на діяльність священнослужителів.

Під час візитацій виявлено серйозні проблеми розвитку євангелічної церковної організації Саксонії. До них належали низький освітній рівень проповідників (перш за все – у сільських районах), а також матеріальне зубожіння парафій. Організаційне зміцнення євангелічних общин Саксонії насамперед мало спиратися на гарантії їх матеріального забезпечення, яке покладалося на общину і здійснювалося шляхом щоквартальних внесків парафіян. Водночас із цією метою могли бути використані й кошти колишніх добродійних закладів, якими до Реформації опікувалася католицька церква [281, S. 100].

Візитації другої половини 20-х – першої половини 40-х рр. XVI ст. регламентували основні принципи діяльності євангелічної церкви, визначаючи напрями її подальшого розвитку. Вони заклали засади матеріального забезпечення церковної організації і визначили вимоги до священнослужителів. Візитації другої половини XVI ст. спрямовані на подальше зміцнення єдності церковної організації курфюршества Саксонського, офіційно визнаної на цій території після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Результатом візитацій другої половини XVI ст. стало подолання ідейних розходжень серед прибічників євангелізму й становлення лютеранської ортодоксії, що відповідало політичним інтересам саксонських правителів.

3.3. Перші євангелічні статuti Саксонії, їх вплив на інші території Німеччини

Динамічному поширенню лютеранства в саксонських територіях у другій половині 20-х – першій половині 40-х рр. XVI ст. сприяла поява євангелічних церковних статутів. Уже в перші десятиріччя Реформації в курфюршестві Саксонському розпочалося створення документів, що регламентували питання розвитку територіальної церковної організації. Такі документи мали різне походження: якщо в період масового реформаційного руху початку 20-х рр. XVI ст. ініціатором їх створення найчастіше поставала бюргерська община («Новий порядок міста Віттенберга» 1522 р.), то після завершення Селянської

війни першість у здійсненні перетворень церковної організації Саксонії переходить до курфюрста і магістратів. Аналогічні процеси поступово розгорталися й в інших регіонах Німеччини. Розроблення і прийняття органами територіальної влади відповідних документів засвідчують легітимізацію реформаційного руху.

На нашу думку, зрушення в позиціях політичної верхівки німецького суспільства зумовлено масовими виступами нижчих і середніх верств населення початку 20-х рр. XVI ст. проти католицької церкви і змінами у відносинах між імператорською владою та територіальними правителями. Із ухваленням постанови Першого Шпеєрського рейхстагу 1526 р., що фактично визнала право німецьких князів діяти в релігійній сфері на власний розсуд, останні розгорнули активну діяльність у напрямі регламентації питань устрою новоствореної євангелічної церкви. Зазначена активність територіальних правителів постала ключовою характеристикою лютеранської конфесіоналізації. Ідейною основою вирішення проблем церковної організації в різних регіонах Німеччини стали підходи, запропоновані віттенберзькими реформаторами у розроблених ними статутах. Перші спроби регулювання церковного життя на засадах євангелічних статутів здійснено на території курфюршества Саксонського у 20-х рр. XVI ст.

До перших євангелічних церковних статутів Саксонії Е. Зелінг відносить документи, написані особисто Мартіном Лютером. Серед них дослідник виокремлює праці «Про порядок богослужіння у громаді» (1523) [55], «Формулу меси», підготовлену Лютером для євангелічної громади Віттенберга («Formula missae et communionis pro ecclesia Wittenbergensis») (1523) [54], «Порядок німецької меси» (1526) [53]. Основний зміст зазначених євангелічних статутів складала проблемні питання проведення богослужіння, що виявили себе вже протягом перших років Реформації.

Наміри Мартіна Лютера надати віруючим чітку програму реформування існуючої церковної організації засвідчив твір «Про порядок богослужіння у громаді», написаний реформатором на прохання євангелічної громади Лейсніга

і вперше виданий у 1523 р. [296, S. 126]. Головним об'єктом критики Лютера у зазначеній праці стали «зловживання», які реформатор убачав у повсякденному релігійному житті. До них Мартін Лютер відносив: забуття Слова Божого, від якого «лишилися тільки уламки у вигляді читання та співів»; виникнення «численних небилиць і побрехеньок», поширених у життєписах святих, гімнах і проповідях; ставлення до літургії як до доброї справи, «за посередництва якої можна здобути Божу благодать і спасіння» [55, S. 2].

Названі явища, на думку Лютера, мали бути усунені з життя євангелічної громади віруючих. Шлях до покращення згаданої ситуації Мартін Лютер убачав у реформуванні богослужіння. Його ідейним центром повинно стати читання і тлумачення біблійних текстів – Старого Заповіту і Нового Заповіту. Проповідь і молитву реформатор уважав обов'язковими елементами будь-якої літургії [55, S. 3]. Як наслідок, у середовищі прибічників Реформації починали закладатися основи нової конфесійної ідентичності – попри те, що початковою метою самого Лютера було не створення нової церкви, а оновлення церковної організації, що вже існувала.

Праця Лютера «Про порядок богослужіння у громаді» мала на меті регламентацію низки конкретних питань церковного життя і закладання фундаменту нової євангелічної громади [291, S. 125]. Поширення зазначеного твору стало важливою передумовою розгортання лютеранської конфесіоналізації, насамперед – на території курфюршества Саксонського.

На початку 20-х рр. XVI ст. Лютер уважав передчасним запровадження принципово нової форми євангелічної меси: на той час він обстоював ідеї реформування існуючої літургії. Зберігаючи загалом форму римсько-католицької меси, Лютер вилучив з неї все, що стосувалось її жертвовного характеру, культу святих, поклоніння Діві Марії. Головне значення Лютер надавав поширенню Божого слова. На думку реформатора, коли Божому слову буде відкрито шлях, коли воно пошириться серед мас, тоді можна буде запровадити нове богослужіння [117, с. 55].

Подальше становлення територіальної церковної організації Саксонії на засадах євангелічного віровчення пов'язано з підготовкою Лютером «Формули меси». Якщо праця «Про порядок богослужіння у громаді» регламентувала відносини між священнослужителями і євангелічною громадою, то «Формула меси» скеровувала конфесійне будівництво в напрямі утвердження євангелічного культу, що виявляв принципові відмінності від католицького.

Затвердження лютерівської «Формули меси» у 1526 р. і підготовка Філіпом Меланхтоном «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» у 1528 р. позначили новий етап оформлення євангелічних церковних статутів Саксонії. Згадані твори, у яких визначено масштаби реформи богослужіння й основні завдання євангелічних общин, заклали засади подальшого розроблення низки євангелічних статутів, які охоплювали провідні напрями політики територіальних правителів, міст, церковних общин [311, S. 71].

Євангелічні церковні статути містили в собі виклад основних догматів і культу лютеранського віровчення, а також регламентували практичну діяльність церков та шкіл певного регіону. Унаслідок цього «вертикальний вплив» Реформації доповнювався «горизонтальним впливом» [458, р. 316]. Завдяки впровадженню євангелічних статутів у дію Реформація поширювалася не тільки за напрямом «Віттенберг – території», а й від центрів цих територій до їх периферії (від великих міст до містечок та селищ). Надалі, згідно з принципами євангелічних статутів, здійснювалося реформування місцевої церковної організації (призначення проповідників, шкільних учителів, регламентація їх обов'язків, матеріального забезпечення) і змісту богослужіння (відправа таїнств Хрещення та Причащання за лютеранським обрядом, виконання євангелічних духовних пісень общиною).

А. Ю. Прокоп'єв визначає відносини між лютеранським духовенством та світською владою як партнерські, тобто такі, що розвивались на засадах взаємодопомоги [246, с. 120]. Однак твердження дослідника про відображення подібного стану речей у церковних статутах другої половини XVI ст. потребує

уточнення – зазначені ідеї виявляються у змісті євангелічних статутів уже з кінця 20–30-х рр. XVI ст. Водночас, на нашу думку, у реальному розвитку євангелічної церкви конфесійної доби партнерські відносини від самого початку лютеранської конфесіоналізації не означали рівності між партнерами: світська влада підпорядковувала собі церковні структури, перетворюючи їх на невід’ємний складник земельної держави раннього Нового часу. Євангелічні статuti виявили важливу тенденцію лютеранської конфесіоналізації – прагнення територіальних правителів (князів і магістратів) за рахунок церковних прав розширити власні повноваження [184, с. 88].

Провідну роль у регламентації питань устрою територіальної церковної організації відігравала місцева влада відповідного регіону. Водночас зберігався тісний зв’язок євангелічних міст і територій Німеччини із провідним центром лютеранства: іноді авторами церковних статутів були саме запрошені з Віттенберга теологи. Серед них особливо значущою постає активність Йоганна Бугенхагена, який за період 1528–1544 рр. підготував євангелічні статuti Брауншвейга, Гамбурга, Любека, Померанії, Шлезвіг-Голштінії, Брауншвейг-Вольфенбюттеля, Хільдесхайма, а також на запрошення короля Крістіана III узяв участь у здійсненні Реформації в Данії [362; 493; 494]. На нашу думку, така активна діяльність віттенберзького реформатора посилювала вплив саксонської моделі лютеранської конфесіоналізації на інші євангелічні регіони Німеччини та країни Європи, у яких набув поширення реформаційний рух.

Провідну роль Саксонії у лютеранській конфесіоналізації в німецьких територіях допомагають простежити листи Йоганна Бугенхагена. У другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. Бугенхаген здійснив декілька виїздів до міст Північної Німеччини, у яких раніше було розпочато реформаційні перетворення (Брауншвейг, Гамбург, Любек), із метою укладання євангелічних церковних статутів.

Успішне виконання зазначеного завдання забезпечило реформатору широку відомість за межами Віттенберга, зумовивши численні звернення до нього з боку євангелічних магістратів по допомогу у вирішенні

організаційних питань церковного устрою відповідних територій. Так, міська рада Герліца у листі від 15 жовтня 1530 р. прохала Бугенхагена порадити їм гідного кандидата на посаду місцевого проповідника, який у зв'язку з одруженням залишив священнослужіння [24, S. 100].

Листи Бугенхагена до міської ради Ростока від 1 липня 1531 р. і від 24 листопада 1531 р. також варто розглядати як складник його церковно-організаційної діяльності [444, S. 118]. У першому зі згаданих листів йдеться про призначення міського проповідника, на посаду якого Бугенхаген рекомендував кандидатуру колишнього любецького проповідника Реймара, наголошуючи на збереженні останнім «чистоти віросповідання» відповідно до принципів євангелічного віровчення [24, S. 105]. У другому листі мова йде про необхідність неухильного дотримання проповідниками ключових положень євангелічної доктрини [24, S. 109]. На нашу думку, звернення до саксонського реформатора з боку міських рад різних регіонів Німеччини засвідчують, що Віттенберг протягом тривалого часу залишався ідейним центром лютеранської конфесіоналізації в німецьких землях.

Під час проведення візитації на території Бельцига в листопаді 1534 р. Йоганн Бугенхаген отримав запрошення взяти участь у роботі ландтагу Померанії у Трептові, на якому планувалося затвердити євангелічний церковний статут території. У листі Бугенхагена до померанських герцогів Барніма та Філіпа від 9 листопада 1534 р. реформатор, отримавши дозвіл курфюрста Йоганна Фрідріха, повідомляє адресатів про згоду взяти участь у перетвореннях церковного життя в Померанії [24, S. 135].

Відгукнувшись на герцогську пропозицію, реформатор на деякий час повернувся до рідної землі (він народився в померанському містечку Воллін, навчався у Грейфсвальдському університеті, а в 1504–1520 рр. був ректором школи та вікарієм монастиря у Трептові). На засіданні Трептовського ландтагу 13–14 грудня 1534 р. представники померанського духовенства, дворянства та міст схвалили герцогське рішення щодо запровадження Реформації і доручили Йоганну Бугенхагену очолити її проведення.

Померанський церковний статут є характерним зразком територіального євангелічного статуту доби лютеранської конфесіоналізації. Над зазначеним документом реформатор працював у замку в Рюгенвальде наприкінці 1534 р., а вже на початку січня 1535 р., перед початком першої візитації у Штольпі, рукопис статуту передано до друкарні.

Структура і зміст Померанського євангелічного статуту мають деякі відмінності порівняно з першими євангелічними статутами Саксонії. Зокрема, розділи, присвячені діяльності місцевих шкіл, не виділено в окрему частину: вони містилися в першій частині Померанського статуту разом із викладом діяльності церковної організації. У другій частині схарактеризовано діяльність «спільної каси», у третій – проведення церковних свят і церемоній.

Уже в розділі «Про вчення» Померанського статуту зазначено: основи євангелічного віровчення сформульовані в «Аугсбурзькому віросповіданні» [48, S. 161]. Ухвалення названого віросповідного твору в 1530 р. дало змогу прибічникам євангелізму уточнити ключові догматичні положення, що знайшло вияв у більш пізніх документах лютеранської конфесії. В.-Д. Хаушільд зазначає, що починаючи саме з Померанського статуту, виклад програмних положень віровчення у євангелічних статутах став передувати висвітленню решти церковних питань [346, S. 85].

Основне місце в євангелічному богослужінні зберігала проповідь. У будні в кожній парафії вона відбувалася раз на день, а в менших містах – тричі на тиждень. Проте кожен священнослужитель мав виголошувати протягом тижня не більше трьох проповідей (без урахування неділі і святкових днів) [48, S. 163–164]. Така регламентація повинна була прилучити членів общини до нових норм євангелічного богослужіння і забезпечити більш глибоке знання лютеранськими проповідниками різних священних текстів: Катехізису, Євангелій, Діянь Апостолів. Вона також мала запобігти надмірному навантаженню і перевтомі проповідника.

Померанський статут розглядав і структуру євангелічної церковної організації. Зокрема, їй присвячено розділ «Служба візитаторів». Візитатори

мали контролювати виконання службових обов'язків та особисте життя проповідників і вчителів [48, S. 180–186]. Такий порядок відрізнявся від положень Брауншвейзького статуту 1528 р., згідно з яким функцію контролю мала виконувати комісія зі священнослужителів (суперінтендент і ад'ютор), членів Ради міста, представників «спільної каси», яку створювали на період конкретної перевірки церков та шкіл – раз на півроку [36]. Передбачена ж Померанським статутом служба візитаторів була постійною.

Зростання ролі контролю в діяльності євангелічної церковної організації постало важливою ознакою лютеранської конфесіоналізації. Євангелічні церковні статути конфесійної доби передбачали проведення візитацій, що допомагали визначити становище євангелічних парафій і покращувати його відповідно до принципів нового вчення [474, S. 9]. Такий порядок у 30-х рр. XVI ст. остаточно змінив принципи «громадської Реформації», згідно з якими євангелічні перетворення насамперед мали спиратися на ініціативу самих віруючих. На наш погляд, запровадження подібного порядку в Померанії мало за зразок набутий на рубежі 20–30-х рр. XVI ст. досвід перших візитацій у Саксонії, успіх яких засвідчив ефективність подібних практик лютеранської конфесіоналізації, сприяючи їх розповсюдженню в інших євангелічних регіонах Німеччини.

Утверджуючи в Померанському євангелічному статуті головні принципи євангелізму, Йоганн Бугенхаген водночас намагався зберегти певну спадкоємність розвитку церкви. Було передбачено, що в територіальній євангелічній організації єпископ виконує ряд важливих функцій: проводить ординацію проповідників, регулює родинні суперечки [48, S. 170–171].

Після повернення Йоганна Бугенхагена до Віттенберга в серпні 1535 р. продовжує зростати кількість адресатів його кореспонденції та інтенсивність листування. На нашу думку, таке зростання чисельності листів пояснюється тим, що внаслідок попередньої успішної організаційної діяльності у Віттенберзі і за його межами реформатор набув великого авторитету серед прибічників лютеранства, зокрема – у владних колах.

Найбільш масштабним за кількістю одиниць є листування Йоганна Бугенхагена з королем Данії Крістіаном III. До нашого часу збереглося більш як 50 листів, написаних реформатором, і близько 40 листів короля, адресованих Бугенхагену. Дослідники зазначають, що тон цього листування переважно є не офіційним, а сердечним з обох боків [481, S. 238]. Невимушеність спілкування між реформатором і королем варто пояснити винятково важливою роллю, яку Бугенхаген відіграв в утвердженні лютеранства в Данії, що безпосередньо позначилося і на політичних успіхах Крістіана III.

Листування Бугенхагена з Крістіаном III розпочалося у другій половині 30-х р. XVI ст., після завершення масштабної громадянської війни в Данії 1534–1536 рр. (так званої «графської чвари»). Військо Крістіана III, обраного королем державною радою Данії в 1534 р., спочатку придушило селянське повстання, а згодом – об'єднані сили данських міст і Любека; після тривалої облоги у 1536 р. капітулював Копенгаген [153, с. 55]. Перемога Крістіана III звільнила Данію від засилля ганзейських купців, вивела її зі стану перманентного внутрішнього розколу, розчистила шлях для майбутнього утвердження абсолютизму [243, с. 303].

Після згаданих подій Крістіан III заарештував католицьких єпископів, здійснив вилучення земель духовенства на користь корони і перебудував церковну організацію. Він реорганізував систему державного управління, створивши новий орган – рїксдаг, до якого ввійшли 19 членів колишньої державної ради і 1200 делегатів від дворян, міщан та селян. Крім того, усі члени новоствореного рїксдагу заздалегідь дали згоду на рішення короля щодо скасування католицької обрядовості, закриття монастирів і впровадження євангелічного богослужіння [115, с. 132–133]. Для успішного завершення Реформації в країні Крістіан III звернувся за підтримкою до Віттенберга.

У листі Бугенхагена до Крістіана III від 3 грудня 1536 р. йдеться про можливість участі реформатора в організаційному перетворенні церковного устрою Данії. Дякуючи Крістіану III за виявлену довіру у справі запровадження «добрих церковних статутів» на території королівства, Бугенхаген докладно

перелічує питання, які мають бути регламентовані цими статутами (утримання церковного майна, церков, шкіл, забезпечення проповідників, учителів, турбота про незаможних і хворих осіб, бідних студентів, проведення щорічних візитацій та ін.). Реформатор посилається на успішний досвід вирішення зазначених проблем у межах церковної організації курфюршества Саксонського [24, S. 142–143]. Імовірно, глибоке розуміння Бугенхагеном різних аспектів функціонування євангелічної церковної організації, набуте внаслідок безпосередньої участі в її створенні і діяльності на території німецьких міст і князівств, зумовило вибір Крістіаном III його кандидатури на місце організатора Реформації в Данії.

16 травня 1537 р. саксонський курфюрст Йоганн Фрідріх Великодушний звернувся до Бугенхагена з листом, у якому повідомляв про надання ним згоди на пропозицію Крістіана III щодо участі віттенберзького реформатора в розробленні церковного статуту Данії [24, S. 149]. 5 липня 1537 р. Бугенхаген вирушає до Копенгагена. 12 серпня 1537 р. (на день народження короля) він здійснив коронацію Крістіана III і його дружини [411, S. 378].

Запрошення віттенберзького реформатора до двору короля Данії для коронації і подальшого здійснення Реформації в цій країні, на наш погляд, є важливим свідченням зростання політичної ролі курфюршества Саксонського не тільки у Священній Римській імперії, а й за її межами. Воно доводить, що розвиток земельної державності Саксонії поступово перетворював її на активного політичного суб'єкта в системі міжнародних відносин раннього Нового часу.

Дворічна праця в Данії збагатила реформатора новим досвідом, свідченням чого є його листування 1537–1539 рр. Так, у листі від 21 листопада 1537 р. Бугенхаген вітає Крістіана III з успішним прибуттям до Голштінії й одночасно обговорює ключові проблеми діяльності новоствореної церковної організації: здійснення ординації священнослужителів, які надалі мали проводити візитації, читання євангелічних лекцій, реформування університету в Копенгагені [24, S. 156]. Важливість зазначених питань пояснюється пильною

увагою, яку данський король приділяв розбудові євангелічної церковної організації. Так, замість колишніх католицьких єпископів він призначив сімох суперінтендентів, які, так само, як і євангелічні священики, отримували платню від уряду [115, с. 133]. Ординацію нових суперінтендентів у вересні 1537 р. здійснив саме Йоганн Бугенхаген [481, S. 234].

Своєрідним підсумковим звітом про реформаторську діяльність Йоганна Бугенхагена в Данії є лист до курфюрста Йоганна Фрідріха, написаний наступного дня після повернення реформатора до Віттенберга – 5 липня 1539 р. Реформатор, зокрема, повідомляв саксонського курфюрста про події рейхстагу в Оденсе. На цих зборах офіційно затверджено підготовлений Бугенхагеном церковний статут, ідейною основою якого стало «вчення Євангелія». Статут, перекладений данською мовою з написаного реформатором латинського тексту, урочисто скріплено печатями короля Крістіана III і королівської ради [24, S. 196]. Зазначений документ став основою подальшого розвитку євангелічно-лютеранської церкви Данії.

Успішне виконання Йоганном Бугенхагеном обов'язків реформатора церковної організації протягом перебування в Данії зумовило продовження його листування з Крістіаном III. Зокрема, 13 березня 1541 р. данський король звернувся до Бугенхагена з пропозицією посісти вакантну посаду єпископа Шлезвіга. Крістіан III посилався на передсмертне побажання попереднього єпископа Готтшалка, який сподівався, що його наступником стане «вчений християнин, який проповідує слово Боже чисто, ясно та правдиво» [24, S. 220–221]. Дякуючи за пропозицію, Бугенхаген, хоч і не погодився на постійну діяльність на запропонованій посаді, узяв участь у здійсненні Реформації в Шлезвігу, наслідком чого став Шлезвіг-Голштинський церковний статут, підготовлений ним у 1542 р. [72].

У 30–40-х рр. XVI ст. активна робота з написання євангелічних статутів розгорнулася і в герцогстві Саксонському. Після завершення візитації у вересні 1539 р. групою віттенберзьких теологів (Йонасом, Спалатіном, Круцигером, Міконієм, Юстусом Меніусом і Йоганном Вебером) укладено церковний

статут, призначений для проповідників герцогства Саксонського, що містив виклад основних положень євангелізму й регламентував здійснення богослужіння. Загалом догматична частина цього документа (так званий «Требник Генріха») відповідала змісту євангелічних статутів, прийнятих у німецьких територіях в попередні роки [51].

Варто нагадати, що за два роки до укладання «Требника Генріха» Мартіном Лютером було підготовлено «Шмалькальденські статті», у яких (на відміну від більш компромісної за характером «Апології Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона) чітко визначено ключові розбіжності між євангелічним і католицьким віровченнями [120, с. 335]. Зазначена подія сприяла певній уніфікації догматів євангелізму, що позначилося і на змісті церковного статуту герцогства Саксонського 1539 р. Зокрема, у викладі Таїнств Хрещення й Причащення [51, S. 267–281] автори «Требника Генріха» дотримувалися принципів, сформульованих Лютером у «Шмалькальденських статтях» [9, с. 323–325].

Виданий спочатку як тимчасовий, із 1540 р. церковний статут герцогства Саксонського визнаний офіційним церковним статутом у володіннях альбертинської лінії дому Веттінів. Його розділи увійшли до «Генеральних статей» 1557 р. і «Великого статуту курфюршества Саксонського» 1580 р., прийнятих за часів правління Августа I [513, S. 71]. Таким чином, зазначений документ відіграв важливу роль у подальшому розгортанні лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. На ґрунті сформульованих у «Требнику Генріха» принципів продовжено реформування територіальної церковної організації герцогства Саксонського, що засвідчило подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації відповідно до інтересів територіальних правителів щодо розбудови земельної держави.

Аналогічні конфесійні перетворення 30–40-х рр. XVI ст., зразком для яких постало реформування саксонської церковної організації і прийняття відповідних церковних статутів, продовжено й за межами Саксонії. Так, після проведення Йоганном Бугенхагеном Реформації у Брауншвейзі вона

поширилась і в іншому нижньосаксонському місті – Геттінгені. Першим її виявом дослідники вважають виступ прибічників євангелізму на день св. Варфоломія – 24 серпня 1529 р. За деякий час до того в місті спалахнула епідемія чуми, й учасники католицької процесії, які вирушили до церкви св. Павла для молитви щодо відвернення хвороби, зустрілися з групою городян, які виконували лютеранські духовні пісні і відмовилися виконати вимогу бургомістра припинити співи, незважаючи на загрозу покарання. Надалі в Геттінгені розпочалися євангелічні проповіді, виголошувані Фрідріхом Хювенталем – колишнім домініканським монахом із Ростока. Перше легітимне євангелічне богослужіння відбулося в цьому місті 24 жовтня 1529 р. Гасла Реформації знайшли відгук у середовищі ремісників, всупереч консервативним позиціям міської Ради [433, S. 392].

Наслідком підтримки городянами Реформації став виданий у 1531 р. Геттінгенський церковний статут, який відбив низку вимог бюргерства. Зокрема, у цьому документі, передмову до якого особисто написав Лютер, мова йшла про створення «спільної каси», реформування шкільної програми на засадах євангелізму. У Геттінгенському статуті сформульовано вимогу доручити відправу богослужіння в усіх парафіях міста «гідним проповідникам» [27]. Варто вважати, що згадану вимогу було висунуто від імені всієї бюргерської общини. Разом з іншими положеннями Геттінгенського статуту вона повною мірою відповідала ідейним принципам, раніше виголошеним у євангелічних статутах Саксонії, що дає підстави розглядати останні як модель для поширення лютеранської конфесіоналізації у євангелічних територіях Німеччини. Приєднання Геттінгена до Шмалькальденського союзу забезпечило можливість реалізації конфесійних перетворень, передбачених статутом 1531 р., у повсякденному житті євангелічної общини міста.

У зазначений період лютеранська конфесіоналізація розгорнулась і в іншому нижньосаксонському регіоні – герцогстві Брауншвейзько-Люнебурзькому. Як зазначено вище, герцог Ернст у другій половині 20-х рр. XVI ст. засвідчив свою підтримку Реформації, приєднавшись до Гота-

Торгауського союзу євангелічних князів. Постанова Першого Шпеєрського рейхстагу, прийнята в серпні 1526 р., яка фактично дала змогу територіальним правителям самостійно вирішувати питання власного ставлення до Реформації, ознаменувала початок офіційного впровадження принципів євангелізму в практику церковної організації на території герцогства Брауншвейзько-Люнебурзького. Зокрема, у 1527 р. від імені герцога Ернста видано так звану «Статейну книгу», адресовану євангелічним священнослужителям герцогства. У цьому документі розглянуто проблеми діяльності нової церковної організації – матеріальне забезпечення священників, підтримка нужденних і турбота про хворих, ставлення до католицьких інститутів (монастирів, братств). Вирішувати їх запропоновано на засадах загальних підходів, розроблених ідеологами Реформації. Так, відповідальність за утримання євангелічних проповідників мала прийняти на себе територіальна община. Головним обов'язком «гідних служителів церкви, які знають слово Боже», визначено «чисто і зрозуміло проповідувати народу Євангеліє» у перекладі Мартіна Лютера; особливо наголошено на необхідності уніфікованого викладу принципів Священного Писання, яке проголошено основою проповіді [19, S. 494]. Заклади, що раніше перебували під контролем католицької церкви, мали бути або ліквідовані, або реформовані.

У 1529 р. від імені герцога Ернста видано «Інструкцію для проповідників», у якій зроблено наголос на значущості питань віри, догматики і культу. Названий документ є свідченням збереження ідейної єдності серед прибічників Реформації в різних регіонах Німеччини, що дає змогу визначити його важливим складником лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, у ньому підкреслено необхідність під час проведення євангелічного богослужіння дотримуватися порядку, визначеного Гамбурзьким церковним статутом 1529 р., підготовленим Йоганном Бугенхагеном [98, S. 527]. Імовірно, названий статут згадано як найбільш новий на той час зразок регулювання лютеранської конфесіоналізації в певному регіоні.

«Інструкція для проповідників» стала основою для подальшого проведення візитацій євангелічних парафій на території герцогства Брауншвейцько-Люнебурзького. Активну участь у цих перевірках брали герцогські службовці, що сприяло подальшому посиленню контролю територіальної влади над місцевою церковною організацією.

Значний внесок у проведення реформаційних перетворень на території герцогства Брауншвейцько-Люнебурзького зробив соратник герцога Ернста Урбан Регій, який обіймав посаду суперінтендента спочатку в місті Люнебург, а а згодом – і в усьому герцогстві. Цей енергійний реформатор, учень Філіпа Меланхтона, розробив низку важливих документів, що регулювали діяльність територіальної організації євангелічної церкви. Серед них особливе значення мав «Християнський статут про школи і церкви міста Люнебурга», підготовлений у 1531 р. [28].

Особливу увагу в зазначеному статуті приділено вихованню молодого покоління, у чому Г.-В. Крумвіде вбачає вплив традицій гуманізму [404, S. 126]. Так, Урбан Регій виступив проти поширеної в період пізнього Середньовіччя діяльності приватних – так званих «кутових» – шкіл (Winkelschulen). Реформатор убачав у їх функціонуванні проблему для поширення євангелізму, оскільки часто вчителями цих шкіл були противники лютерівського вчення, зокрема – колишні ченці (переважно францисканці, хоча офіційно останніх вигнано з Люнебурга 28 серпня 1530 р. за опір Реформації). Крім того, платний характер навчання у приватних школах був серйозною перешкодою для здобуття освіти дітьми найбідніших городян. Згідно з Люнебурзьким статутом, оплата праці вчителів мала здійснюватися за кошти міської общини. Урбан Регій мотивував таку необхідність «славою і користю», які освічені випускники шкіл приносять рідному місту [28, S. 638]. Отже, статут 1531 р. відобразив зацікавленість світської влади Люнебурга в зміцненні євангелічних церков та шкіл, засвідчивши їх значущість для подальшого розвитку лютеранської конфесіоналізації як складника політики

територіальних правителів. Зразком для подібного ставлення стала політика правителів курфюршества Саксонського другої половини 20–30-х рр. XVI ст.

У 1534 р. розпочато виголошення євангелічної проповіді в Ганновері. Надання дозволу з боку князівської влади забезпечено грошима, зібраними серед бюргерів [387, S. 27]. У 1536 р. прийнято євангелічний церковний статут Ганновера, написаний Урбаном Регієм. Цей документ відобразив посилення контролю світської влади за церквами та школами через участь князівських службовців у регулярних візитаціях. Передбачено, що призначення й усунення проповідників суперінтендент здійснює за погодженням із бургомістром [47, S. 1004].

Надалі, після переходу герцогства Брауншвейзько-Вольфенбюттельського під контроль сил Шмалькальденського союзу, реформаційні перетворення в нижносаксонському регіоні продовжено. Восени 1542 р. на території герцогства відбулася генеральна візитація, яку проводили на засадах «Аугсбурзького віросповідання». Візитація мала зміцнити позиції світської влади і євангелічну церковну та шкільну організації. Бугенхаген, інформуючи Йоганна Фрідріха Саксонського та Філіпа Гессенського в жовтні 1542 р. про хід перевірки церков та монастирів Вольфенбюттеля, повідомив, зокрема, що священники не знають змісту Біблії, монахи забули про добрі справи і реальне церковне життя є далеким від норм Євангелія [24, S. 242].

12 серпня 1543 р. відбулося затвердження Брауншвейзько-Вольфенбюттельського статуту [405, S. 193]. Порівняння змісту зазначеного документа з попередніми євангелічними статутами свідчить про певні зміни у характері лютеранської конфесіоналізації в Німеччині у 40-х рр. XVI ст. Якщо наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XVI ст. євангелічні статuti поєднували розгляд питань церковного культу з розгорнутим обґрунтуванням основних положень лютеранського віровчення, то тепер перший напрям став помітно переважати. Ми пояснюємо таку розбіжність зміною пріоритетів у діяльності реформаторів на новому етапі євангелічного руху. Наприкінці 20-х рр. XVI ст. Лютер та його соратники вважали головним завданням розроблення загальної

ідейної основи для утвердження євангелічної церкви в різних землях Німеччини, яке відбувалося в умовах жорсткої протидії з боку католицизму. На початку 40-х рр. XVI ст., коли нова церква вже виявила свою життєздатність, головну увагу реформаторів привертали практичні питання її подальшої діяльності.

Основне місце в Брауншвейзько-Вольфенбюттельському статуті займав виклад порядку відправи церковних служб. Зокрема, визначено, що недільна служба є обов'язковою для всіх городян [26, S. 53]. У статуті зазначено, до яких міст і містечок герцогства мають призначати священників. Головою церковної організації був суперінтендент [26, S. 46–47].

Окремий розділ статуту присвячено опису завдань нового органу євангелічної церкви – консисторії. Її створено для врегулювання сімейних конфліктів городян. Водночас консисторія повинна була жорстко контролювати діяльність священників: вона визначала їх відповідальність за різні провини [26, S. 48–49]. Отже, євангелічні священнослужителі, які контролювали добродієність бюргерів і дотримання ними норм культу, самі мусили підпорядковуватися цьому контролю.

Акти локальних візитацій, які проводили після ухвалення Брауншвейзько-Вольфенбюттельського статуту, свідчать, що реалізація його положень була досить повільною. Коли у 1544 р. відбулася нова перевірка, з'ясувалося, що в кількох нижньосаксонських містечках (Кенігслоттері, Гіттельде, Хольцміндені), де згідно з рішеннями візитації 1542 р. мали функціонувати євангелічні школи, учителі взагалі були відсутні [399, S. 307]. Матеріали візитацій свідчать і про інші серйозні труднощі в повсякденній діяльності євангелічних священників і вчителів: поганий матеріальний стан церков, наявність численних жебраків, відсутність багатьох дітей на заняттях у школах. Дворянство та патриціат, які захопили переважну частину католицького церковного майна, не виявляли бажання передавати це майно «спільним кассам», що мали дбати про матеріальне забезпечення євангелічних церков та шкіл [455, S. 107].

Незважаючи на зазначені перешкоди, Реформація швидко поширювалася на території Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства. У 1544 р. ухвалено євангелічний статут Хільдесхайма. Автором цього документу також був Йоганн Бугенхаген. Хільдесхаймський статут засвідчив, що структура територіальної організації євангелічної церкви поступово ускладнювалася. Зазначений документ уже розмежовував завдання пастора – голови парафіяльної церкви та капелана – проповідника, який підпорядковувався пасторові. На чолі територіальної церковної організації знаходився суперінтендент [25, S. 841]. Водночас міську Раду визначали у статуті християнським керівництвом, яке уповноважувало регулювати не лише світські, а й церковні справи [494, S. 402]. Територіальна влада прагнула використати успіхи Реформації насамперед для досягнення власних політичних інтересів.

Остання тенденція стала визначальною ознакою євангелічних церковних статутів після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Після смерті Генріха Молодшого в 1568 р. його наступником став герцог Юліус, який надав підтримку лютеранству. Після візитації територій наступного року укладено євангелічний статут Брауншвейзько-Вольфенбюттельського герцогства [50]. Але офіційне визнання герцогом Юліусом лютеранства певною мірою ускладнило політичне становище Брауншвейга: адже подальша боротьба міста за автономію в умовах релігійної гомогенності общин і територій стала фактично безнадійною справою [246, с. 283].

Прийняття Брауншвейзько-Вольфенбюттельського церковного статуту 1569 р., на нашу думку, позначає початок нового етапу лютеранської конфесіоналізації в нижньосаксонських містах, характерною рисою якого постала жорстка регламентація діяльності церковних інституцій і посадових осіб (суперінтендентів, ад'юторів та ін.). Загальний напрям євангелічних перетворень на той час визначала територіальна адміністрація [417, S. 323–324]. Подібне становище закріплено як в імперських містах, так і в тих, які розташовані в межах володінь територіальних правителів.

Отже, євангелічні статuti стали важливим засобом формування земельної державності Саксонії та інших територій, визначивши принципи контролю територіальної влади над місцевою церковною організацією. Якщо ранні саксонські церковні статuti обстоювали самостійність християнської общини у вирішенні важливих релігійних і соціальних питань, то більш пізні документи позначили перебування реформаторів на позиціях союзу з територіальною світською владою. Остання поставала гарантом загального порядку в суспільстві, що уможлиблював саме існування євангелічної церкви і сприяв її подальшому розвитку. Така ситуація засвідчила успішність конституювання лютеранства як самостійної конфесії і водночас сприяла встановленню чітких меж самостійності його лідерів [182].

У статутах визначено структуру євангелічної церкви, регламентовано відносини священнослужителів з міським населенням та владою. Важливими соціальними питаннями, які також відображено в церковних статутах, були реформування шкіл і системи добродчинності. Як результат, до структури названих документів входили шкільні статuti та статuti про бідних. Нагляд за школами і системою добродчинності в часи Реформації постав важливим завданням світської влади.

Крім того, євангелічними статутами закріплено порядок ординації – призначення на посаду священнослужителя. Зазначену процедуру здійснювали суперінтенденти, у той час як община могла тільки запропонувати кандидата на вакантне місце священника. Це також засвідчило утвердження ієрархічних відносин у структурі новоствореної євангелічної церковної організації.

Створену в Саксонії модель територіальної організації євангелічної церкви загалом перейнято й іншими регіонами Німеччини. Такий зв'язок відобразили церковні статuti євангелічних територій кінця 20–60-х рр. XVI ст., засвідчивши подальше розгортання лютеранської конфесіоналізації.

3.4. Розроблення і зміст віросповідних книг лютеранства, їх поширення в саксонських землях у 20–30-х рр. XVI ст.

Ідейне конституювання лютеранської конфесії в Саксонії, як і в інших німецьких територіях, нерозривно пов'язане зі створенням віросповідних книг. За часів ранньої Реформації єдиним нормативним текстом і джерелом теології була Біблія. Однак за деякий час унаслідок зміни суспільно-політичних умов виникла потреба у розробленні нових ідейних дороговказів [536, S. 17]. Із кінця 20-х рр. XVI ст. таку роль стали відігравати віросповідні книги, створені лідерами Реформації.

Однією з важливих проблем дослідження віросповідних творів євангелічно-лютеранської церкви є визначення їх ідейних засад. Творчість Мартіна Лютера і його послідовників, що стала відповіддю на гострі питання розвитку німецького суспільства раннього Нового часу, водночас зберігала тісні зв'язки з традиціями минулих епох. Розрив реформаторів із догматикою і культом середньовічного католицизму поєднувався зі зверненням до історичного досвіду розвитку християнства, що забезпечував євангелізму можливість оформлення у вигляді самостійної конфесії.

Комплекс віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви складається з низки творів: «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс» Мартіна Лютера (обидві праці – 1529 р.), «Аугсбурзьке віросповідання» (1530 р.), «Апологія Аугсбурзького віросповідання» Філіпа Меланхтона (1530/31 рр.), «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера (1537 р.), «Про владу і верховенство папи» Філіпа Меланхтона (1537 р.), «Формула згоди», підготовлена групою лютеранських теологів (1577 р.). Кожен із названих творів був відповіддю реформаторів на нагальний виклик (як релігійного, так і соціально-політичного характеру) тогочасної історичної ситуації.

Дослідники вказують, що після завершення Селянської війни євангелічний рух у Німеччині розвивався успішно, проте лише тією мірою, якою це дозволяло реальне співвідношення сил відповідно до соціальних, політичних, громадсько-опозиційних інтересів тих, хто тепер керував цим

рухом. Щодо Риму віра виявляла завзятість, щодо власної влади – покору. Як критерій конформізму, віра не могла ґрунтуватися лише на Біблії: необхідно було чітко визначити, що належить знати, промовляти і сповідувати кожному. Таким чином, віра втілилась у вчення [108, с. 282].

Г. Брендлер зазначає, що події, подібні до конфесійних перетворень XVI ст., в історії християнської церкви відбувалися й раніше. Зокрема, класичним результатом процесу конфесіоналізації за доби раннього християнства став Символ Віри, ухвалений на Нікейському соборі 325 р. Однак тисячу двісті років по тому суспільство стало більш складним; тепер, щоб визначити, у що люди вірять і у що вони не вірять, необхідно було осмислити численні уривки думок, учень, догматичні особливості, духовні пастки. Тому перебіг конфесіоналізації, що відбувалася в лютеранстві, виявився значно більш напруженим, а її наслідки – більш складними, ніж Нікейський Символ Віри [108, с. 282].

Необхідність масштабних конфесійних перетворень визначали реалії тогочасної релігійно-церковної ситуації в Німеччині. Стихійний реформаційний процес поступово набував чітко визначених і регламентованих форм [130, с. 127]. Зокрема, здійснені по завершенні Селянської війни перші візитації парафій на території курфюршества Саксонського у другій половині 20-х рр. XVI ст. засвідчили: створення нової церковної організації потребує не лише матеріального підґрунтя, а й зміни ставлення до євангелічного вчення з боку членів общини, що передбачало подолання байдужості і вільнодумства. У сваволі, на думку Лютера, полягала загроза для справжньої свободи християнина. Подолання такої небезпеки, що загрожувала самому існуванню новоствореної євангелічної церкви, мало спиратися на катехітичні твори [424, S. 161].

Практика використання катехізисів сягала своїм корінням ранньохристиянської доби. Уже в общинах II–III ст. було запроваджено катехуменат – попередню підготовку людей, які бажали прийняти християнство, до хрещення. Перевірка цієї готовності здійснювалася у формі

запитань і відповідей, що мали засвідчити знання катехуменом засад християнського віровчення [120, с. 335]. Середньовіччя перейняло таку катехітичну практику опанування матеріалу, перетворивши її на загальний метод навчання [320, S. 9]. Однак для успішного поширення реформаційних ідей збереження форми викладу треба було поєднати з оновленням змісту катехізисів.

Успішність лютеранської конфесіоналізації безпосередньо визначалася міцністю переконань прибічників євангелізму. Тому Лютер, створюючи «Катехізиси», прагнув надати чіткі духовно-релігійні орієнтири віруючим (передусім дітям та молоді) і зміцнити знання самих проповідників євангелічного вчення. Їх вивчення, на думку реформатора, мало не підмінювати ознайомлення зі Священним Писанням, а навпаки – активізувати таке прагнення віруючих [1, с. 65]. Унаслідок цього «Малий Катехізис» Лютера як популярне тлумачення засад євангелізму призначено для занять усіх євангелічних християн [296, S. 269]. Реформатор наголошував на необхідності його поширення «серед людей, особливо серед молоді», пов'язуючи таке завдання з дотриманням «одного певного, вічного трактування і способу [викладу]» змісту Священного Писання [4, с. 18–19].

«Великий (Німецький) Катехізис» Лютера мав дещо інше призначення: він став своєрідним керівництвом, дидактичним посібником для пасторів, проповідників, учителів, голів родин – тобто для всіх людей, які повинні були роз'яснювати засади євангелічного вчення іншим віруючим [120, с. 342]. Тому слушним є визначення цього твору як єдиного систематичного викладу теології Лютера [318, S. 125].

Зазначимо, що головним ідейним джерелом лютерівських «Катехізисів» стали книги Біблії – Нового Заповіту (Євангелія, послання апостола Павла) і Старого Заповіту (Буття, Псалтир, Притчі та ін.). Посилання на праці «отців церкви» (зокрема св. Августина) зустрічаються значно рідше. У деяких випадках Лютер прямо полемізує з їхніми ідеями – зокрема заперечуючи думку

св. Ієроніма щодо втрати сили Хрещенням у випадку скоєння людиною гріхів і необхідності заміни цього Таїнства каяттям [1, с. 232].

Лютерівські «Катехізиси» були не тільки настановами, повчаннями, проповідями, адресованими кожному парафіянину й кожній євангелічній громаді, а й були покликані продемонструвати узгодженість реформаційних принципів зі словом Божим і з ранньохристиянським ученням. А це створювало основу для того, щоб відбивати напади прихильників католицької церкви, які звинувачували Лютера в єресі, а також, щоб залучити до лав прибічників Реформації тих, хто вагався й мав сумніви; щоб кожен, хто дотримувався євангелічного вчення, міг ідентифікувати себе з новою євангелічною спільнотою [120, с. 344]. Усвідомлення реформаторами такої мети дає змогу розглядати «Малий Катехізіс» та «Великий Катехізіс» як засадничі твори лютеранської конфесіоналізації. В умовах церковного розколу «Катехізиси» мали зміцнити ідейні засади згуртування християнської громади, створюючи умови для подальшого поширення євангелізму серед різних верств суспільства.

Важливе значення для подальшого становлення лютеранської конфесії мало розроблення «Аугсбурзького віросповідання», написаного Філіпом Меланхтоном у 1530 р. [10]. На наш погляд, зазначену подію можна вважати рубіжним пунктом лютеранської конфесіоналізації, оскільки саме в «Аугсбурзькому віросповіданні» вперше чітко підкреслено специфіку віровчення євангелізму порівняно з іншими християнськими конфесіями [194, с. 181]. У майбутньому це забезпечило можливість релігійної самоідентифікації для прибічників лютеранства.

Необхідність розроблення документа, у якому були б сформульовані основні принципи євангелічного віровчення, визначалася логікою розвитку лютеранської конфесіоналізації. Лютер, заперечивши фундаментальні принципи організації католицької церкви, виступивши проти низки догматів католицизму, постав перед проблемою доведення спадкоємності євангелічного вчення з догматами християнства. Водночас на перший план вийшла проблема

поширення в німецьких землях різних напрямів Реформації, що відійшли від лютеранського вчення: цвінгліянства, анабаптизму.

«Аугсбурзьке віросповідання», підготовлене Філіпом Меланхтоном як систематизований виклад засад євангелічного вчення для учасників Аугсбурзького рейхстагу 1530 р., має певні відмінності від лютерівських «Катехізисів». Готуючи цей документ, Меланхтон насамперед наголошував на тих характеристиках євангелічного віровчення, що кардинально не відрізняли його від догматів католицизму, даючи змогу вести мову з опонентами про визнання лютеранами спільних ідейних надбань християнського віровчення. Так, він зазначав, що прибічники євангелізму визнають фундаментальні догмати християнства: єдність Бога у трьох особах, першородний гріх, віру у Христа як Бога і Людину [20, S. 58–61].

Водночас в «Аугсбурзькому віросповіданні» викладено положення, що принципово відрізняли євангелізм від католицизму – учення про виправдання вірою, необхідність причащення мирян під двома видами, заперечення celibату, численних католицьких богослужінь, вищості церковних традицій над принципами Священного Писання. Розкриваючи зміст тих пунктів, у яких визначення розходжень між євангелізмом та католицизмом було неминучим і необхідним, Меланхтон не підкреслював хибності католицьких догматів: насамперед він спирався на авторитет Священного Писання. Зокрема, у статті 22 другої частини «Аугсбурзького віросповідання» він посилається на Євангеліє від Матфея і Перше послання апостола Павла до коринфян, розкриваючи зміст причащення під двома видами [20, S. 81–82]. Обґрунтування можливості для священнослужителів укладати шлюб реформатор надає у статті 23 за допомогою думок, висловлених у Першому посланні до Тимофія [20, S. 84].

В «Аугсбурзькому віросповіданні» Меланхтон зазначав, що «повноваження Церкви полягають у захисті вічних благ... і не можуть бути перешкодою світській владі та уряду» [20, S. 108–109]. Такий підхід, що розвивав учення Лютера про два царства, постав невід'ємною характеристикою

лютеранської конфесіоналізації як чинника формування земельної державності, засвідчивши наявність союзу між реформаторами і територіальними правителями. Розгортання лютеранської конфесіоналізації в курфюршестві Саксонському довело успішність подібної співпраці.

Незважаючи на готовність Меланхтона врегулювати конфесійне протистояння шляхом компромісу, супротивники не виявили подібного прагнення. Католицькі теологи категорично висловилися проти змісту «Аугсбурзького віросповідання». Вони склали спростування («Confutatio»), що визнано імператором Карлом V як вирішальний аргумент на користь католицизму.

Невдача досягнення компромісу пришвидшила консолідацію прибічників протестантизму [540, S. 26]. Свої підписи під текстом «Аугсбурзького віросповідання» залишили курфюрст Йоганн Саксонський, маркграф Георг Бранденбурзький, герцог Ернст Люнебурзький, ландграф Філіп Гессенський, герцог Ганс Фрідріх Саксонський, герцог Франц Люнебурзький, князь Вольф Ангальтський, бургомістри Нюрнберга і Ройтлінгена [20, S. 119]. Завдяки зазначеним підписам підготований Меланхтоном текст визнано віросповіданням тих священнослужителів, які діяли у названих територіях Німеччини [114, с. 26]. Таким чином, оформлення принципів «Аугсбурзького віросповідання» сприяло подальшій активності територіальних правителів у підтримці євангелічних перетворень.

«Аугсбурзьке віросповідання» належить до числа головних віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви. Поряд із «Малим Катехізисом» та «Великим Катехізисом», написаними Мартіном Лютером, цей твір відіграв вирішальну роль у розгортанні лютеранської конфесіоналізації в німецькому суспільстві і становленні територіальної церковної організації, зокрема на території Саксонії.

Важливим внеском у вирішення суперечливих питань догматики і культу лютеранської конфесії стала «Апологія Аугсбурзького віросповідання», також підготовлена Філіпом Меланхтоном. Названий твір є розгорнутим викладом

статей «Аугсбурзького віросповідання», поєднаним із докладними коментарями щодо зауважень до останнього з боку католицького табору, сформульованих Йоганном Екком. В «Апології Аугсбурзького віросповідання» Меланхтон неодноразово посилається не лише на положення Біблії, а й на думки св. Кіпріана, св. Ієроніма та інших діячів ранньохристиянської доби [17, S. 361]. Таку увагу мислителя до спільної ідейної спадщини християнства пояснюють тим, що в «Апології Аугсбурзького віросповідання» виявилось прагнення Меланхтона зробити можливою подальшу співбесіду з католиками. Тому лютерани прагнули не завдавати їм зайвих образ, водночас обстоюючи власну позицію й відмежовуючись від поглядів анабаптистів, а також від тих ідей, що могли нагадати про Томаса Мюнцера або селянське повстання [108, с. 287].

На відміну від згаданих вище віросповідних книг лютеранства, у «Трактаті про владу і верховенство папи» зроблено акцент на принципових суперечностях між євангелізмом та католицизмом [78]. Такий підхід збережено й у «Шмалькальденських статтях», підготованих Лютером для проведення церковного собору в Мантуї 1537 р. «Шмалькальденські статті» написано Лютером на прохання саксонського курфюрста Йоганна Фрідріха, який прагнув напередодні проведення бундестагу Шмалькальденського союзу посилити ідейну згуртованість політичного об'єднання євангелічних правителів [536, S. 20]. Реформатор підкреслив, що ідея виправдання грішника через віру, якої «не можна досягти або осягнути за допомогою справ, закону або заслуг» [9, с. 292], є серцевиною Священного Писання, віри й теології, проповіді і церкви [120, с. 349]. Він рішуче виступив проти католицького богослужіння як «вищого ступеня ідолопоклоніння» [536, S. 21].

Отже, період кінця 20-х – 30-х рр. XVI ст. став часом конституювання євангелічного віровчення. На нашу думку, його можна схарактеризувати як початковий етап лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, де створено низку віросповідних книг лютеранства, зміст яких зумовив напрями формування територіальної церковної організації. Подальша робота з розроблення віросповідних книг лютеранства в 40–70-х рр. XVI ст. розгорнулася в нових

історичних умовах, із притаманним їм посиленням зовнішніх впливів на лютеранське віровчення і загостренням внутрішніх проблем його розвитку.

3.5. Міжконфесійні суперечності в Саксонії та їх подолання у 40–70-х рр. XVI ст. Становлення лютеранської ортодоксії

Прагнення дотримуватися догматів євангелічного віровчення і водночас виникнення гострих суперечностей у середовищі реформаторів у 40–70-х рр. XVI ст. пов'язані із численними викликами зовнішнього та внутрішнього характеру. Першим із них стала Шмалькальденська війна 1546–1547 рр. Внаслідок поразки Шмалькальденського союзу віттенберзькі реформатори зіткнулися з новою соціально-політичною ситуацією. На нашу думку, позиція провідних євангелічних священнослужителів курфюршества Саксонського, стала важливим чинником, що перешкодив здійсненню масштабної рекатолизації цієї території після поразки протестантського табору у Шмалькальденській війні.

У підготовленому реформаторами в серпні 1547 р. звіті про становище у Віттенберзі, складеному на вимогу нової вищої територіальної влади, наголошено на необхідності розрізняти конкретні протиріччя між імператором і територіальними правителями та загальний зміст євангелічного вчення, «яке вимагає поваги до [Імператорської] Величності і Влади» [344, S. 205]. Така позиція загалом відповідала ідеям трактату Лютера «Про світську владу» (1523) [7], проте в конкретній повоєнній ситуації вона, найімовірніше, була спричинена прагненням реформаторів зберегти основи лютеранства, незважаючи на несприятливу суспільно-політичну ситуацію.

Зазначене прагнення є характерною ознакою нового етапу підготовки віросповідних книг лютеранства, що охоплює період 40–70-х рр. XVI ст. На той час серед євангелічних теологів помітно посилювалися догматичні розходження. Зростання ідейних суперечностей у другій половині 40-х рр. XVI ст. призвело до утворення в середовищі прибічників євангелізму двох угруповань – гнезіолютеран та філіпістів.

Гнезіолютерани прагнули запобігти відходу від принципів лютеранської теології, обстоюючи пріоритет Євангелія та його тлумачення, здійсненого Мартіном Лютером. Водночас філіпісти, які групувалися навколо найближчого сподвижника Лютера – Філіпа Меланхтона, розглядаючи проблеми євангелічної догматики та культу, у деяких випадках зближувались і з реформатськими ідеями, і з католицькою теологією. Вони висували пропозиції перегляду окремих положень євангелічної доктрини (виключний характер Божої милості як основи порятунку людини; образ присутності Христа у Причащанні; самостійність церковної організації у відносинах зі світською владою).

Відображаючи загальну ситуацію «кризи ідентичності» в німецькому протестантизмі [347, S. 405], ідейні суперечності між гнезіолютеранами та філіпістами виявилися в численних дискусіях щодо догматів лютеранського віровчення. На думку І. Дінгель, зазначені дискусії засвідчили оформлення особливої «дискусійної культури» другої половини XVI ст. Її характерними ознаками постали поєднання різноманітних засобів ведення суперечок (академічні диспути і висунення тез для диспутів; проповіді; сповідання; полемічні твори; сатиричні ілюстрації й пісні). У латиномовних вчених суперечностях виявляв себе зв'язок із народною культурою, оскільки їх зміст адресовано не тільки освіченим ідейним союзникам та опонентам сторін, що вели диспути, а й «простій людині». Таким чином, теологічні суперечки засвідчили змістовний вплив на визначення релігійної ідентичності суспільства, що в перспективі виявився в оформленні провідних конфесій [310, S. 25].

Перша гостра дискусія серед прибічників євангелізму розгорнулася незабаром після завершення Шмалькальденської війни. Поразка протестантів у зазначеному військовому конфлікті дала змогу католицькому угрупованню висунути до лютеран вимогу визнати принципи Аугсбурзького інтерима – тимчасового релігійного компромісу, положення якого розроблено об'єднаною комісією католицьких і протестантських теологів (Юліусом фон Пфлюгом,

Міхаелєм Хельдінгом, Йоганном Агриколою) під час проведення рейхстагу в Аугсбурзі (вересень 1547 – червень 1548 рр.).

Узяття під контроль ідейних противників – протестантів мало сприяти зміцненню як влади імператора, так і позицій католицької церкви. Імовірно, це видавалося Карлу V порівняно нескладною справою після військового успіху католицького угруповання у Шмалькальденській війні.

Принципи Аугсбурзького інтерима, затверджені рейхстагом 15 травня 1548 р., передбачали фактичну реставрацію католицького віровчення у євангелічних територіях Німеччини. У названому документі недвозначно виголошено: «Усі старі церемонії мають зберігатися». Так, Аугсбурзький інтерим відновлював п'ять церковних таїнств, раніше скасованих лютеранством (миропомазання, сповіді, елеосвячення, шлюб, рукоположення), посилював церковну владу, визначаючи повноваження єпископів і римського понтифіка, вилучав принцип «тільки вірою» з формули виправдання, відновлював низку елементів католицького культу (піст, свята на честь католицьких святих, ікони, статуї та ін.) [37, S. 455–460].

Поступками на користь протестантів, зафіксованими Аугсбурзьким інтеримом, стали дозвіл мирянам причащатися під двома видами (як хлібом, так і вином) та скасування celibату. Однак навіть їх запровадження обмежувалося територіями, де раніше поширилося реформаційне вчення; у католицьких землях зберігалися непорушними існуюча церковна організація та порядок богослужіння [390, S. 132].

Упроваджуючи в дію Аугсбурзький інтерим, імператорська влада вимагала від прибічників євангелізму підкорятися рішенням Тридентського церковного собору, який розпочав засідання у 1545 р. Одночасно дія інтерима поширювалася тільки на євангелічні території, тоді як католиків звільняли від дотримання його положень. Будь-який опір Аугсбурзькому інтериму офіційно заборонявся. Зазначена заборона стосувалася, зокрема, виголошення проповідей і публікації полемічних трактатів [372, р. 187]. Вирішення

релігійних питань в усіх територіях Священної Римської імперії мало здійснюватися на ґрунті Аугсбурзького інтерима.

Після запровадження Аугсбурзького інтерима протягом 1548–1552 рр. у двадцяти восьми верхньонімецьких містах за наказом імператора відбулися зміни в адміністрації: замість делегатів, обраних цехами, до міських Рад увійшли консервативно налаштовані представники міського патриціату [313, S. 31]. Крім того, у Південній та Південно-Західній Німеччині розпочалося вигнання євангелічних священнослужителів зі своїх посад, що здійснювалося за участі єпископів і представників світської влади. Так, у Аррасі місцевий єпископ звільнив десятох проповідників, звинувачених у непокорі імперській владі. Підставою для цього стала їх незгода з положеннями Аугсбурзького інтерима як такого, що суперечить Священному Писанню і Слову Божому [34, S. 461–462].

Вимога запровадити Аугсбурзький інтерим у дію в усіх євангелічних регіонах викликала різну реакцію серед прибічників лютеранства в Саксонії. Деякі віттенберзькі теологи (зокрема Філіп Меланхтон) вважали можливим визнати дію інтерима на території курфюршества Саксонського. Водночас гнезіолютерани піддали погляди Меланхтона різкій критиці, звинувативши його у спотворенні євангелічного віровчення. Зокрема, Ніколаус фон Амсдорф і Матіас Флацій, які виступили послідовними противниками Аугсбурзького інтерима, звинуватили Меланхтона і його прихильників в угодовстві з владою [347, S. 411]. Підставою для цього стала позиція Меланхтона в питанні адіафори – декларування несуттєвості «зовнішніх речей» (правил, обрядів та ін.) порівняно зі змістом віровчення.

Однак погляди Меланхтона підтримав курфюрст Моріц Саксонський, який змінив на княжому престолі Йоганна Фрідріха. Імовірно, новий правитель Саксонії усвідомлював можливі загрозливі наслідки насильницького впровадження в дію Аугсбурзького інтерима на підконтрольній йому території, більшість мешканців якої протягом Реформації рішуче виступила проти панування католицької церкви. Унаслідок цього, підписуючи інтерим

на Аугсбурзькому рейхстазі, саксонський курфюрст одночасно надав протест, у якому зазначив, що не може погодитися прийняти відповідальність за введення Аугсбурзького інтерима в своїх володіннях, оскільки зазначений документ є обов'язковим лише для однієї сторони. Повернувшись з Аугсбурга до Саксонії, Моріц не намагався примусити підданих до негайного виконання умов Аугсбурзького інтерима: він звернувся до віттенберзьких теологів із пропозицією попередньо вивчити зміст зазначеного рішення [499, р. 205].

Провівши переговори з теологами і представниками міських рад, саксонський курфюрст досяг із ними певного консенсусу щодо врегулювання релігійної ситуації. Меланхтон та деякі інші віттенберзькі теологи вважали за можливе визнати дію Аугсбурзького інтерима на території курфюршества Саксонського. Варто зазначити, що позиція компромісу, яку зайняв Меланхтон, не означала угодовства й остаточної капітуляції перед прокатолицькими силами. У Саксонії євангелічна проповідь не припинилася навіть після приходу Моріца до влади. На території курфюршества Саксонського продовжували діяти консисторії, тривали заняття у Віттенберзькому університеті, тобто зберігалися основи територіальної організації євангелічної церкви, закладені протягом попередніх десятиріч.

Позиція Філіпа Меланхтона, з урахуванням його авторитету серед євангелічних священнослужителів і рядових парафіян, фактично гарантувала Моріцу відсутність опору з боку нових підданих. Курфюрст, у свою чергу, захищав теолога перед імператором, підтримував його в ролі неофіційного лідера євангелічної церкви [103, с. 15].

Ведучи переговори з курфюрстом, віттенберзькі теологи на чолі з Меланхтоном організували співбесіду в Альтцелле в листопаді 1548 р., де розробили змінений варіант документа, що мав тимчасово регулювати суперечливі конфесійні питання на території Саксонії – Лейпцизький інтерим. Його було проголошено 22 грудня 1548 р. і в червні 1549 р. затверджено саксонським ландтагом як закон [513, S. 85–86].

Лейпцизький інтерим декларував дотримання принципів євангелічного віровчення, але водночас визнавав відновлення католицьких церемоній на території курфюршества Саксонського [67, S. 206]. Неоднозначність, суперечливість доктринальних положень зазначеного документа знайшли вияв навіть у формулюванні ключового догмата євангелічного віровчення – принципу виправдання вірою. Віттенберзькі теологи, складаючи Лейпцизький інтерим, прагнули уникнути найбільш жорстких формулювань Аугсбурзького інтерима (євхаристійної молитви, формули соборування, використання миро в хрещенні), але не змогли усунути багатьох істотних розбіжностей між лютеранським віровченням та католицькими принципами. Так, питання церковного одягання і відзначення свят на честь святих стали яскравим виразом протиріч, не усунених компромісним за своїм характером Лейпцизьким інтеримом. Він виявився цілковито неприйнятним для гнезіолютеран, які звинуватили Меланхтона та його послідовників у боягузстві. У відповідь Меланхтон заявив, що треба відрізнити головне від другорядного і варто піти на поступки у другорядних питаннях, аби мати можливість проповідувати головне [45, S. 470–475].

Яскравим прикладом утілення принципів лютеранської конфесіоналізації в життя саксонського суспільства навіть за таких несприятливих умов стала діяльність віттенберзького пастора Йоганна Бугенхагена. Як і інші лідери євангелічного угруповання, він продовжив свою діяльність у Віттенберзі навіть після капітуляції міста перед імперськими військами 19 травня 1547 р. У зв'язку з цим, звертаючись у листі від 1 серпня 1547 р. до герцога Альбрехта Пруського, Бугенхаген висловлює вдячність останньому за пропозицію надати реформаторові притулок у своїх володіннях, проте відмовляється від запрошення: «Я переконаний, що маю залишатись у моїй церкві і так само повинен тут померти» [24, S. 402].

Мотив відповідальності перед своєю громадою присутній, як вказує Х.-П. Хассе, в «Історії Шмалькальденської війни», написаній Йоганном Бугенхагеном наприкінці 1547 р. [344, S. 201]. У зазначеній праці виявлено

деякі відмінності позиції Бугенхагена у ставленні до війни порівняно з поглядами Філіпа Меланхтона. Останній критично поставився до історіографічного методу Бугенхагена, який, на думку Меланхтона, перешкодив авторіві «Історії Шмалькальденської війни» відобразити найбільш важливі події війни. Меланхтон, згідно з гуманістичною традицією, вважав за необхідне в історіописанні дотримуватися принципів античного історика Геродіана, який закликав авторів звертати увагу на те, що є дійсно важливим, на головні події, не гублячись серед другорядних фактів. Бугенхаген же вбачав основне завдання своєї праці в апології лютеранського віровчення, що потрапило під пряму загрозу в умовах зміни політичної влади. Бугенхаген, як і низка інших віттенберзьких теологів, не мав жодних ілюзій щодо значущості Аугсбурзького інтерима [396, S. 223], однак відкрито не виступав проти його змісту. Дотримання відправи євангелічного богослужіння, діяльності лютеранської церковної організації і Віттенберзького університету постали за нових політичних умов основними цілями Бугенхагена [344, S. 216–217].

Якщо позицію Йоганна Бугенхагена наприкінці 40-х рр. XVI ст. можна визначити як варіант «серединного шляху» лютеранства, то підходи Ніколауса фон Амсдорфа і Матіаса Флація характеризувалися більшим радикалізмом. На противагу курсу Меланхтона і його однодумців, Амсдорф і Флацій сформулювали принцип «У питаннях віросповідання не повинно бути байдужості» (*Nihil est adiaphoron in casu confessionis et scandali*) [484, S. 238]. Так вони обстоювали єдність зовнішніх форм та внутрішнього змісту євангелізму, підкреслюючи згубність щонайменших поступок у цьому питанні на користь прихильників католицизму. Унаслідок цього для гнезіолютеран були неприйнятними ні положення Аугсбурзького інтерима, ні Лейпцизький інтерим як їх пом'якшений варіант.

Висловлюючи протест проти компромісної позиції Меланхтона і його прибічників, Матіас Флацій навесні 1549 р. залишив Віттенберг і переїхав до Магдебурга. Вільне імперське місто Магдебург на той момент стало уособленням опору імператорській політиці. Це знайшло вияв, зокрема,

у наданні можливості гнезіолютеранам публікувати свої полемічні твори. У 1549–1551 рр. магдебурзькими друкарями Міхаелем Лоттером, Крістіаном Редінгером і Хансом Вальтером видано понад 100 брошур, автори яких виступали проти Аугсбурзького інтерима. Матіас Флацій, надаючи видавцям підтримку як редактор зазначених творів, одночасно підготував до друку збірку власних теологічних праць, видану в березні 1550 р. під назвою «Усі латинські роботи» [372, р. 190–191].

Крім того, із початку 50-х рр. XVI ст. Матіас Флацій звернувся до вивчення історії християнства. Першим результатом цієї роботи став «Каталог свідків істини» (1556) – розгорнутий список авторів, у творах яких можна було виявити розбіжності з офіційною католицькою доктриною, особливо з питань спадкоємності розвитку церкви від епохи Христа до початку XVI ст. [101, с. 26]. Дослідження Флація згодом стали основою фундаментальної праці «Магдебурзькі центурії», до написання якого приєдналися й інші лютеранські богослови; ця робота завершено в 1574 р. [385, S. 23].

Унаслідок розбіжностей із позиціями філіпістів до Магдебурга переїхав і Ніколаус фон Амсдорф. Він також продовжив виступати проти Аугсбурзького інтерима, перш за все – працюючи над публіцистичними трактатами. Його підтримали місцеві священнослужителі Йоганн Віганд і Матвій Юдекс, а також Еразм Альбер, сатирик Ніколаус Галл (двоє останніх, як і Амсдорф, переїхали до Магдебурга через загрозу релігійних переслідувань). Активність названих діячів перетворила Магдебург на важливий центр гнезіолютеранства [347, S. 412].

Гнезіолютеранські ідеї наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. XVI ст. поширилися і в Єні. Це місто, що належало ернестинській лінії династії Веттінів, уже на початку 20-х рр. XVI ст. стало центром активних реформаційних виступів бюргерства [373, S. 56–62]. На той час, однак, євангелічний рух в Єні ще залишався тісно пов'язаний з Віттенбергом.

Значення основного центру гнезіолютеранства Єна набула після взяття Магдебурга військами Моріца Саксонського (1551 р.), після чого низка противників Лейпцизького інтерима залишила захоплене місто. Подальша діяльність багатьох гнезіолютеран пов'язана з Єнським університетом, заснованим у 1548 р., після позбавлення Йоганна Фрідріха права суверенітету над Віттенберзьким університетом (унаслідок втрати курфюршеського титулу). У 1558 р. імператор Фердинанд I офіційно надав Єні привілей щодо заснування університету [381, S. 122]. У новому навчальному закладі працювали теологи, які рішуче відкинули спроби частини віттенберзьких реформаторів знайти компроміс із територіальною владою курфюршества Саксонського на умовах Лейпцизького інтерима. Зокрема, у 1551–1561 рр. на теологічному факультеті Єнського університету викладав Матіас Флацій, який у 1557 р. став професором [372, р. 180–181]. Активність і різноманітність його діяльності дають підстави вважати Флація духовним лідером гнезіолютеранського угруповання саксонських теологів.

Отже, зміст Аугсбурзького інтерима не відповідав інтересам більшості німецького суспільства і міг бути втілений у життя лише насильницьким шляхом. Закономірним наслідком цього стало прагнення євангелічного угруповання домогтися припинення його дії, для чого необхідно було змінити конфесійно-політичну ситуацію. Така зміна стала результатом перемоги протестантських князів у «Князівській війні» 1552 р. Проте конфесійна боротьба між гнезіолютеранами та філіпістами не припинилася і після скасування Аугсбурзького інтерима, яке було проголошене серед основних умов Пассауського договору, що став результатом перемоги протестантських правителів у «Князівській війні».

Чим же пояснити той факт, що з усуненням такого серйозного чинника конфесійного конфлікту, як Аугсбурзький інтерим напруга у протистоянні двох угруповань не знизилася, а зросла? На наш погляд, у зв'язку з цим заслуговує на увагу зауваження І. Дінгель, яка вказує, що не варто ототожнювати «суперечку про інтерим» із «суперечкою про адіафору». Аугсбурзький інтерим

був спрямований на відновлення католицького віровчення, церемоній та звичаїв в євангелічних регіонах, у той час як проблема адіафори зачіпала ширшу ідейну проблематику [308, S. 3]. Названа проблема, яка визначалася важливістю питання про співвідношення «зовнішнього» та «внутрішнього» для кожного прибічника євангелізму, зберегла актуальність і пізніше, що спонукало лютеранських теологів продовжити дискусію про адіафору в наступні десятиліття [158, с. 47].

Посилення протиріч між гнезіолутеранами та філіпістами у 50-х рр. XVI ст. виявилось й у таких конфесійних дискусіях – «майористській суперечці» та «сінергістській суперечці». Перша дискусія пов'язана з полемікою навколо поглядів Георга Майора – учня Меланхтона, професора Віттенберзького університета. Розглядаючи одну з головних проблем лютеранської теології – проблему «добрих справ», Майор, усупереч Лютеру, наголосив на необхідності заслуг для порятунку людської душі, пов'язуючи виправдання з набуттям віруючим святості [253, с. 62]. Його погляди зазнали різкої критики з боку Ніколауса фон Амсдорфа, який зазначив, що в поглядах Майора просвічує католицька тенденція [540, S. 87–89]. Результатом названої дискусії стало прагнення лютеранських теологів уникати багатозначних формулювань, що використовувалися в дебатах, і створення передумов для більш чіткого визначення місця «добрих справ» у загальному контексті вчення про виправдання [267, с. 232].

Сінергістська суперечка торкнулася іншої важливої проблеми лютеранської доктрини – проблеми свободи людської волі. Виникнення зазначеного питання як одного з ідейних складників лютеранської конфесіоналізації мало тривалу передісторію. Ще в 20-х рр. XVI ст. проблема свободи волі спричинила гостру полеміку Мартіна Лютера з Еразмом Роттердамським, який написав твір «Діатриба, або Міркування про свободу волі». У ньому Еразм зазначає, що ліквідація свободи людської волі перед божественним фатумом прирікає людину на роль маріонетки [259, с. 58].

А це, по суті, призводить людей до аморалізму, бо «якщо немає волі, то немає і гріха» [12, с. 233].

Відповіддю Лютера нідерландському гуманісту став трактат «Про рабство волі». У ньому реформатор, спираючись на погляди апостола Павла, наголошує: «У людини немає свободи волі по відношенню до того, що вище за неї, а є тільки по відношенню до того, що нижче за неї. ...У ставленні до Бога і до того, що стосується порятунку або засудження, у людини не існує ніякої вільної волі» [6, с. 336]. На переконання Лютера, без допомоги божественної благодаті вільна воля людини підштовхує її тільки до моральної непридатності, до зла [259, с. 57].

Проблема свободи волі зберегла актуальність і на наступному етапі лютеранської конфесіоналізації, спричинивши запеклі суперечки серед євангелічних теологів. У 50-х рр. XVI ст. до її розгляду звернувся професор Лейпцизького університету Йоганн Пфеффінгер, що належав до односторонців Меланхтона (зокрема, він брав участь у складанні пунктів Лейпцизького інтерима). У своїх працях Пфеффінгер проблему свободи волі інтерпретував в еразміанському дусі; так, він вважав, що у природі самої людини є щось таке, що спонукає одних людей погодитися на порятунок, а інших – не погодитися [253, с. 63]. Підхід Пфеффінгера зустрів рішуче несприйняття з боку Матіаса Флація і Ніколауса фон Амсдорфа, які розвивали лютерівське трактування волі.

Ще одна теологічна дискусія, предметом якої стало питання про виправдання, розгорнулася на початку 50-х рр. XVI ст. між кенігсберзьким професором Андреасом Озіандером і Філіпом Меланхтоном. Озіандер розглядав праведність Христа як вираз його божественної природи, що дарує людині виправдання, містично переміщуючи Христа в людське серце за допомогою віри [392, S. 231]. Такі погляди суперечили догмату Лютера про гріховність людини. Меланхтон же підкреслював, що переміщення Христа в душу віруючого є наслідком, а не джерелом виправдання [253, с. 62]. Більшість реформаторів (як філіпістів, так і гнезіолутеран) відкинула

можливість внесення властивостей ззовні в людську душу, що стало основою для подальшого засудження поглядів Озіандера.

Крім названих вище теологічних дискусій, у 50-х рр. XVI ст. набули розвитку й суперечності між представниками євангелічної спільноти, що виявилися раніше. Зокрема, приводом до загострення дискусії між гнезіолутеранами та філіпістами з питання адіафори стало публічне звинувачення Меланхтона в підтримці кальвіністських ідей, висловлене гамбурзьким пастором Йоахімом Вестфалем. Мовчання Меланхтона у відповідь на пропозицію Жана Кальвіна об'єднатися на основі Цюріхської угоди, зроблену в 1557 р., було витлумачене гнезіолутеранами як таємне співчуття реформатському віровченню [246, с. 100]. Як зазначає Н. Бережна, від того часу ярлик криптокальвініста («таємного», «мовчазного» кальвініста) супроводжував самого Меланхтона і його теологічні переконання. Однак прагнення до єдності євангелічної конфесії, усвідомлення своєї відповідальності за її долю спонукали Меланхтона і надалі шукати компроміси [104, с. 56].

Під час переговорів напередодні Вормської релігійної співбесіди (1557 р.) протестантські князі, а також представники Страсбурга, Регенсбурга, Франкфурта-на-Майні вирішили вважати основоположними документами євангелічного віровчення обидві версії «Аугсбурзького віросповідання» («незмінну» 1530 р. та «змінену» 1540 р.) і «Апологію Аугсбурзького віросповідання», написану Меланхтоном. Однак герцоги Йоганн Фрідріх Готський і Йоганн Вільгельм Веймарський, а також представники північнонімецьких міст (Гамбурга, Любека) відмовилися приєднатися до угоди. Ортодоксальні лютерани вимагали, щоб євангелічне віросповідання базувалося на версії 1530 р. і до нього були включені «Шмалькальденські статті» Мартіна Лютера [103, с. 16].

На Вормській співбесіді, скликаній за ініціативою імператора Фердинанда I для досягнення компромісу між лутеранами та католиками, протестантські теологи (їх представляли Меланхтон, Флацій, Йоганн Бренц,

Ерхард Шнепф) перейшли до суперечок і взаємних звинувачень. Унаслідок такої ситуації головної мети Вормської співбесіди не було досягнуто [347, S. 158].

Надалі до боротьби між гнезіолютеранами і філіпістами поступово почали долучатися і представники «другого покоління» реформаторів. Змінюючи таких видатних діячів, як Мартін Лютер, Філіп Меланхтон, Йоганн Бугенхаген, які перебували у витоків євангелічного руху, їх наступники продовжили справу Реформації, забезпечивши рецесію її принципів у релігійно-церковній практиці лютеранства.

Для розкриття зазначеного аспекту лютеранської конфесіоналізації видається доцільним застосування дослідницьких підходів, що дають змогу розкрити специфіку різних етапів становлення євангелічного віровчення. Така специфіка визначалася, серед іншого, певними відмінностями в діяльності різних поколінь представників євангелічного табору, на які звернули увагу сучасні історики. Зокрема, Ф. Пресс звертається до означеної проблеми, з'ясовуючи характерні особливості «другого покоління» лютеранських територіальних правителів [447, S. 242]. Р. Штраубель та У. Вайсс, розвиваючи підхід Ф. Пресса, вказують, що другій половині XVI ст. притаманний образ «доброчесного» правителя, який перебував у постійних турботах щодо устрою церкви, укорінення обраної ним догми [497, S. 15].

Застосування зазначеного дослідницького підходу, на нашу думку, не має обмежуватися характеристикою представників територіальної влади. Воно також забезпечує перспективи визначення специфічних ознак та особливостей діяльності інших соціальних груп і станів, що брали безпосередню участь у здійсненні лютеранської конфесіоналізації на теренах Німеччини, зокрема Саксонії. Визначаючи найбільш яскравих представників «другого покоління» саксонських реформаторів, насамперед варто звернутися до характеристики тих діячів, які безпосередньо продовжили справу Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Йоганна Бугенхагена у 50–80-х рр. XVI ст.

Як зазначають дослідники, розвиток лютеранства після 1555 р. характеризувався трьома головними процесами:

- відмежуванням від інших віросповідань;
- внутрішньою консолідацією завдяки об'єднанню різних напрямів;
- формуванням територіальної церкви під егідою територіальних князів [246, с. 96].

Зміст указаних процесів великою мірою визначався активністю представників «другого покоління» саксонських реформаторів, які у 50–80-х рр. XVI ст. розвивали теоретичні положення євангелізму і здійснювали їх практичну реалізацію. Переважно це були люди, які отримали освіту в школах та університетах, реформованих на засадах лютеранського віровчення у 20–40-х рр. XVI ст. З одного боку, завдяки цьому їх шлях до визнання істинності принципів євангелізму був внутрішньо менш суперечливим, ніж у фундаторів реформаційного руху (варто згадати тривалі ідейні шукання Мартіна Лютера або критику Йоганном Бугенхагеном перших виступів з ідеями Реформації), оскільки значною мірою спирався на підтримку останніх. Вона полегшила наступному поколінню реформаторів набуття досвіду, засвоєння знань, зміцнення переконань. З другого боку, на такому шляху наступникам Мартіна Лютера, Філіпа Меланхтона, Йоганна Бугенхагена необхідно було докладати значних особистих зусиль для реалізації ключових ідей лютеранства за нових історичних умов, коли потрібно було не тільки витримувати зовнішній тиск із боку прихильників католицизму, а й долати серйозні внутрішні розходження між прибічниками різних напрямів євангелічного віровчення.

Укладання Аугсбурзького релігійного миру дало змогу представникам «другого покоління» реформаторів без перешкод поширювати набуті знання серед населення євангелічних територій Німеччини й поглиблювати зміст лютеранського віровчення. Вони посідали різні посади в лютеранській церковній організації – пасторів, проповідників, суперінтендентів, викладачів шкіл та університетів, – кожна з яких відкривала широкий простір для здійснення реформаторської діяльності. У межах нашої розвідки варто

проаналізувати активність найбільш значущих представників «другого покоління» саксонських реформаторів.

До відомих послідовників Лютера у другій половині XVI ст. належав Пауль Ебер (1511–1569), який здобув освіту в Нюрнберзі і Віттенберзі. У сучасній історіографії Пауля Ебера характеризують як «забутого послідовника Бугенхагена та Меланхтона», оскільки його ім'я згадується у працях з історії лютеранської конфесіоналізації порівняно нечасто. Проте після смерті згаданих найближчих соратників Лютера саме Ебер перейняв на себе низку їх головних обов'язків, зокрема – читання лекцій на теологічному факультеті Віттенберзького університету (у грудні 1559 р. йому було присуджено ступінь доктора теології) [328, S. 21].

Пауль Ебер продовжив справу Меланхтона у викладанні й організації навчального процесу на теологічному факультеті. Так, він приділив значну увагу забезпеченню студентів стипендіями, а також здійснив низку ординацій євангелічних священнослужителів. Крім того, Ебер узяв активну участь у проведенні перевірок євангелічних парафій на території курфюршества Саксонського, зокрема – у генеральній візитації 1555–1556 рр.

Із 1559 р. до смерті Ебер виконував обов'язки генерального суперінтендента курфюршества Саксонського. У 60-х рр. XVI ст. він був не тільки одним із найбільш відомих професорів Віттенберзького університету, екзаменатором, наставником численних священнослужителів курфюршества Саксонського, а й провідником у поширенні євангелічного віровчення за межами Саксонії, консультантом територіальної влади у вирішенні богословських і церковних організаційних проблем, посередником у розв'язанні кадрових питань шкіл, університетів, церков, редактором і цензором академічних та теологічних творів [328, S. 37–38].

Реформатор Пауль Ебер у своїй теологічній діяльності приділяв головну увагу зміцненню догматичних положень лютеранства, розвиваючи ідеї Філіпа Меланхтона. Як зазначає Ф. Леппін, участь Ебера у дискусіях між філіпістами та гнезіолутеранами варто розподілити на два етапи. На першому етапі

(до 1560 р.) реформатор був соратником Меланхтона, на другому (після смерті «наставника Німеччини») постав його активним послідовником, відіграючи провідну роль серед саксонських теологів [415, S. 64].

Серед гнезіолютеран – представників «другого покоління» реформаторів варто виокремити постать Симона Музеуса (1521–1576) – одного з найближчих соратників лідера гнезіолютеранського угруповання Матіаса Флація. Здобувши вищу освіту в університетах Франкфурта-на-Одері і Віттенберга, у 1557 р. Музеус приєднався до гнезіолютеранського угруповання в ернестинській Саксонії, спочатку як пастор в Айсфельді, а згодом – в Єні, де обійняв посади суперінтендента і професора теології в університеті.

Протягом діяльності в Єні Симон Музеус брав участь в укладанні «Веймарської Книги Спростування», що стала офіційним документом євангелічного віровчення у володіннях ернестинських Веттінів. Крім того, реформатор узяв участь у теологічній дискусії між Матіасом Флацієм і Вітторіно Штрігелем у серпні 1560 р., присвяченій проблемі рабства і свободи волі людини, підтримавши позицію Флація. За деякий час Флацій та Музеус були позбавлені викладацьких посад саксонським герцогом Йоганном Фрідріхом, коли вони виступили проти його планів змінити правління консисторії в Єні [397, S. 303]. Після цього Музеус працював придворним проповідником у Шверіні, викладачем університету в Ростоку, а наприкінці життя став суперінтендентом у Мансфельді.

Вагомий внесок у подолання внутрішніх конфліктів у середовищі лютеран у другій половині XVI ст. здійснив Давид Хітройс (1531–1600). Розпочавши освіту на артистичному факультеті Тюбінгенського університету й отримавши звання магістра вільних мистецтв, надалі він продовжив навчання у Віттенберзькому університеті, де ідейно зблизився з Меланхтоном. Здобувши вищу освіту, Хітройс деякий час працював у Віттенберзі, читаючи в університеті лекції за відомою працею Меланхтона «*Loci communes*». Її визначна роль пояснюється тим, що «*Loci communes*» була першою

теоретичною розробкою євангелічної догматики, першим вираженням євангелічного вчення у систематизованій формі [223, с. 115].

Після завершення Шмалькальденської війни 1546–1547 рр. Давид Хітройс залишив Віттенберг. Надалі він працював у Гейдельберзі, Тюбінгені, а з 1550 р. – у Ростоку (з 1563 р. він став ректором місцевого університету), звідки запрошувався протестантами Нижньої Австрії для допомоги у створенні євангелічних церковних статутів. Він також створив низку праць, присвячених церковній організації доби Реформації, ставши одним із перших істориків лютеранської церкви.

Ще одним відомим представником «другого покоління» лютеранських реформаторів став Ніколаус Зельнекер (1530–1592). Здобувши освіту у Віттенберзькому університеті, він рекомендований Меланхтоном на посаду викладача філософського факультету, а з 1556 р. став його деканом. Пізніше Зельнекер був проповідником при дворі курфюрста Августа, а згодом – професором теології в університетах Єни та Лейпцига, доклавши значних зусиль для оформлення лютеранської догматики.

Проте у 60-х рр. XVI ст. намагання Ебера, Зельнекера та інших реформаторів «другого покоління», спираючись на принципи Євангелія й апелюючи до свободи совісті кожного віруючого, врегулювати розходження між філіпістами та гнезіолютеранами мирним шляхом для посилення ідейної консолідації лютеранського угруповання у протистоянні з католиками та кальвіністами ще не мали помітного успіху. Після смерті Меланхтона (квітень 1560 р.) продовжилося загострення конфлікту між двома євангелічними угрупованнями.

На зборах протестантських князів у Наумбурзі 1561 р., де розглядали питання про головні принципи «Аугсбурзького віросповідання», Давид Хітройс відверто визнав істотні відмінності у змісті двох версій (1530 р. і 1540 р.) цього твору. Єнські теологи рішуче виступили проти компромісу з філіпістами у питанні визнання обох версій канонічними. Рішення Наумбурзького з'їзду не призвели до суттєвих зрушень у справі відновлення теологічної та церковної

єдності лютеранства [456, S. 33]. Після цього філіпізм набув офіційного визнання в курфюршестві Саксонському, Бранденбурзі, Померанії, Шлезвіг-Голштінії [484, S. 242–243].

Поглиблення розколу між гнезіолютеранами та філіпістами засвідчили подальші дискусії щодо невирішених теологічних проблем. Зокрема, продовження сінергістської суперечки пов'язано з твердженнями деяких філіпістів про те, що природна воля може сприяти наверненню людини до віри і добра. На Веймарському диспуті 1560 р. зазначена проблема стала центральною в дискусії між Матіасом Флацієм і Вікторино Штрігелем. Штрігель вважав, що у зверненні до віри воля зберігає свій природний образ дії: вона лише переходить від зла до добра. На противагу цьому, Флацій стверджував, що природна воля неспроможна брати участь у наверненні до Бога: вона не лише є пасивною, а й чинить опір божественній благодаті. Тому має бути створена абсолютно нова воля, «нова людина», при цьому дія благодаті перешкоджає «старій волі» і примушує її до добра [267, с. 230].

Ще одним пунктом розбіжностей між філіпістами та гнезіолютеранами у 60-х рр. XVI ст. стало питання про причащення. Віттенберзькі теологи вважали, що не слід пояснювати реальну присутність Христа у причасті за допомогою вчення про повсюдну присутність. Їх погляди знову зустріли несприйняття з боку єнських теологів.

Наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. XVI ст. на території Саксонії здійснено декілька спроб досягти компромісу між гнезіолютеранським та філіпістським угрупованнями. У цьому були зацікавлені як теологи, що дотримувалися більш поміркованих поглядів, так і правителі євангелічних територій. Так, вюртемберзький герцог Крістоф (1550–1568), прагнучи подолати розкол, доручив своєму раднику Якобу Андреа (професору теології в Тюбінгенському університеті) підготувати проект статей із викладом принципів євангелічного віросповідання, що й було здійснене протягом 1568–1570 рр. Документом подібного змісту став і «Корпус доктрини», підготований Мартіном Хемніцем протягом 1564–1576 рр. Спочатку названа праця набула

чинності у Брауншвейзі, а після запровадження лютеранства у герцогстві Брауншвейцько-Вольфенбюттельському (1569) – у межах всієї території цього герцогства [404, S. 140].

Зазначені події засвідчили вихід теологічних дискусій за межі курфюршества Саксонського. Вони спричинили поглиблення співпраці віттенберзьких реформаторів із представниками інших регіонів Німеччини. Зокрема, взимку 1568–1569 рр. в Альтенбурзі відбулися релігійні переговори між саксонськими та тюрінзькими теологами, однак вони не привели до бажаних наслідків. На переговорах проти позиції філіпістів виступили не тільки теологи з Єни, а й представники інших євангелічних територій, зокрема брауншвейцький пастор Мартін Хемніц і вюртемберзький суперінтендент Якоб Андреа.

Останній із названих учасників співбесіди в Альтенбурзі взяв активну участь у подальших спробах відновити єдність євангелічного віровчення. Так, у травні 1570 р. Андреа відгукнувся на запрошення курфюрста Августа Саксонського відвідати теологічні переговори в Цербсті, у яких брали участь теологи з 15 німецьких міст і територій. Предметом обговорення дискусійних питань на зібранні в Цербсті став розгляд вихідних принципів, сформульованих у головних віросповідних книгах євангелічно-лютеранської церкви: «Аугсбурзькому віросповіданні» та «Апології Аугсбурзького віросповідання», «Катехізисах» Мартіна Лютера, «Шмалькальденських статтях». Хоча на зустрічі в Цербсті досягти згоди знову не вдалося, показово, що саме під час цих переговорів деякі лютеранські теологи (Мартін Хемніц, Давид Хітройс) розпочали працю над проектом угоди між євангелічними церковними організаціями різних територій [392, S. 214].

Таким чином, поступово, водночас із продовженням гострих теологічних суперечок, серед прибічників лютеранства почала поширюватися думка про необхідність подолання ідейних розбіжностей. Її прибічники прагнули примирити ворогуючі угруповання, що вимагало серйозного перегляду ідейного змісту євангелізму. Важливу роль у виконанні цієї місії відіграли

лютеранські теологи, які в попередніх дискусіях не приєдналися ані до гнезіолютеранського напрямку, ані до філіпітського напрямку, залишаючись на поміркованих позиціях – Мартін Хемніц, Якоб Андреа, Давид Хітройс, Ніколаус Зельнекер. У 70-х рр. XVI ст. за їх активної участі відбулася низка консультацій та співбесід, на яких розглядали фундаментальні проблеми догматики і культу лютеранства.

На процес подолання ідейних розходжень у євангелічному таборі вплинув і курс територіальної світської влади курфюршества Саксонського. Коли в анонімному трактаті, опублікованому в 1574 р., із думок Меланхтона про причащення зроблено висновки в дусі реформатського віровчення, проти позицій віттенберзьких теологів прямо виступив курфюрст Август Саксонський [393]. Протягом короткого часу більшість філіпітів було позбавлено посад священнослужителів і викладачів на території курфюршества Саксонського [267, с. 234]. Унаслідок цього уніфікація ідейного змісту лютеранства стала набувати все більш реальних рис.

Першоосновою процесу досягнення лютеранськими теологами єдності віровчення став написаний Якобом Андреа твір «Швабська угода» (1574 р.). Пізніше, унаслідок перероблення цього твору Мартіном Хемніцем, створено джерело віровчення, спільне для Вюртемберга і Саксонії («Швабсько-Саксонська угода», 1575 р.). Надалі його текст відкоректовано групою вюртемберзьких теологів («Маульброннська формула»). На конвенті теологів у Торгау (травень – червень 1576 р.), скликаному з ініціативи курфюрста Августа Саксонського, на основі названих вище джерел складено так звану «Торгауську книгу», надіслану євангелічним церквам різних територій для ознайомлення з думками різних представників лютеранства. На наступних зборах теологів, скликаних у монастирі Берге (поблизу Магдебурга) на початку 1577 р., зазначену працю відредаговано на підставі зібраних відгуків [392, S. 215]. Її остаточний текст передано саксонському курфюрсту під назвою «Формула згоди». Зазначений документ був підписаний князями, чиновниками, теологами євангелічних церков різних територій і визнаний майже двома

третинами представників станів, які прийняли «Аугсбурзьке віросповідання» [52, S. 773].

Як зазначає Е. Кох, «Формула згоди» не створювала принципово нового віровчення, а лише більш чітко формулювала і коментувала положення «Аугсбурзького віросповідання» 1530 р. [392, S. 215]. У статтях «Формули згоди» коротко викладено ті суперечливі пункти лютеранської конфесії, якими були спричинені теологічні дискусії 40–70-х рр. XVI ст. Розглядаючи погляди Майора на проблему «добрих справ», ідеї Озіандера про виправдання, синергізм Пфєффінгера, адіафоризм Меланхтона як помилки, а також відкидаючи різні трактування догматів християнства, запропоновані теологами інших напрямів протестантизму (Жаном Кальвіном, Ульріхом Цвінглі, Менно Симонсом, Каспаром Швенкфельдом) [52], «Формула згоди» утверджувала ідейну єдність євангелізму.

Як і в попередніх віросповідних творах лютеранства, у «Формулі згоди» наявні численні посилання на різні книги Біблії. Показово, однак, що серед останніх джерелами «Формули згоди» найчастіше згадують ті частини Старого Заповіту, у яких віра пов'язується із визначеним Богом «законом» як непорушним порядком справ (зокрема Книга Буття – 7 разів), а також ті книги Нового Заповіту, де йдеться про регламентацію життя християнської громади та визначення догматів християнства (насамперед послання апостола Павла: Послання до Римлян – 38 згадувань, Перше послання до Коринфян – 12 згадувань). Це засвідчує, що «Формула згоди» посіла важливе місце в загальній системі лютеранської ортодоксії, що почала формуватися у другій половині XVI ст. [214, с. 34].

Хоча деякі німецькі землі (Гессен, Ангальт, Померанія) й імперські міста (Нюрнберг) відмовилися приєднатися до «Формули згоди», більшість євангелічних територій (зокрема курфюршества Саксонське й Бранденбурзьке, 20 герцогств, 24 графства, 35 імперських міст) визнали її [152, с. 240]. Тому ухвалення «Формули згоди» варто визначити як важливий рубіж, що

знаменував завершення тривалого конфесійного протистояння в євангелічних територіях.

Поряд із творами Лютера («Малим Катехізисом», «Великим Катехізисом», «Шмалькальденськими статтями») і Меланхтона («Аугсбурзьким віросповіданням», «Апологією Аугсбурзького віросповідання», «Про владу та верховенство папи») «Формула згоди» увійшла до складу «Книги згоди», що стала своєрідним канонем віросповідних книг євангелізму. Таким чином, за п'ятдесят років після виголошення «Аугсбурзького віросповідання» завершено процес утворення лютеранської конфесії [334, S. 34]. Ухвалення збірника віросповідних книг євангелічно-лютеранської церкви дало змогу остаточно впорядкувати лютеранське віровчення, примиривши опозиційні угруповання.

«Книга згоди» закріпила вищість територіальної влади в церковних справах [509, S. 625], створивши умови для подальшого розвитку євангелічної церковної організації в різних регіонах Німеччини, зокрема в Саксонії.

Визнання «Книги згоди» у 1580 р. більшістю територіальних євангелічних церков ознаменувало утвердження ортодоксії як провідного напрямку лютеранства в німецьких державах. Характерною рисою ортодоксії було підкреслене бажання розглядати богословські проблеми з опорою на Писання і віросповідні книги [246, с. 106]. Основним змістом ортодоксальної теології «істинного віровчення» стали полеміка з католиками і реформатами, а також подальша розробка догматичної системи лютеранства [361, S. 357].

Характеристиками ортодоксії, на думку Е. В. Цеседена, постають великі догматичні суми, компендіуми зі Священного Писання, творів Лютера, віросповідних книг, що створювали цілісне вчення, у якому поєднано питання релігійної, соціальної, природної етики [534, S. 212]. Будь-які спроби перегляду або критики вчення Лютера оцінювалися з позицій ортодоксії як святотатство [532, S. 137]. Ключовою ознакою лютеранської ортодоксії варто визначити закріплення непорушних теологічних принципів на рівні функціонування територіальної церковної організації.

На думку О. Рибаквої, необхідною основою, на якій формується канон ортодоксії, є гетеродоксія. У зв'язку з цим дослідниця зазначає: «Протестантизм під час свого виникнення і далі, набираючи силу, множачи змістовний ряд своїх ідей, безумовно був гетеродоксією, по-перше, по відношенню до ортодоксальної доктрини католицької церкви, а по-друге, надавши в майбутньому широке ідейне поле для формування своєї ж власної (у межах протестантизму) ортодоксальної доктрини» [255, с. 140–141]. Визнаючи справедливість наведеного зауваження щодо загального змісту протистояння між протестантською гетеродоксією та католицькою ортодоксією, одночасно варто звернути увагу на відсутність єдиної ортодоксальної доктрини протестантизму. Подібні доктрини формувалися в межах окремих реформаційних віровчень, зокрема лютеранства. І вже на ранніх етапах лютеранської конфесіоналізації чітко почали виявлятися ідейні суперечності не тільки між лютеранами і представниками інших протестантських конфесій, а й у середовищі прибічників євангелізму. Процес подолання цих протиріч одночасно став процесом становлення лютеранської ортодоксії.

Таким чином, друга половина 40-х – 70-і рр. XVI ст. ознаменовані якісно новими явищами в розвитку євангелізму, що засвідчили поглиблення лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Ідейне розмежування гнезіолютеран та філіпістів з подальшим тривалим протистоянням між цими угрупованнями стало серйозним випробуванням для євангелізму, що можна визначити як своєрідну «кризу росту» лютеранства.

Можливість подолання зазначеної кризи реалізовано на шляху пошуку спільних ідейних принципів, здатних об'єднати прибічників різних підходів до інтерпретації євангелічного віровчення. Ключову роль у цьому процесі відіграло створення комплексу віросповідних книг, складником якого, крім написаних раніше праць Лютера і Меланхтона, стала «Формула згоди».

Відхід від крайніх позицій гнезіолютеранства та філіпізму, здійснений авторами «Формули згоди», дав змогу відновити єдність євангелічного

віровчення. Його принципи були конституйовані у «Книзі згоди», позначивши становлення лютеранської ортодоксії. Зразок упровадження її принципів у практику запропоновано через подальшу розбудову територіальної церковної організації курфюршества Саксонського, регламентовану відповідними документами.

3.6. Оформлення структур євангелічної церкви в Саксонії. Саксонський церковний статут 1580 р.

За доби лютеранської конфесіоналізації входження нових церковних інститутів до структур земельної державності на території курфюршества Саксонського постало закономірним наслідком розвитку реформаційного руху. Воно продовжувало традицію патронату світської влади над духовними інститутами, що виявилася ще в епоху Середньовіччя, посилювало вплив світської влади на функціонування церковної організації. Водночас самі територіальні правителі відчували власну відповідальність за зміст «чистого віровчення» і за функціонування нових церковних структур, діяльність яких мала забезпечити основи суспільного порядку.

Поряд із візитаціями, які організував євангелічний синод, із 1539 р. на території курфюршества Саксонського організовано вищу судову інстанцію для духовенства – консисторію. Служба в консисторії, як і виконання інших обов'язків священнослужителів, повинна була оплачуватися. Ця обставина дає змогу зробити висновок, що в євангелічній церковній організації курфюршества Саксонського з часів пізньої Реформації функція контролю вже не поєднувалась з іншими, а стала самостійною: її виконання займало весь час відповідних категорій службовців. Постійний характер діяльності консисторії, на думку Г. Кірхнера, свідчить про її своєрідну конкуренцію функціям візитаційних комісій, що проводили інспекції протягом заздалегідь визначеного часу (за винятком надзвичайних ситуацій, що потребували негайної перевірки) [387, S. 46].

Варто зазначити, що за складом консисторія та візитаційні комісії суттєво не відрізнялися: до них входили як священнослужителі, так і князівські юристи. Остаточне таке становище закріплено правом саксонського курфюрста призначати склад консисторії у Дрездені, її філій у Віттенберзі та Лейпцигу, а також наглядати за роботою синоду [246, с. 114]. Зазначений порядок є ще одним свідченням того, що саксонські курфюрсти підпорядкували собі церковні справи, фактично посівши місце єпископів.

Із часу заснування консисторія почала відігравати все більш важливу роль у структурі управління церковними справами в Саксонії [390, S. 155]. Згодом подібні заклади створювали і в інших євангелічних територіях (Нижня Саксонія, Вюртемберг). Повноваження консисторій у різних регіонах Німеччини дещо розрізнялися, однак спільною ознакою діяльності зазначених органів була підпорядкованість консисторій правителям відповідної території [485, S. 25].

У 1541 р. Георг Спалатін висловлював побоювання щодо втрати візитаторами повноважень унаслідок створення саксонської консисторії. Проте цього не сталося внаслідок розмежування функцій: на консисторію покладено відповідальність за розгляд матримоніальних питань, у вирішенні яких віттенберзькі теологи не бажали брати участі, а також контроль моральності селян і сплата останніми податку на утримання церкви [295, S. 277].

Удосконалення структур євангелічної церкви Саксонії пов'язано з подальшим дистанціюванням від католицьких інститутів. На думку А. Маграта, саме з 40-х рр. XVI ст. зростає інтерес реформаторів до визначення доктрини церкви. Регенсбурзький собор 1541 р., зібраний для врегулювання суперечностей між протестантськими та католицькими теологами, завершився невдачею. На Тридентському соборі, який розпочав роботу у 1545 р., головні ідеї Реформації засуджено. Втративши надії на примирення, протестантські церкви були вимушені визнати, що їх існування є не тимчасовим, а постійним, і унаслідок цього – виправдати його як існування християнських церков [235, с.

232]. Як результат, набула актуальності легітимізація територіальних організацій євангелічної церкви, зняттям якої мали стати євангелічні статuti.

Хоча Аугсбурзька мирна угода 1555 р. безпосередньо не регламентувала устрій євангелічної церковної організації, саме вона закріплювала головні умови її подальшого розвитку. На наш погляд, до них належали:

- визнання секуляризації церковного майна, здійсненої територіальними правителями, що посилювало їх політичну могутність;
- остаточна ліквідація інститутів католицької церкви у володіннях лютеранських князів.

Зазначені зміни дали змогу князям фактично посісти місце «верховних єпископів», оскільки лютеранські території вийшли з-під юрисдикції католицьких єпископів [485, S. 33]. Як указують дослідники, склалася парадоксальна ситуація: у фактично секуляризованих володіннях єпископський титул зберігся за світськими правителями [536, S. 30]. Аналогічне становище зайняли Ради імперських міст (а в деяких випадках – і тих міст, що формально не мали самоврядування, але фактично були достатньо могутніми, щоб вести власну політику). Остаточно закріпивши матеріальну залежність церков та шкіл, світська влада закріпила і своє право брати участь у їх подальшому контролі.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру в курфюршестві Саксонському як важливому центрі конфесійно-політичного будівництва закономірно продовжено розбудову структур євангелічної церкви, що мало надати приклад іншим територіям Німеччини, які підтримали Реформацію.

Зміцненню євангелічної церковної організації на території курфюршества Саксонського сприяло й урегулювання догматичних суперечностей лютеранського віровчення. Як зазначалося вище, у 60–70-х рр. XVI ст. політика лютеранської конфесіоналізації в Саксонії зіткнулася з серйозними труднощами, спричиненими тривалим ідейним протистоянням між гнезіолутеранами й філіпістами.

У 70-х рр. XVI ст. розпочалося розв'язання тривалого конфлікту, що може бути визначеним найбільш гострим протистоянням в середовищі лютеран після укладання Аугсбурзького релігійного миру. Початок урегулювання ознаменувався силовими діями Августа I, який під впливом ортодоксально налаштованих осіб зі свого оточення (насамперед своєї дружини Анни і надвірного проповідника Георга Лістенія) здійснив рішучий наступ на прибічників філіпізму серед посадових осіб курфюршества Саксонського. Зокрема, було звільнено з посад канцлера Георга Кракова, духівника саксонського курфюрста Крістіана Шютца, декількох професорів Віттенберзького університету, суперінтендента із Пірни Йоганна Штьоссея [391, S. 204].

Дослідники висловлюють різні погляди на причини такого різкого повороту в релігійно-церковній політиці саксонського правителя. Одні автори пов'язують його насамперед із особистими мотивами, які стосувалися образи гідності курфюрста і його дружини Анни з боку філіпістів [246, с. 206]. Інші дослідники акцентують увагу на вірності Августа I ідеалам лютеранства [510].

На наш погляд, для більш чіткого визначення мотивів саксонського курфюрста варто звернути увагу на той факт, що звільнених за рік до того близько 100 проповідників-гнезіолютеран (із 530 євангелічних священиків Саксонії) після вигнання філіпістів так і не було повернуто на посади для подальшого відправлення своїх обов'язків [391, S. 204]. Із урахуванням цього варто вважати, що здійснений саксонським курфюрстом розгром філіпістського угруповання пояснювався не стільки його підтримкою інших напрямів євангелічного віровчення (принаймні, не прихильністю до гнезіолютеранства), скільки прагматичним прагненням правителя уникнути можливості посилення опозиції в середовищі церковних діячів [196, с. 79].

Імовірно, рішучий вияв ворожості Августа I до філіпізму визначався тим, що подальше зростання впливу кальвінізму в регіоні могло послабити політичну могутність курфюрста. Варто згадати, що у ставленні до світської влади євангелічне та реформатське віровчення суттєво розходилися: якщо

в лютеранстві на цей час утвердився патріархальний ідеал князя як своєрідного старшини спільноти підданих [246, с. 236], то кальвіністи обстоювали общинну традицію функціонування церковної організації. Така перспектива була цілковито неприйнятною для саксонського курфюрста Августа I, політика якого протягом усього правління виразно виявляла прагнення правителя до зміцнення особистої влади.

Після розгрому угруповання криптокальвіністів Август I Саксонський як головний гарант інтересів лютеран у Священній Римській імперії гостро потребував професійних кадрів священнослужителів. Зокрема, міграція до його володінь представників вюртемберзького пасторату підтверджувала загальну тенденцію: для будівництва власних міцних церковних структур саксонському курфюрсту потрібні були перевірені особи. Переміщення прибічників лютеранської конфесії на просторах лютеранської Німеччини ставало закономірним і створювало нові можливості для духовних осіб. Так, до Саксонії у 1577 р. з Австрії прибув відомий лютеранський проповідник Полікарп Лейзер, який обійняв у Віттенберзі вакантну посаду суперінтендента. Чин суперінтендента такої престижної округи автоматично вводив його володаря у вищий придворно-адміністративний світ курфюршества Саксонського [252, с. 210–212].

Після прийняття «Формули згоди» продовжено упорядкування територіальної структури лютеранства. Деякі особливості її організації в різних євангелічних територіях визначені А. Ю. Прокоп'євим на прикладі Вюртемберга й Саксонії. До них, зокрема, належали запровадження жорсткої підпорядкованості общин церковним інститутам (суперінтендентам, Синоду, церковній Раді при князі) у першому випадку та контроль церковної організації з боку курфюрста – у другому [246, с. 113–114]. Однак зазначені відмінності, на наш погляд, не мають перешкоджати визначити головну спільну рису обох територіальних моделей євангелічної церковної організації – зміцнення авторитарних тенденцій шляхом постійно діючої системи контролю. Візитації, які здійснювалися суперінтендентами, залишались основним знаряддям

нагляду над парафіяльним духовенством. Показово, що в них брали участь і світські службовці [347, S. 163].

Курфюрст Август усвідомлював потребу подальших радикальних реформ і відповідних практичних заходів, що, зокрема, засвідчив його рескрипт від 19 лютого 1579 р. Як зазначає Е. Зелінг, у цьому документі план саксонського правителя щодо проведення фундаментальної, всезагальної кодифікації набув конкретних рис. Велику роль тут відіграв запрошений до Саксонії з Вюртемберга доктор теології Якоб Андреа, який у другій половині 70-х рр. XVI ст. доклав значних зусиль для розроблення «Формули згоди». Курфюрст Август доручив йому провести упорядкування територіального законодавства [486, S. 130].

Результатом кропіткої праці Андреа стало створення «Великого церковного та шкільного статуту курфюршества Саксонського», що конкретизував і поглибив принципи попередніх євангелічних статутів Саксонії на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації. Підготовка статуту, який передбачав реформування церкви, школи й університетів Саксонії, відбувалася, як зауважує Х.-П. Хассе, «паралельно і синхронно» із підготовкою «Книги згоди», що мала закріпити чіткі формулювання положень євангелічного віровчення і захистити його принципи від викривлень [345, S. 168–169]. Так, результати остаточного конституювання лютеранської конфесії мали бути втілені у функціонування ключових інститутів саксонської територіальної держави.

Варто зазначити, що в лютому 1579 р. проект, підготовлений Андреа, наданий для ознайомлення представникам станів саксонського суспільства на зустрічі в Торгау. Депутати надали деякі зауваження до проекту. Зокрема, вони були стурбовані переведенням консисторії з Мейсена до Дрездена і найменування її «вищою консисторією», якій підлягали регіональні відділення у Віттенберзі й Лейпцизі. Проте зазначені зауваження станів не враховано в остаточній редакції Саксонського статуту 1580 р.

Е. Зелінг пов'язує критичність саксонських депутатів із їх «ревнощами», спричиненими переважаючим впливом вюртемберзького теолога Андреа на курфюрста Августа [486, S. 131]. На нашу ж думку, згадане нововведення, перебуваючи в річищі абсолютистського політичного курсу Августа Саксонського, насамперед мало призвести до подальшого зосередження повноважень щодо вирішення церковних справ у руках світської влади. Саме це і занепокоїло представників станів, які, однак, виявилися не в змозі чинити опір волі саксонського правителя.

На початку січня 1580 р. Саксонський статут видано друкарем Ієронімом Бремом із Лейпцига. Надалі названий документ визначав норми церковного життя Саксонії протягом наступних 250 років [297, S. 118]. Таку тривалу чинність положень Саксонського статуту можна пояснити широтою обсягу розглядуваних у ньому питань і глибиною його змісту.

Структура Саксонського статуту 1580 р. охоплює низку ключових проблем діяльності територіальної церковної та шкільної організації. Це дало підстави Е. Зелінгу назвати зазначений документ «не єдиним церковним статутом, а, більш точно, кодексом церковних статутів», складники якого (порядок богослужіння, статут суперінтендентів та візитаторів, генеральні статті) почасти зберігають цілком самостійну форму [486, S. 133]. Подібну структуру перейнято від «Генеральних статей», утверджених саксонським герцогом Генріхом Доброчесним у 1539 р. [386, S. 193].

Водночас варто зазначити, що широкий спектр розглянутих проблем не був якісно новим явищем для євангелічних статутів Німеччини. Уже на межі 20–30-х рр. XVI ст. Йоганн Бугенхаген, розробляючи церковні статути на замовлення міських рад Брауншвейга, Гамбурга та Любека, не обмежувався в них розглядом одного-двох конкретних питань функціонування євангелічної організації, а прагнув максимально широко висвітлити різноманітні напрями її діяльності, обґрунтувати ідейні засади існування лютеранської конфесії. Це засвідчувало важливе місце реформування церковної та шкільної організації

у процесі становлення територіальної державності німецьких князівств і міст [212, с. 161].

«Великий церковний та шкільний статут курфюршества Саксонського» (1580 р.) конкретизував загальні положення попередніх євангелічних статутів, прийнятих у Саксонії від початку Реформації, на повсякденному рівні функціонування територіальної євангелічної організації. Зокрема, Саксонським статутом 1580 р. визначено перелік головних вимог до євангелічного священнослужителя. Перевірку його готовності до служби в лютеранській общині мали здійснювати керівники консисторії, які перевіряли моральні якості священнослужителів та їх фахові знання. Зокрема, під час ординації кандидат на посаду священика повинен виявити знання псалмів, уміння виголошувати проповідь, розуміння текстів Священного Писання. Перевірку його здатності до виконання обов'язків мали здійснювати суперінтенденти [35, S. 382–383].

У Саксонському статуті наголошувалося на необхідності служіння з «максимальною увагою, турботою, старанням і працею»; запорукою такого ставлення до виконання обов'язків мала бути «віра в серці» священнослужителя. Одночасно євангелічні священики повинні були глибоко знати зміст Біблії і віросповідних книг лютеранства («Аугсбурзького віросповідання», «Апології Аугсбурзького віросповідання», «Шмалькальденських статей», «Малого Катехісису» та «Великого Катехісису»), що склали «Книгу згоди» [35, S. 380]. Подібна регламентація засвідчує становлення лютеранської ортодоксії як єдиної, стійкої системи, прибічники якої прагнули зафіксувати незмінність догматичних положень євангелічного вчення.

Саксонський статут 1580 р. регламентував проведення наглядних заходів суперінтендентами, регулював загальні норми сімейних відносин, а також визначав принципи діяльності консисторій. Так, цей документ передбачав, що верховну консисторію у Дрездені мала очолювати світська особа (дворянин), а до її складу повинні входити двоє теологів і двоє світських юристів. Повноваження верховної консисторії охоплювали призначення парафіяльних

пасторів та дияконів, нагляд за станом господарських справ євангелічних общин, призначення вчителів до парафіяльних шкіл [35, S. 401–410].

Право призначення складу верховної консисторії, її філій у Віттенберзі та Лейпцизі мав саксонський курфюрст. Йому також належало право нагляду за роботою вищих церковних інстанцій і скликання синоду. До повноважень останнього органу управління належало здійснення візитацій суперінтендатур і представлення інвеститур для парафіяльних пасторів [246, с. 114]. Такий розподіл функцій, на нашу думку, засвідчує, що територіальна церковна організація на той час уже перетворилася на складник державного механізму курфюршества Саксонського.

Візитаційну діяльність, відповідно до Саксонського статуту 1580 р., розглядали як невід'ємний складник функціонування територіальної церковної організації. Такий підхід зумовив включення до статуту розділів, присвячених здійсненню візитацій. Обов'язки візитаторів передбачали нагляд над парафіяльним духовенством із метою дотримання єдності лютеранської церкви і запобігання поширенню «неістинних учень» на всій території курфюршества Саксонського [35, S. 389].

Дещо змінено і саму схему проведення візитацій на території курфюршества Саксонського. Тепер візитатори мали з'ясовувати відповіді на певні питання, зведені в декілька тематичних розділів. Вони визначали необхідний рівень знань пасторів, дияконів й інших євангелічних священнослужителів [35, S. 391–395]. На наш погляд, це засвідчує сформованість структур євангелічної церкви Саксонії, що тепер підлягали уніфікованій перевірці.

Прийняття Саксонського статуту відбувалося лише за шість років після усунення курфюрстом Августом I від влади угруповання філіпістів. Імовірно, прагнення остаточно викоринити вплив кальвінізму, із яким у деяких питаннях ідейно зближувалися філіпісти, вплинуло на зміст догматичної частини Саксонського статуту 1580 р. У ній було прямо підкреслено необхідність недопущення на посади вчителів і священнослужителів анабаптистів, аріан,

прибічників вчення Швенкфельда, антитринітаріїв [35, S. 379]. В умовах оформлення лютеранської ортодоксії така заборона видається закономірним кроком територіальних правителів, які прагнули підтримувати ідейну єдність у суспільстві. Саме євангелічні школи, поряд із церковними інститутами, ставали головним засобом впливу влади на суспільну свідомість.

Дослідники вказують, що зміст статуту 1580 р. ґрунтувався на різноманітних ідейних джерелах. Зокрема, у деяких випадках положення Саксонського статуту 1580 р. відповідають принципам Вюртемберзького церковного статуту 1559 р. [391, S. 212]. Окремі автори висловлюють думку, що Вюртемберзький статут 1559 р. мав визначальний вплив на розвиток шкіл у регіонах Центральної Німеччини, вважаючи його «прикладом нормування» освітньої сфери [384, S. 23].

Реалізація принципів Саксонського статуту 1580 р. пов'язана з діяльністю його автора – теолога Якоба Андреа, який раніше працював у Вюртемберзькому герцогстві і міг враховувати досвід реформаційних перетворень, проведених у цьому регіоні. У Вюртемберзі вирішальним чинником утвердження лютеранства стала політика герцога Крістофа. За часів його правління (1550–1568) запроваджено нову систему управління територіальною церковною організацією герцогства Вюртемберзького: воно було поділене на 23 суперінтендентства, керівники яких здійснювали регулярні візитації парафій і водночас підпорядковувалися контролю чотирьох генеральних суперінтендентів. Реформування церковного та шкільного життя герцогства відбувалося на ґрунті положень Вюртемберзького церковного статуту 1559 р., розробленого відомим теологом Йоганном Бренцем [347, S. 162]. Тому варто визнати взаємозв'язок між структурами євангелічної церковної організації Саксонії і Вюртемберга.

Водночас мова не йде про копіювання саксонськими реформаторами вюртемберзької моделі управління церковними справами: адже зазначені у Вюртемберзькому статуті структури (синаод, консисторія, суперінтендатури, візитаційні комісії) функціонували в курфюршестві Саксонії вже з 20–30-х рр.

XVI ст., а Саксонський статут 1580 р. лише уточнив їх функції і розширив повноваження окремих органів. На нашу думку, подібність двох євангелічних статутів пояснюється насамперед подібними історичними умовами розвитку конфесійно-політичного життя Саксонії і Вюртемберга за доби раннього Нового часу [200, с. 165].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Таким чином, протягом 1525–1580 рр. офіційно регламентовано діяльність церковних інституцій як важливого компонента земельної державності Саксонії. Візитації парафій, діяльність консисторії і синоду, ухвалення євангелічних статутів і віросповідних книг мали сприяти перетворенням територіальної церковної організації на засадах лютеранської конфесіоналізації. Так само вони впливали і на подальші трансформації соціальних відносин, утворюючи право державної влади контролювати повсякденне життя місцевого населення.

Процес лютеранської конфесіоналізації на території Саксонії варто розділити на декілька етапів, кожен із яких мав певну специфіку. Так, у 1525–1531 рр. відбувалося конституювання євангелічної конфесії, що визначалося створенням євангелічних общин, запровадженням візитацій, початком укладання церковних статутів, написанням перших віросповідних книг лютеранства. У 1531–1546 рр., коли курфюршество Саксонське утвердилось як основний центр конфесійних перетворень, відбулась активізація реформаційного руху в герцогстві Саксонському, а також поширення конфесійних перетворень за саксонським зразком в інших німецьких регіонах і за межами Німеччини (Реформація в Данії). У 1546–1555 рр. посилилась боротьба між євангелічним та католицьким угрупованнями, а також виявили себе суперечності серед лютеранського угруповання. Після укладання Аугсбурзького релігійного миру протягом 1555–1574 рр. відбувалось подальше реформування церковної організації Саксонії, поєднане з тривалим ідейним протистоянням між гнезіолютеранами та філіпістами. Період 1574–1580 рр.

позначив подолання теологічних суперечностей між прибічниками лютеранства, завершення уніфікації догматики і культу євангелічної конфесії. Прийняття церковного статуту 1580 р. стало важливим підсумком лютеранської конфесіоналізації в Саксонії, засвідчивши початок нового етапу розвитку релігійно-церковної сфери – утвердження ортодоксії.

Основні положення цього розділу викладені в публікаціях автора [158; 160; 162; 165; 166; 169; 170; 173; 174; 179; 180; 181; 182; 184; 189; 194; 195; 198; 199; 200; 205; 206; 210; 212; 214; 218; 543].

РОЗДІЛ 4.
СОЦІОКУЛЬТУРНА СПЕЦИФІКА
ЛЮТЕРАНСЬКОЇ КОНФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ В САКСОНІЇ.
ОСВІТА ЯК КОМПОНЕНТ КОНФЕСІЙНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

4.1. Реформаційний рух у містах і соціальне дисциплінування в Саксонії конфесійної доби

За часів Реформації і конфесіоналізації в житті німецького суспільства розпочалися масштабні зрушення, які вплинули на становище різних соціальних верств. Не стало винятком і населення Саксонії. Зміни в його становищі, зумовлені перебігом євангелічного руху, поступово закріплювалися, перетворюючись на стабільні риси соціального життя. Особливо швидкими і найбільш помітними зазначені зміни були в містах, оскільки саме вони постали основними центрами реформаційного руху та конфесійного будівництва.

Варто зазначити, що саме поняття «місто» в епоху раннього Нового часу об'єднувало величезну кількість населених пунктів, неоднорідних у соціально-економічному, політичному й конфесійному відношеннях. Таку неоднорідність, по-перше, нерозривно пов'язано із загальною роздробленістю німецьких земель, відсутністю єдиної територіальної держави. По-друге, її зумовлено головними наслідками Реформації – поширенням євангелічно-лютеранського віросповідання і зростанням чисельності прибічників інших напрямів протестантизму (передусім кальвінізму). По-третє, її спричинено внутрішніми і зовнішніми чинниками соціального розвитку німецьких міст (конфліктами в середовищі патриціату, бюргерства й плебсу; змінами торговельно-економічної кон'юнктури; відмінностями у правовому становищі імперських і феодалських міст).

Розмаїтість міського ландшафту внаслідок впливу згаданих обставин ускладнює визначення головних особливостей і закономірностей соціального розвитку німецьких міст епохи раннього Нового часу. Хоча протягом останніх десятиріч дослідниками створено праці з історії німецьких міст

узагальнювального характеру [426; 470], а також розвідки, присвячені становищу окремих центрів [381; 427], актуальним напрямом дослідження залишається вивчення міського життя в різних регіонах Німеччини реформаційної доби. Такий підхід дає змогу виявити спільні з іншими німецькими містами і специфічні риси розвитку кожної території. У межах нашого дослідження варто звернутися до характеристики особливостей розвитку саксонських міст в умовах лютеранської конфесіоналізації епохи раннього Нового часу як важливого компонента становлення земельної державності Саксонії.

На межі Середніх віків і Нового часу Саксонія була регіоном, у якому розвиток міст відбувався досить швидко. Про це свідчить, насамперед, зростання міського населення: наприкінці XVI ст. воно складало близько 30% загальної чисельності мешканців регіону. За цим показником Саксонія перебувала на одному рівні з Гессен-Касселем, випереджаючи Тюрінгію (28%) і Вюртемберг (26%) [470, S. 9]. У ландтазі курфюршества Саксонського у 1502 р. представлено 77 міст [152, с. 189].

Найбільшими за кількістю населення саксонськими містами у XVI ст. були Лейпциг (протягом 1500–1600 рр. чисельність його мешканців збільшилася з 10 тис. до 14 тис.) і Дрезден (з 5 тис. до 12 тис.) [470, S. 11]. Зростання Лейпцига і Дрездена зумовлено не лише їх економічним, а й політичним статусом: ці міста тривалий час були резиденціями саксонських правителів, які належали до альбертинської лінії князівського дому Веттінів. Крім того, Лейпциг відігравав значну роль як університетський центр.

Останній чинник вплинув і на зростання населення такого саксонського міста, як Віттенберг: на початку XVI ст. у ньому налічувалося близько 3 тис. мешканців. Після розділу саксонських володінь ернестинському курфюрсту необхідно було заснувати власну резиденцію і власний університет. За ініціативи саксонського курфюрста Фрідріха Мудрого місто перетворилося на резиденцію територіального правителя. Дозвіл на відкриття університету, наданий імператором Максиміліаном I у 1502 р., сприяв швидкому зростанню

Віттенберга; іншим чинником його піднесення стало зручне географічне становище на березі Ельби. У 1511 р., коли Мартін Лютер переїхав до Віттенберга, тут налічувалося вже 16117 мешканців [381, S. 64].

Серед специфічних чинників урбанізації саксонських територій варто виділити бурхливий розвиток гірничої справи, насамперед – видобутку срібла. У зв'язку з цим наприкінці XV – на початку XVI ст. засновано такі міста, як Аннаберг, Бухгольц, Марієнберг, Шайбенберг, Обервізенталь. Крім того, на той час низка колишніх селищ (Еренфрідерсдорф, Гайєр, Ленгефельд, Тум) перетворилася на містечка, що також стали центрами гірничої промисловості, зокрема – видобутку олова. Основними центрами видобутку й обробки заліза в Саксонії були Шварценберг і Пірна [286, S. 16–17].

Серед міст, які юридично не входили до володінь саксонських правителів, однак заслуговують на увагу в аспекті нашого дослідження через територіальну близькість і наявність розгалужених економічних зв'язків із Саксонією, найбільшим центром був Магдебург (протягом 1500–1600 рр. чисельність його мешканців зросла з 18 тис. до 40 тис.). Це місто тривалий час залишалось основним центром «саксонської третини» Ганзи: від нього товаропотоки переміщувалися із Заходу на Схід Європи (через Франкфурт-на-Одері до Торуні) [243, с. 170]. Визнавши верховну владу архієпископа Ернста Саксонського над містом згідно з угодою 1497 р., Магдебург змушений був облишити домагання статусу імперської комуни, проте залишився членом ганзейської спільноти [249, с. 178].

Зростання саксонських міст відбувалося в умовах посилення на них князівського впливу. Надаючи військово-політичну підтримку комунам в їхній боротьбі з купецькою автократією, князі здобували можливість користування військово-фінансовими ресурсами міст Саксонії, прикладом чого є територіальна політика Веттінів [249, с. 178].

На початку 1520-х рр. у саксонських містах розгорнувся євангелічний рух, що охопив передусім бюргерські верстви. Кульмінацією цього процесу став віттенберзький комунально-громадський рух 1521–1522 рр. [116, с. 274–

295]. Бюргерство і плебс Віттенберга рішуче виступили проти засилля католицької церкви, поєднавши вимоги закриття монастирів і ліквідації римського культу з низкою соціальних вимог. Ухвалений під час виступів 1521–1522 рр. «Новий статут міста Віттенберга» можна визначити як ранньоевангелічний церковний статут, рушійною силою прийняття якого стала активність городян. Характеризуючи зміст цього документа, В. О. Дятлов зазначає, що «класична» лютерівська програма в інтерпретації міського населення була сконцентрована на вирішенні трьох проблем: релігійно-церковних, соціального забезпечення бідної частини населення, покращання моральної поведінки городян [137, с. 224].

Незважаючи на придушення виступів у Віттенберзі князівською владою, вони мали важливе значення для подальшого розгортання Реформації, засвідчивши зростання організації міського населення Саксонії. На думку Ю. О. Голубкіна, говорити про повну поразку віттенберзького руху було б помилкою. Рішення конвенту августинської конгрегації про вільний вихід монахів з монастирів залишилося в силі. Навіть після припинення реформаційних виступів у Віттенберзі не були скасовані ті статті «Нового статуту...», що стосувалися вирішення низки соціальних проблем [116, с. 290].

Велика частина бюргерів Віттенберга мала зв'язки з місцевим цеховим виробництвом. Цим можна пояснити той факт, що рух 1521–1522 рр. не висунув широкої соціально-економічної і політичної програми загальнонаціонального значення, подібної, наприклад, до більш пізньої Гейльбронської програми. Загалом віттенберзький рух був лише першою заявкою радикальних буржуазних сил, які пробудилися до самостійної діяльності. І його поразка зовсім не свідчила, що це угруповання вичерпало свої можливості [122, с. 78].

У першій половині 20-х рр. XVI ст. євангелічні перетворення вийшли за межі Віттенберга, визначивши подальший розвиток антикатолицької боротьби у Саксонії і Тюрингії. За підрахунками В. О. Дятлова, у другій половині 1521 – першій половині 1522 рр. антикатолицькі заворушення

відбувались у 20 містах регіону. У більшості випадків вони розгорталися за віттенберзькою схемою: проповідь Євангелія, перехід значної частини парафіяльних священиків на бік Лютера, спроби реформи богослужіння, ліквідація католицької меси, запровадження нової євхаристії, «штурми ікон», вимоги секуляризації церковного майна на користь «громадських кас» [132, с. 300].

Антикатолицькі виступи відбулися навіть на території герцогства Саксонського (у Дебельні, Розвейні), де вони об'єднали значну частину бюргерства і представників нижчих верств. Незважаючи на організованість та активне протистояння герцогу Георгу й єпископу Мейсенському, учасникам і керівникам руху не вдалося здійснити реформи: найбільш активних учасників виступів заарештовано, решта мусила сплатити великі штрафи [132, с. 302–303].

Нова хвиля реформаційного руху розгорнулася в саксонських містах із другої половини 1523 р. Важливу роль у поширенні реформаційних гасел у містах герцогства Саксонського відіграв такий засіб масової комунікації, як книгодрукування. Завдяки йому лютеранські трактати, що потрапляли до Лейпцига з міст ернестинської Саксонії (Віттенберга, Цвіккау, Грімми, Ейленбурга) за короткий час масово поширювалися, усупереч заборонам герцогської влади [282, S. 103–104].

Надалі реформаційний рух у саксонських містах фактично злився із Селянською війною 1524–1525 рр. Зокрема, у Лейпцизі в січні 1524 р. прибічники Реформації розпочали боротьбу за призначення до міста проповідника Євангелія. Незважаючи на погрози герцога Георга, 105 бюргерів звернулися до міської ради з проханням запровадити в церквах міста євангелічне богослужіння і призначити проповідником прихильника Лютера Андреаса Боденшатца. Більшість авторів звернення була середніми бюргерами, майно яких оцінювалось від 100 до 500 гульденів [132, с. 310–311].

Під час Селянської війни 1524–1525 рр. у саксонському регіоні здійснено низку виступів проти територіальної влади. Зокрема, в Аннаберзі відбулися

заворушення серед гірників; у Цвіккау виголошено гасла допомоги повсталим селянам [379, S. 47]. У Лейпцизі за наказом герцога Георга 24 червня 1525 р. страчено коваля Міхаеля Румпфера за підтримку гасел повстання [371, S. 78].

Однак невдоволення нижчих та середніх верств населення саксонських міст не переросло в масштабний опозиційний рух. Головними причинами, на нашу думку, стала неорганізованість виступів, що пояснюється суттєвими розбіжностями між інтересами бюргерів та селян. Підтримавши боротьбу проти засилля католицького духовенства, мешканці саксонських міст виявилися незацікавленими в ліквідації тяжких феодальних повинностей селянства, що було головною метою повстанців.

Характерною рисою подальшого розвитку саксонських міст стали інтеграційні процеси, що відбувалися за доби Реформації і конфесіоналізації. Проблему інтеграції стосовно міського життя зазначеного періоду, на наш погляд, варто розглядати на двох рівнях: зовнішньому і внутрішньому. Зовнішній рівень інтеграційних процесів зумовлювало посилення і ускладнення взаємозв'язків міст зі структурами управління Священної Римської імперії і територіальних держав. Внутрішній рівень інтеграції охоплював відносини між різними соціальними групами, що складали населення певного міста [156, с. 59].

Після розгрому повстанських селянських загонів саксонські правителі здобули ширші можливості проводити церковну політику у підвладних їм територіях відповідно до власних інтересів. Міське ж населення мусило рухатися в річищі перетворень, напрям яких було визначено «згори». У міському середовищі поступово формувався прошарок освічених городян, які, завершивши курс університетського навчання, згодом ставали священнослужителями, учителями, юристами. Їх діяльність сприяла зміцненню здобутків Реформації і посиленню князівського впливу, що стало характерними рисами лютеранської конфесіоналізації в Саксонії. Для визначення досягнень та труднощів лютеранської конфесіоналізації в саксонських містах варто визначити її вплив на взаємини між владними колами й бюргерством.

У містах, що перебували у володіннях ернестинської лінії Веттінів, головним способом контролю територіальної влади за діяльністю церковних парафій стали візитації, які було розпочато у другій половині 20-х рр. XVI ст. Зокрема, у 1528–1531 рр. у курфюршестві Саксонському здійснено першу загальну церковну візитацію¹. Візитаційні заходи спричинили принципові зміни в територіальній церковній організації, оскільки вона виявилась підпорядкованою впливу місцевих правителів. Водночас слушним виглядає зауваження Г. Брендлера щодо зацікавленості в такій підпорядкованості самих євангелічних священнослужителів (як і шкільних вчителів), оскільки лише територіальні правителі могли припинити зловживання дворянства щодо використання церковного майна, дисциплінувати його, гарантувати священикам і вчителям необхідні умови існування [108, с. 276].

Звіти візитаторів засвідчують, що об'єктами їх уваги були сільські і міські парафії. Так, у 1528 р. візитації відбулися у містечку Преттін, поширившись і на інші населені пункти, розташовані в міській окрузі [69, S. 3–8]. Восени того ж року підготовлено інструкції для візитаторів у саксонських містах Кемберг [85], Шмідеберг [90], Цана [91]. У складанні названих документів брали участь Мартін Лютер, пробст Юстус Йонас, ліценціат права Бенедикт Паулі, гауптман Ганс Метч.

Зазначені інструкції розкривають загальні засади функціонування новоствореної церковної організації в саксонських містах. Вони засвідчують, зокрема, що надходження до «громадських кас», із яких матеріально забезпечувалися євангелічні священнослужителі і шкільні вчителі, контролювали міські ради [85, S. 585].

Делегати міських рад входили до складу наглядових комісій разом із представниками бюргерства. Було передбачено щорічну перевірку стану надходжень і витрат коштів [91, S. 713]. Міська рада також повинна була забезпечувати збереження церковного майна [90, S. 664]. Покладання на міське

¹ Див. п. 3.2.

керівництво таких повноважень засвідчує його важливу роль у здійсненні лютеранської конфесіоналізації.

У процесі лютеранської конфесіоналізації в німецьких (зокрема у саксонських) містах відбулося інституційне закріплення конфесійної ідентичності бюргерства [417, S. 15]. У XVI ст. у лютеранських землях Німеччини виросло нове покоління людей, для більшості яких релігійний вибор уже не був проблемою – на відміну від їхніх попередників. Унаслідок цього виникла головна умова для формування того, що сучасні історики називають «конфесійним суспільством»: паства, воцерковлена у традиціях нової віри. Головною умовою успішного єднання церкви ставало максимально повне розчинення особистості в церковній повсякденності, і світська влада була покликана в цьому допомогти, якщо сама вона вже зробила свій релігійний вибір [252, с. 200].

Саксонське суспільство під впливом лютеранської конфесіоналізації так само зазнало якісних змін, що засвідчують історичні джерела. Зокрема, укладачі церковних статутів, упроваджених у дію в саксонських містах протягом XVI ст., неодноразово наголошували на необхідності регулярної участі бюргерів у євангелічному богослужінні й відповідальності за відсутність на літургії [38, S. 188], звертали увагу на неухильне дотримання дисципліни священнослужителями та городянами [29, S. 204–206], детально регламентували порядок вивчення «Катехізисів» Мартіна Лютера і визначали міру покарання за незнання їх змісту [57, S. 510].

В аспекті нашого дослідження особливо примітно виглядає заключний припис, адресований мешканцям Альштедта, оскільки десятиліттям раніше саме в цьому місті активно проповідував Томас Мюнцер, який виступив проти вчення Лютера. Тепер же інтеграція міського населення передбачала викорінення «мюнцерівської ересі» й утвердження принципів лютеранської конфесіоналізації. Обов'язковість виконання зазначених приписів статутів для всіх городян, на наш погляд, свідчить, що Реформація і конфесіоналізація не руйнували міську громаду, а згуртовували її на єдиних ідейних принципах.

Зазначені заходи сприяли інтеграції населення саксонських міст у межах євангелічних громад, що стало необхідною умовою подальших конфесійно-політичних змін [156, с. 60].

Піднесення лютеранської конфесіоналізації у 30-х рр. XVI ст. відбувалося й у містах, розташованих в альбертинській частині Саксонії. У березні 1533 р. євангелічний рух у Лейпцизі досягнув кульмінації, виявом чого стало поховання померлого юриста Августина Шпехта – послідовника лютеранства – за протестантським обрядом. Поховання фактично перетворилося на демонстрацію бюргерів, які підтримували євангелізм. У відповідь герцог Георг виголосив присуд, що передбачав покарання євангелічній частині мешканців Лейпцига: на Пасху всі ті городяни, хто не сповідувався, не приймав причащення за католицьким обрядом і брав участь у похованні Шпехта, мали залишити територію герцогства [370, S. 128].

У такій ситуації представники євангелічного угруповання мешканців Лейпцига звернулися до Мартіна Лютера з питанням щодо можливості причащення під двома видами, яке заперечувала герцогська влада. У відповіді Лютер наголосив, що правитель не має права самовільно вирішувати подібні питання, а постраждалі мають відкрито відхилити аморальні вимоги світської влади, усвідомлюючи наслідки такого вибору. Дехто з прибічників євангелізму (лікар Георг Куріо) все ж підкорився вимогам Георга, однак більшість реформаторськи налаштованих городян зберегла свої переконання. Герцог надав саксонському курфюрсту скаргу щодо виступу Лютера. Однак, зіткнувшись із тим, що Йоганн Фрідріх Великодушний висловив підтримку лютерівській позиції, Георг Саксонський за декілька тижнів звільнив з ув'язнення близько 80 городян, які не причащалися на Пасху за католицьким обрядом [295, S. 74–75].

Показово, що після смерті герцога Георга в 1539 р. запровадження євангелізму в альбертинській Саксонії почало здійснюватися досить швидко. Міська верхівка і широкі верстви населення герцогства Саксонського виявилися солідарними у прагненні ліквідувати засилля католицької церкви.

Проте головний напрям лютеранської конфесіоналізації, як і в курфюрстві Саксонському, визначала територіальна влада герцогства, а міста діяли відповідно до її політичного курсу.

У 30–40-х рр. XVI ст. у саксонських містах відбувалася інтенсивна розбудова нових церковних інститутів. Зокрема, подібно до консисторії Віттенберга, аналогічний орган, повноваження якого поширювалися на землі герцогства Саксонського, із вересня 1543 р. почав діяти в Лейпцизі. До його складу увійшли теологи (четверо з десяти членів консисторії представляли Лейпцизький університет) і князівські юристи [371, S. 98].

Конфесійно-політична ситуація в саксонських містах зазнала змін унаслідок Шмалькальденської війни 1546–1547 рр., що завершилася поразкою євангелічного угруповання. Наслідком цього стало підпорядкування більшості територій Саксонії владі нового курфюрста Моріца. Якщо у Дрездені, Лейпцизі й інших містах, що вже перебували у складі альбертинських володінь, розширення владних повноважень Моріца не викликало масштабних заворушень, то в колишніх ернестинських володіннях опозиційні настрої, підсилені внаслідок масового невизнання просякненого ворожістю до реформаційних ідей Аугсбурзького інтерима 1548 р., були значно сильнішими.

Особливо гострою була ситуація на межі 40–50-х рр. XVI ст. в Магдебурзі. У названому місті існував тісний зв'язок між процесом лютеранської конфесіоналізації (яка на той час виявилася в боротьбі міської ради проти соборного капітулу за право патронату над церквами) і республікансько-автономістськими тенденціями [427, S. 150].

Магдебурзьку війну 1550–1551 р., у якій місту протистояли війська князівської коаліції, очолюваної Моріцом Саксонським, формально спричинено участю Магдебурга у Шмалькальденському союзі і невизнанням Аугсбурзького інтерима. Наслідком цього стало проголошення імперської опали. Фактично ж ті події засвідчили прагнення саксонського курфюрста розширити свій політичний вплив, чого Моріцу вдалося досягти після тривалої облоги

Магдебурга і низки боїв, які завершилися вступом військ коаліції до міста 4 листопада 1551 р. [495, S. 207].

Підкорення Магдебурга позначило фактичну ліквідацію міських свобод у володіннях саксонських правителів, водночас остаточно засвідчивши домінування територіальної світської влади у здійсненні лютеранської конфесіоналізації в регіоні. Принципову відмінність у цьому питанні між імперськими та феодально-залежними містами Німеччини юридично закріпив Аугсбурзький релігійний мир 1555 р.: якщо перші ставали суб'єктами конфесійних відносин, які самостійно визначали право віросповідання, то другі в цьому питанні підпорядковувалися територіальним правителям. Саме другий варіант був характерною рисою розвитку міст у курфюршестві Саксонському, що сприяло розвитку земельної державності на його території [200, с. 173].

Важливим теоретичним складником лютеранської конфесіоналізації стає ідея встановлення непорушного соціального порядку. Її важливість визначалася як загальним прагненням влади підтримувати існуючий стан речей, так і конкретною ситуацією в німецькому суспільстві, починаючи із середини 20-х рр. XVI ст., коли територіальні правителі прагнули якнайшвидше відновити порядок, поставлений під загрозу внаслідок Селянської війни 1524–1525 рр. Досягнення зазначеної мети передбачало систему заходів, яку сучасні дослідники визначають як «соціальне дисциплінування».

Головною ознакою дисциплінування, притаманного суспільству Нового часу, М. Вебер називає стандартизацію праці в умовах масового виробництва [521, S. 686]. Однак завдання лютеранської конфесіоналізації були ширшими. Її ідеологи прагнули вплинути не тільки на професійну діяльність священнослужителів і бюргерів, а й на їх внутрішній світ, сприяючи утвердженню в суспільстві нових духовних цінностей.

Поняття соціального дисциплінування було застосовано Г. Естрайхом для характеристики комплексу проблем історії Німеччини раннього Нового часу [439]. Сутність дисциплінування пов'язана із трансформаційними процесами, які здійснюються згори донизу – від влади до підданих. Воно має на меті

регулювання нових соціальних явищ або перетворення старої системи. Організація системи дисциплінування охоплює усі сфери суспільного життя: церква поширює його в релігійних общинах міст і територій, світська влада – в економіці, політиці, військовій справі [480, S. 272–277].

Запропоноване Г. Естрайхом визначення соціального дисциплінування більшою мірою має соціологічний характер, тому його використання в історичних дослідженнях передбачає уточнення змісту стосовно конкретних подій минулого. У сучасній німецькій історіографії до проблеми дисциплінування в аспекті конфесіоналізації зверталася низка дослідників, зокрема Х. Клюетінг, Х. Шиллінг, Г. Р. Шмідт, Й. Буркхардт, Х.-Ю. Гертц, С. Еренпрайс та У. Лотц-Хойманн. Х. Клюетінг зазначає, що церковні інститути у XVI ст. мали широкі можливості контролювати підданих територіальних правителів [390, S. 149–150]. Х. Шиллінг та Г. Р. Шмідт убачають у соціальному дисциплінуванні боротьбу правлячої еліти, яка здійснювала процес конфесіоналізації, проти народної культури [466, S. 74; 474, S. 98–100]. Й. Буркхардт розглядає соціальне дисциплінування в загальному річищі процесу лютеранської конфесіоналізації, головною ознакою якої для нього є «примат віровчення» (для католицизму таким «приматом» постає «організація», а для кальвінізму – «практика») [304, S. 81]. Х.-Ю. Гертц не приділяє великої уваги практичним заходам соціального дисциплінування, висвітлюючи перш за все його ідейні засади (на матеріалі творів Лютера) [329, S. 227–232]. Дослідження С. Еренпрайса та У. Лотц-Хойманн характеризується узагальненням основних підходів історіографії до проблеми соціального дисциплінування [313, S. 64–69].

На жаль, у вітчизняній історіографії праць, які б характеризували різні аспекти дисциплінування у період після 1525 р., поки що небагато. Серед них варто відзначити статтю Ю. О. Голубкіна, у якій на основі аналізу перших візитацій у Саксонії зроблено висновок щодо прагнення князів перетворити священнослужителів на своїх «чиновників від релігії» [118, с. 72].

Також до проблеми соціального дисциплінування в Саксонії звертається В. О. Дятлов у зв'язку з характеристикою територіальної системи соціального нагляду, створеної в Німеччині за часів Реформації. Дослідник визначає причини реформування системи середньовічної благодійності, а також аналізує нову комунально-громадську систему, яка сприяла участі нижчих верств німецьких міст у реформаційному русі [132, с. 144–166]. У більш пізній розвідці В. О. Дятлов розкриває значущість ідеї «порядку» як обґрунтування ідеологами Реформації необхідності збереження стабільного соціального ладу [130].

Окремі аспекти соціального дисциплінування розглянуто у працях сучасних російських учених. М. О. Корзо аналізує його перш за все як феномен моралі, притаманний як євангелічному, так і католицькому середовищу в межах усього європейського суспільства пізнього Середньовіччя й раннього Нового часу [222, с. 95]. Даючи змогу визначити широкі межі соціального дисциплінування, такий підхід водночас приховує його територіальну й конфесійну специфіку.

С. О. Васютін і К. А. Шишигін поглиблюють характеристику дисциплінування на матеріалі німецької історії XVI ст. [110]. Однак запропоноване ними поняття «конфесійне насильство» виглядає надто широким, оскільки у його межах поєднано занадто різноманітні явища – візитації, запровадження змін у шкільній програмі, секуляризацію, перевірки доброчесності бюргерів, судові процеси над звинуваченими у чаклунстві. Використання в процесі їхнього опису загальної категорії «насильство» дає змогу характеризувати головні методи здійснення перетворень, однак не менш важливим є визначення цілей світської і церковної влади, а також їх досягнення. До того ж, на нашу думку, варто розрізняти категорії ідейного примусу та насильства: наявність першого не обов'язково свідчить про друге. Зокрема, включення до переліку насильницьких дій заходів реформування освіти не є переконливим – точніше визначити ці заходи як примусові.

А. Ю. Прокоп'єв торкається питання соціального дисциплінування у зв'язку з характеристикою змін догматики й культури як наслідку Реформації. Практичним питанням розвитку євангелічної церковної організації в аспекті дисциплінування автор приділяє меншу увагу [246, с. 116–117].

Таким чином, обсяг і складність проблеми соціального дисциплінування визначають необхідність продовження її дослідження. Зокрема, потребують подальшого уточнення сам зміст поняття «соціальне дисциплінування», його реалізація в житті німецького суспільства в умовах здійснення лютеранської конфесіоналізації. Домінування зазначеної соціологічної дефініції, на думку В. О. Дятлова, протягом тривалого часу витісняло з поля зору дослідників інше поняття – «порядок», яке належить до «ключових слів» пізньої Реформації та конфесіоналізації [133, с. 74]. Поворотом у вивченні проблеми соціального дисциплінування представниками новітньої історіографії стало дослідження Т. Симоном уявлень про «порядок» як ключовий компонент становлення інститутів безпеки і поліції [488; 489].

У межах нашої розвідки варто звернути увагу насамперед на конфесійний аспект ідеї порядку. Після закінчення Селянської війни територіальна влада певною мірою врахувала її уроки, поєднуючи ідеї соціального дисциплінування з гаслом «загального блага» як добробуту людини і суспільства. Зміст «порядку» у політичній думці конфесійної доби охоплював не тільки дисципліну, слухняність, а й захист життя та власності. Для незаможних, нижчих верств, які не могли самостійно забезпечити свого існування, це передбачало запровадження соціального захисту, мінімального прожиткового рівня – за умов їх чемної поведінки, слухняності щодо представників влади, готовності до праці [133, с. 82].

Зазначені принципи знайшли втілення в політичній думці доби конфесіоналізації. Зокрема, реформатор Йоганн Ейзерманн Ферраріус у 1533 р. сформулював головні принципи протестантської концепції держави. У своєму творі поняття «загальна користь» він розуміє як «загальний добрий порядок держави або комуни», що, у свою чергу, є запорукою досягнення «загального

блага» [488, S. 129]. На таких засадах за доби лютеранської конфесіоналізації відбувалася реформа судочинства, централізація управління, закладалися підвалини бюрократичної державності. Влада та її ідеологи, формуючи нову систему державного управління, посилаються на негативний досвід революційного періоду, що зображується як період хаосу та безладу. Ідея «порядку» акумулювала в собі декларації про «загальне благо», «загальну користь», «справедливість» [133, с. 82].

Ідея підтримання порядку в суспільстві заради досягнення «загального добробуту» і «загальної користі» набула поширення і в політичній думці Саксонії. Так, Мельхіор фон Оссе, радник і канцлер курфюрстів Саксонських, у відповідь на питання курфюрста Августа I (1555 р.) головне завдання територіальної влади вбачає в «доброму правлінні, забезпеченні праведного суду і справедливості, покаранні злих і захисті добродішних» [489, S. 103–104]. У зазначених словах виявила себе ідея модернізації державного управління, у якому гармонійно поєднувалися б функції підтримання громадського порядку та регулювання всіх сфер життя суспільства [130, с. 131]. Таким чином, система соціального дисциплінування, спрямована на підтримання визначеного територіальними правителями «порядку», поставала чинником формування земельної державності Саксонії.

Виявом утвердження принципу «порядку» в суспільному житті Саксонії постали поліцейські статuti другої половини XVI ст. Зазначені документи, розвиваючи положення статутів епохи Реформації, детально регламентували принципи устрою суспільного життя. Зокрема, у поліцейському статuti містечка Ейзенберг (1563 р.) висловлено розпорядження щодо обов'язкової присутності бюргерів на євангелічних проповідях у буденні, недільні і святкові дні, а також на проповідях за лютерівськими «Катехісисами»; наголошено, що цей обов'язок поширюється й на їхніх дітей та хатню прислугу. В Ейзенберзькому статuti також визначено необхідність відвідання дітьми школи, підкреслено потребу їх ретельних занять і виховання у «страху Божому» [65, S. 561]. Показовим, на нашу думку, є також той факт, що

Ейзенберзький статут щороку мав виголошуватися з ратуші на загальних зборах бюргерства. Так демонстрували обов'язковий характер виконання його положень усім населенням містечка, що засвідчує важливу роль статуту в процесі підтримання загального порядку.

Подібні вимоги містилися і в поліцейському статуті Альштедта 1564 р. Виданий від імені графів Мансфельдських, цей документ регулював відносини між священнослужителями, учителями й органами міського управління та представниками місцевої лютеранської общини. В Альштедтському статуті, наголошено на значенні «слова Божого» у підтриманні мирного життя, зокрема у відносинах священнослужителів із представниками ради й общини, а також на його ролі для зміцнення влади [77, S. 513].

На нашу думку, застосування категорії «соціальне дисциплінування» вимагає подальшої деталізації з урахуванням різних елементів цього явища. До його виявів належать, зокрема, реформування системи соціального забезпечення, розроблення засобів контролю повсякденного життя різних верств суспільства, розбудова системи виховання дітей та молоді. Поступове посилення конфесійного компонента системи соціального дисциплінування відбувається у другій половині XVI ст. у зв'язку з утвердженням у лютеранстві ортодоксальних тенденцій. Однією зі складових системи дисциплінування в Німеччині за часів конфесіоналізації стали різноманітні наглядові заходи [200, с. 177–178].

Від самого початку утвердження євангелічної церковної організації в німецьких землях контроль став невід'ємним засобом забезпечення її існування. Це визначалося декількома чинниками. З одного боку, князі, які підтримали Реформацію, прагнули зміцнити свій вплив на підданих і уникнути революційних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. Із другого боку, як було зазначено вище, самі священнослужителі були зацікавлені в перевірці стану парафій для гарантування стабільного матеріального забезпечення своєї діяльності з боку територіальної влади. Тому реформатори і князі почали розробляти систему контролю церковної системи. Основними

засобами такого контролю були візитації, а офіційне закріплення принципів діяльності територіальної церковної організації стало можливим унаслідок прийняття євангелічних статутів.

Церковні статuti другої половини XVI ст. відобразили вирішальну роль влади у проведенні ординації священнослужителів. Система ординації, з одного боку, вимагала від священників та вчителів обов'язкової лояльності до влади. Із другого боку, проведення подібної ретельної перевірки мало допомогти вчасно виявити осіб, малокомпетентних у своїй справі.

Повсякденний нагляд за місцевим населенням забезпечувався і веденням священнослужителями реєстрів хрещення. Цей захід значно випередив державні переписи населення, що почали здійснювати в Німеччині лише з 1876 р. У часи конфесійного розмежування ведення таких реєстрів стало правилом; вони також фіксували укладання шлюбів та похорони. Реєстрація хрещення батьків дитини підтверджувала конфесійну «правильність» як церковного одруження, так і хрестин немовляти, дозволяючи офіційно переслідувати тих, хто відмовлявся хрестити дітей. Через відсутність інституту позацерковного (державного) шлюбу ведення реєстрів стало могутнім наглядовим заходом. Дошлюбні та позашлюбні народження дітей, співжиття без укладання шлюбу офіційно засуджувалися церквою, що стало дієвим чинником трансформації суспільної свідомості [390, S. 150]. Регламентація сімейно-шлюбних відносин мала сприяти стабільності німецького суспільства.

Іншим засобом досягнення такої стабільності були допити бюргерів, здійснювані міськими радами. Під час їх проведення представники адміністрації з'ясовували, яку віру сповідують опитувані й до якої конфесії належать, як часто вони відвідують церкву, чи розуміють зміст таїнств. Подібні контрольні заходи були поширеними не тільки в Саксонії. Так, за свідченнями результатів допиту ювеліра Давида Альтенштеттера службовцями ради Аугсбурга в 1598 р., інколи бюргери утруднювалися у визначенні особистого віросповідання [66, S. 105–108]. Зазначена ситуація дає деяким дослідникам підстави для сумнівів у сприйнятті рядовим населенням німецьких територій

питань віри [110]. Зазначимо, однак, що окремий випадок не можна вважати свідченням загальної байдужості суспільства до релігійних проблем: вирішення цього питання потребує залучення більшого масиву джерел.

Загалом перебіг суспільно-політичної боротьби в містах Саксонії визначався передусім специфікою умов, у яких перебувало міське населення за доби конфесійних перетворень. Якщо у 20-х рр. XVI ст. активна участь бюргерства в євангелічному русі дає змогу деяким дослідникам вести мову про здійснення «громадської Реформації» [287], то надалі провідне становище у здійсненні політики лютеранської конфесіоналізації в регіоні посіли структури світської влади. Саме їм належала ініціатива конфесійних перетворень, що були спрямовані на зміцнення земельної державності курфюршества Саксонського.

Таким чином, головний зміст лютеранської конфесіоналізації 20–80-х рр. XVI ст. у соціальному аспекті полягає у конституюванні реформаційних ідей за посередництва новоствореної територіальної організації євангелічної церкви. Міста Саксонії, що на початку 20-х рр. XVI ст. стали центрами реформаційного руху, надалі потрапили під контроль територіальних правителів, які прагнули уникнути соціальних виступів, подібних до Селянської війни 1524–1525 рр. Тому здійснення лютеранської конфесіоналізації відбувалося в межах, визначених територіальною князівською владою. Ради саксонських міст, упроваджуючи принципи євангелізму в життя, мали дотримуватися визначеного правителями політичного курсу. Як наслідок, лютеранська конфесіоналізація поставала важливим чинником формування земельної державності на території курфюршества Саксонського. Її соціальне значення і перспективи розвитку значною мірою залежали від успішності утвердження євангелічних ідей у свідомості молодого покоління. Саме тому важливим складником лютеранської конфесіоналізації в Саксонії постало реформування шкіл.

4.2. Шкільне виховання в Саксонії 20–80-х рр. XVI ст. у системі лютеранської конфесіоналізації

Від початку Реформації важливим складником євангелічного руху стали зміни в системі шкільної освіти. Якщо ідеологи католицизму епохи Середньовіччя вбачали основне завдання функціонування шкіл у вихованні майбутніх представників кліру, не надаючи значення підготовці молоді до інших напрямів діяльності, то прибічники протестантизму принципово відмовилися від ідентифікації католицької церкви із «Царством Божим», водночас наголосивши на ролі держави і родини у вихованні людей у «Божому порядку» [353, S. 51]. Таким чином, освіта належала до пріоритетів політики територіальних правителів, що було наслідком низки викликів, із якими зіткнулися реформатори в освітній сфері.

Як зазначає П. М. Котляров, застигли схоластичні освітянські форми, церковна юрисдикція, нестача кваліфікованих педагогічних кадрів, брак коштів перетворили школу на малоефективну, не здатну сприяти оновленню суспільного життя згідно з вимогами євангелічного вчення і забезпеченню суспільства кваліфікованими священнослужителями та державними службовцями [223, с. 128]. Остання проблема постала серйозним викликом для успішної розбудови земельної держави, тому лютеранська конфесіоналізація серед інших питань мала визначити і шляхи її розв'язання.

Віттенберзькі реформатори усвідомлювали необхідність виховання молоді на засадах євангелізму, що відображено в їх програмних творах. Зокрема, у праці Лютера «До християнського дворянства німецької нації...» (1520 р.) наголошено на значущості перебудови освіти, що відіграє першорядну роль у розвитку свідомості молодого покоління. Реформатор убачав головний недолік освіти в тому, що «Євангеліє, вивченням якого необхідно з нею (молоддю – С. К.) займатися, виходить з ужитку» [3, с. 73]. Водночас розуміння значущості освіти не зводилося Лютером лише до визнання її важливості для священнослужителів – так само реформатор усвідомлював необхідність освіти для вирішення світських справ [448, S. 19].

Розбудова нової шкільної освіти постає головною темою твору Лютера «До радників усіх міст землі німецької. Про те, що їм належить засновувати та підтримувати християнські школи» (1524 р.). Зазначений твір П. М. Котлярів характеризує як публічне звернення реформатора до владних інститутів за підтримкою і водночас – як вияв глибокого розуміння Мартіном Лютером вузлових проблем освіти, поєднане з визначенням головних шляхів її реформування [223, с. 130].

У творі «До радників усіх міст землі німецької...» реформатор обґрунтовує необхідність навчання і виховання дітей з наймолодшого віку. Руйнування середньовічної освітньої системи він оцінює як закономірність, убачаючи сенс освіти у створенні «справжнього християнина» [2, с. 157]. На його думку, міська влада має забезпечити утримання шкіл за рахунок бюргерства, оскільки батьки повинні піклуватися про освіту своїх дітей.

Для Лютера сенс освіти полягає у вихованні справжнього християнина, оскільки «істинний християнин кращий за всіх невіруючих на землі і в змозі принести більше користі, ніж вони» [2, с. 157]. Для нього «підступами диявола» є колишні католицькі монастирі та школи і повна відсутність навчальних закладів. Висловлюючи несприйняття як середньовічної педагогічної системи, так і кризової ситуації, сучасником якої він став, реформатор шукає нові шляхи розвитку освіти, розглядаючи її в рідчизні конфесійних перетворень.

Висуваючи завдання розбудови реформованих шкіл, Мартін Лютер вказує, що турбота про його здійснення належить до пріоритетів діяльності міської влади: «...Щоб у місті панували мир і спокій, потрібно щороку витратити великі кошти на зброю, дороги, мости, дамби... Чому ж не можна витратити стільки ж на потреби бідної молоді, щоб утримувати для неї одного або двох досвідчених вчителів?... Кожному городянину... можна в подяку Богу і у славу Його частину [колишніх пожертвувань] віддати на школи, де виховувалися б бідні діти» [2, с. 158].

Лютер підкреслює недостатню увагу батьків до виховання дітей. Із цього випливає важливий висновок реформатора: «Потрібні особливі люди, які

вміють добре і правильно вчити і виховувати дітей... Кожному місту потрібні [освічені] люди, ... не варто сподіватися, що вони виростуть самі... Нам належить самим вирішувати це завдання і зосередити зусилля і кошти, щоб самостійно виховати [таких людей]. І хто інший, крім влади, що не приділяє уваги вихованню і навчанню дітей, винен у тому, що зараз у всіх містах відчувається брак освічених людей, а діти ростуть, як дерева в лісі?» [2, с. 162].

Головний шлях подолання кризової ситуації Лютер убачає в піклуванні влади про відновлення діяльності навчальних закладів на всіх рівнях освіти – від початкової до вищої. Зокрема, характеризуючи устрій початкових шкіл, Лютер підкреслює соціальну значущість діяльності їх викладачів: «Якби вони [діти] навчалися і виховувалися в школах..., де є освічені й гречні наставники і наставниці, де вивчалися б мови, інші мистецтва та історія, тоді знали б вони історію і літературу всього світу...; могли б протягом короткого часу відобразити в собі, як у дзеркалі, весь світ із самого початку... ; до того ж на цій основі розвинули б свій розум і знання того, чого слід шукати, а чого уникати в земному житті і наставили б у цьому інших» [2, с. 171].

Звернення Лютера до територіальної (князівської та міської) влади як гаранта існування шкіл було закономірним наслідком розриву з католицькою церквою, що раніше опікувалася навчальними закладами Німеччини. Оскільки католицькі монастирські і соборні школи в період Реформації занепали, реформатор визнає необхідність перетворень у «латинських» школах. Він усвідомлював, що за нових історичних умов євангелічні князі та міста мали зосередити керівництво освітою у своїх руках. Таким чином, реформування шкільної системи постало засобом зміцнення державної влади (за посередництва реформованих церковних організацій).

У зверненні до проповідника з Ейзенаха Якоба Штрауса у квітні 1524 р. Лютер визначає важливість виховання молоді в дусі Євангелія ключовим завданням реформаторів. Того ж року розпочато реформування шкіл Магдебурга, Готи та інших міст саксонсько-тюрінзького регіону. Наступного року Лютер та Меланхтон звернулися до графа Альбрехта Мансфельдського

із пропозицією створити школу в Ейслебені, керувати якою мав Йоганн Аґрікола [293, S. 67]. Створений під час Селянської війни навчальний план школи Ейслебена відобразив думки Меланхтона щодо необхідності надання освіти нижчим верствам. Засобом досягнення такої мети мала стати тісна співпраця церковної та світської влади [223, с. 135]. Зазначеними заходами, на нашу думку, було закладено основи реформованої системи шкільної освіти в Саксонії як важливого складника розвитку суспільства і держави.

Нестача освічених проповідників, вчителів, вищих посадовців приводить Лютера до визнання необхідності обов'язкової освіти для обдарованих дітей [524, S. 52]. У «Проповіді про те, що необхідно навчати дітей у школі» (1530 р.) реформатор розглядає таке завдання, як «божественне призначення влади», зумовлене необхідністю «дисциплінування і керування підданими» [8].

Розкриваючи причини занепаду освіти, Лютер відносить до них «підступи сатани», унаслідок яких виникають «небезпечні думки: раз немає жодної надії стати ченцями, черницями або священиками, як це було раніше, то не потрібне більш ніяке навчання..., а треба дбати лише про придбання їжі і багатства» [8, с. 122]. Реформатор відмовляється підпорядкувати здобуття освіти цілям особистої користі (зробити кар'єру теолога або юриста). Лютер, знайомий із середньовічною системою освіти завдяки особистому досвіду, не визнає ані подібних її орієнтирів, ані колишнього змісту навчальних планів.

У «Проповіді про те, що необхідно навчати дітей у школі» Лютер прагне насамперед відповісти не на питання «Що необхідно вивчати?», а на питання «Для чого необхідно вчитись?». Він розглядає проблему освіти в цілому, визначаючи її пріоритетом духовну корисність людям, що полягає в підготовці проповідників, служителів євангелічної церкви. Реформатор висловлює ці почуття у словах: «Євангеліє і християнство повинні існувати повік. Через кого ж вони мають зберегтися? Ми, люди, повинні це робити, тому що цю службу довірено тільки людям... Якщо жоден батько і жодна мати не захочуть надати нашому Богу свою дитину, що тоді буде з духовною службою і духовним станом?» [8, с. 125].

Доводячи соціальну значущість проповідницького служіння, Лютер зазначає: «Немає більш сокровених, більш шляхетних справ на землі і в цьому житті, які могли б дорівнятися до праведних і вірних [обов'язків] священника або проповідника» [8, с. 126]. Однак колишня церковна організація є непридатною для підготовки таких проповідників. Для Лютера католицькі заклади є повністю несумісними із цією службою.

Водночас реформатор визнає, що внаслідок втрати католицькою церквою керівної ролі в системі освіти утворився певний вакуум, підірвано престиж навчання в очах широких верств суспільства. Тому критика у Лютера поєднана із прагненням створити нову систему цінностей, невід'ємним елементом якої була б реформована освіта.

Лютерівський ідеал освіченої людини – це праведний, високоосвічений священнослужитель, який думками і справами спрямований до Бога. Така вершина, однак, доступна далеко не всім: «Здібних хлопчиків із незаможних сімей необхідно примушувати вчитися, і для цього призначені прибутки монастирів. Але поряд із цим і менш здібні діти також мають вчитися хоча б для того, щоб розуміти латину, вміти читати і писати... Потрібні і прості священники, які поширювали б Євангеліє і катехізис серед неосвіченого народу, а також хрестили, здійснювали таїнства й інші обряди» [8, с. 133].

Водночас Лютер визнає необхідність зберегти існуючий суспільний лад як «дар Божий», гарантом чого для реформатора постає світська влада. Він не ідеалізує світських правителів. Зберегти «божественний порядок», на його переконання, неможливо лише силою: «Якщо керувати тільки за допомогою кулака, то це неодмінно закінчиться скотською поведінкою людей... Ми бачимо достатньо вірогідних прикладів, що робить кулак без мудрості і розуму» [8, с. 137]. Лютер не виступає проти світської влади як такої, але підкреслює: її носії мають володіти певними позитивними якостями. Забезпечити їх, на думку реформатора, має саме освіта.

У зв'язку з цим у «Проповіді...» Лютер переосмислює роль юристів і радників князя. На початку 20-х рр. XVI ст. його ставлення до них було досить

стриманим. На той час кращим варіантом світського правління Лютер вважав такий, коли князь «тримає закон у руці своїй так само міцно, як меч, і порівнює зі своїм розумом... так, щоб розум постійно звеличувався вище за всілякі закони і залишався вищим законом і найкращим законотворцем». Для реформатора неприйнятною була довіра князя до своїх службовців: «...Якщо князь сам нерозумний і замість нього керують закони і радники, тоді йде все згідно з висловом Соломона: «Горе тобі, земля, коли цар твій хлопчина»» [7, с. 142].

У 1530 р. реформатор висловлюється інакше: «Хто повинен його (право – С. К.) тепер охороняти? Звісно, не кулак і броня, але розумні люди і книги... тому краще за допомогою постійного управління дотримуватися нескладного книжкового права... У світській державі юристи і вчені – ті особи, які охороняють [книжкове] право, а завдяки йому – і саму державу» [8, с. 138].

На нашу думку, трансформацію ставлення Лютера до князівських чиновників пов'язано зі змінами історичної ситуації. У 1523 р. князівські юристи уособлювали для Лютера норми старої освітньої системи, яку реформатор рішуче заперечував; не задовольняючись змістом і якістю університетської освіти, він виступав і проти її носіїв. Однак, зіткнувшись із занепадом освіти, усвідомлюючи її необхідність для подальшого розвитку Реформації, Лютер закликає до примноження чисельності освічених людей.

Загалом «Проповідь...» ідейно пов'язана з попередньою творчістю Лютера. Провідною темою цього твору постає соціальна значущість освіти. Реформатор прагнув подолати занепад шкіл, сприяти поширенню знань у суспільстві. Виступаючи проти підпорядкування шкільної освіти католицьким інститутам, Лютер відносить вирішення освітніх проблем до повноважень світської влади.

Утвердження нових принципів шкільної освіти позитивно впливало на матеріальний і соціальний статус учителів [244, с. 87]. Дослідники звертають увагу на шанобливе ставлення влади до представників учительської професії, що виявилось в регламентації розмірів заробітної платні викладачів, звільненні

їх від повинностей, наданні безкоштовного харчування (найчастіше – у будинку пастора) [262, с. 150]. Територіальні правителі, беручи на себе відповідальність за розвиток освіти у власних володіннях, зміцнювали таким чином засади земельної державності. Приклад такої розбудови освіти в річищі лютеранської конфесіоналізації надано, насамперед, саксонськими школами.

Серед реформаторів-практиків у справі розбудови освіти Саксонії на засадах євангелізму варто насамперед назвати Філіпа Меланхтона. Його плани перебудови існуючих саксонських шкіл набули конкретної форми, поставши складником «Настанови візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» (1528 р.) [121, с. 56–57].

Розділ «Про школи», який дослідники іноді називають Саксонським шкільним статутом 1528 р. (хоча останнє найменування в самому тексті «Настанови візитаторів...» і не фігурує), безпосередньо стосувався устрою освітніх закладів у регіоні. Від цього часу важливим складником євангелічних церковних статутів Німеччини стали шкільні статuti [508, S. 324]. Така єдність зберігалася до середини XIX ст. [465, S. 251]. На нашу думку, це засвідчує важливу роль розбудови територіальної системи освіти на засадах євангелізму у загальному процесі лютеранської конфесіоналізації. Тож варто з'ясувати, як саме відбувалося реформування освітньої системи Саксонії за доби раннього Нового часу.

У творі «Настанова візитаторів пасторам курфюршества Саксонського» Філіп Меланхтон визначив низку фундаментальних принципів устрою євангелічних шкіл Саксонії. У розділі «Про школи» ним сформульовано загальну мету освіти, яка, на думку реформатора, полягає в підготовці людей, здатних проповідувати євангелічне вчення, а також у підготовці фахівців для ведення справ світської влади. Виконання зазначених завдань покладалося на «латинську» школу – тип освітнього закладу, який існував ще в Середньовіччі, проте в період становлення лютеранства (фактично – як нової конфесії) мав бути реформований на засадах євангелізму [79, S. 171–172].

Запропоновані Меланхтоном нововведення передбачали поділ учнів на три групи залежно від рівня їхніх знань. Для кожної групи реформатор пропонує певне коло навчальних дисциплін. Зокрема, у першій (початковій) групі головними навчальними предметами є читання (як Святого Письма, так і латинських авторів – Доната й Катона), письмо й музика. У другій групі основним навчальним предметом стає граматики. На цьому рівні учні знайомляться з творами Езопа, Овідія, Теренція, Плавта, Петра Мозелляна, діалогами Еразма Роттердамського. Нарешті, у третій групі передбачено вивчення діалектики й риторики; навчальний матеріал охоплює твори Цицерона та Вергілія, дотримання простоти та доступності у навчанні. Остання вимога мала бути реалізована завдяки поєднанню авторитету Святого Письма з увагою до кращих надбань античної словесності. Водночас Меланхтон радив уникати надмірного захоплення класикою. Так, він не рекомендував поєднувати у школі вивчення латини з давньогрецькою і давньоєврейською мовами, вважаючи надмірне розмаїття навчальних дисциплін не тільки не корисним, а навіть шкідливим [79, S. 172–174].

Сформульовані Меланхтоном принципи навчання стали основою подальшої розбудови євангелічних шкіл Саксонії, що засвідчують більш пізні джерела. Зокрема, статті для проведення візитації 1539 р. в містечку Гнандштайн наголошують, що проповідник має закликати всіх віруючих відправляти дітей до школи. Щотижня учні мали брати участь у відправі богослужіння [95, S. 564]. Низкою шкільних статутів передбачено, що заняття, присвячені вивченню основ християнського віровчення, відбуваються щосереди або щосуботи [338, с. 31].

Отже, характерною рисою впливу лютеранської конфесіоналізації на сферу освіти став тісний зв'язок міських і сільських шкіл Саксонії із церковною організацією. До його виявів належали: добір шкільних учителів відповідно до їхніх професійних і морально-релігійних якостей; регулярні перевірки шкіл керівництвом територіальної церковної організації –

суперінтендентами та ад'юторами, систематичне вивчення учнями «Малого Катехізису» Лютера, участь школярів у богослужінні.

Навчання в реформованих «латинських» школах Саксонії певною мірою нагадувало структуру середньовічного «тривіуму», однак суттєво відрізнялося за змістом навчальних дисциплін. Синтез гуманістичних та реформаційних ідей, неодноразово констатований дослідниками євангелічної системи освіти [113, с. 22; 240; 241, с. 76; 265, с. 54; 342; 364, S. 104], мав сприяти подальшим конфесійним перетворенням.

Значні досягнення освітньої політики саксонських правителів в епоху лютеранської конфесіоналізації пов'язані з діяльністю Моріца Саксонського. За часів його правління мережа шкіл у герцогстві Саксонському поступово розширилась. Зокрема, новим типом навчальних закладів, які варто віднести до рівня середньої освіти, стали «князівські» школи, засновані 1543 р. Цей захід Моріца, підтриманий його наступниками, мав важливе значення для подальшого розвитку шкіл у саксонському регіоні. Адже протягом Середньовіччя нагляд за школами майже повністю зосереджувався в руках церковної влади, тоді як світська феодальна держава виявляла малу зацікавленість у вирішенні освітніх проблем. Лише щодо розвитку міських шкіл, що засновувалися з ініціативи місцевих громад, контроль із боку єпископів та інших представників кліру майже нівелювався. Проте, незважаючи на такий пильний нагляд із боку духовенства, у Середні віки так і не оформилася система управління та забезпечення шкіл. Тогочасні візитатори, які переважно були посланцями римського папи або інших високих посадових осіб католицької церкви, відвідували навчальні заклади вкрай нерегулярно. За доби Середньовіччя не існувало спеціального органу управління, який би зосереджувався на перевірках шкіл як на основній своїй функції [530, р. 8–9]. Тому рішення Моріца щодо створення нових навчальних закладів позначило початок кардинальних змін у сфері шкільної освіти.

«Князівські» школи було засновано згідно з розпорядженням герцога Моріца Саксонського від 21 травня 1543 р. Їх створювали на території

колишніх монастирів, майно яких унаслідок секуляризації перейшло під контроль територіальної світської влади: св. Афри в Мейсені, св. Марії у Пфорті і св. Петра в Мерзебурзі. Із 1550 р. через протидію мерзебурзького єпископа Сигізмунда фон Лінденау останню школу перенесено у Грімму і вона почала діяти на території колишнього монастиря св. Августина [319, S. 38]. Рішення Моріца мало важливе значення для подальшого розвитку шкіл у саксонському регіоні. Воно засвідчило усвідомлення територіальними правителями значущості шкіл для розвитку земельної держави.

Позитивний вплив на функціонування новостворених навчальних закладів справило звернення Моріца до відомого педагога-гуманіста Йоганна Рівіуса (1500–1553), якого призначено інспектором «князівських» шкіл. У зв'язку з цим Рівіус переїхав до Мейсена, де міг безпосередньо контролювати діяльність місцевої школи [289, S. 68]. Він відіграв важливу роль у вирішенні низки проблем, пов'язаних із переданням майна розформованих монастирів до шкільних фондів, склав перелік правил для педагогів та учнів, а також призначив компетентних осіб на посади вчителів.

Заняття у «князівських» школах мали тривати 6 років, забезпечуючи відповідну підготовку до подальшого навчання в університеті, тому тут вивчали не тільки латину, а й грецьку мову [503, S. 125]. Окрім мовної підготовки і традиційних «семи вільних мистецтв», у цих навчальних закладах приділяли увагу вивченню Біблії, лютеранського Катехізиса, релігійно-догматичних текстів, а також географії й історії [495, S. 187].

Новостворені навчальні заклади засновано на території колишніх монастирів і наділено їх секуляризованим майном. Через це нові школи, за визначенням Н. Хаммерштайна, представляли собою квазімонастирські інтернати [341, S. 32]. Учні, які вчилися у «князівських» школах, окрім харчування, отримували також одяг, книги та папір для навчання. Було передбачено, що кожна така школа утримує спеціально призначеного проповідника для відправи євангелічного богослужіння. Для лікування і

нагляду за хворими учнями при «князівських» школах створено шпиталі [99, S. 289].

Статутом «князівських» шкіл, виданим від імені герцога Моріца, передбачено, що кожне місто і містечко зі шкільної округи має надсилати на навчання певну кількість дітей. Так, наприклад, у школі Мерзебурга мали навчатися 7 дітей із Лейпцига, по 5 дітей із Зангерхаузена та Хемніца, по 1–3 дітей з інших навколишніх містечок [99, S. 289]. Імовірно, було взято до уваги загальну чисельність мешканців у кожному місті, щоб згідно з нею забезпечити пропорційне представництво учнів.

Розподіл школярів урахував і географічне розташування шкіл. Так, у Мейсені навчалися діти із Дрездена й навколишніх населених пунктів, у Мерзебурзі – з міст Західної Саксонії, у Пфорті – з інших територій герцогства Саксонського [503, S. 125–126]. 100 учнівських вакансій мало бути заміщено саксонськими містами, 76 – дворянськими родинами, 54 – князем [241, с. 73]. Таким чином, загальна чисельність учнів у трьох школах становила 230 осіб. У школі в Мейсені мали навчатись 60 дітей, у Мерзебурзі – 70, у Пфорті – 100 [279, S. 21].

Як результат, у школі Пфорти штат педагогів збільшено на одну особу: крім магістра (ректора) і кантора, навчання дітей тут здійснювали троє (а не двоє) бакалаврів. Територіальна влада регламентувала розміри платні педагогам: ректор щорічно отримував за свою працю 150 гульденів, кожен бакалавр – 100 гульденів, кантор – 50 гульденів, а також 10 ліктів тканини. Крім того, вони мали право на безкоштовне харчування і проживання на території школи [503, S. 124]. Приділено увагу й освітньому рівню шкільного персоналу. Так, викладачі і перший ректор школи у Пфорті Йоганн Гігас були випускниками Лейпцизького університету [279, S. 22].

Контингент учнів «князівських» шкіл складали діти з дворянських сімей, а також бідні хлопчики, які не мали іншої можливості здобути освіту. Такий порядок мав змінити ставлення деяких бідних батьків до навчання своїх дітей у школі як до другорядної, необов'язкової справи. Батьки, які жили за межами

курфюршества Саксонського, у тому випадку, якщо вони хотіли, щоб їх діти були прийняті до «князівської» школи, мали сплатити вартість навчання. Мінімальним віком для вступу до школи було визначено 12 років [530, р. 13]. Окрім того, для вступу до «князівської» школи підліток повинен був мати елементарні знання латини [241, с. 73].

Дисципліна у «князівських» школах Саксонії була достатньо суворою, їжа – простою, одяг школярів – однаковим. Учні, за винятком перебування на заняттях або протягом годин дозвілля, мали перебувати в своїх кімнатах. Проте для них не було обов'язковим вивчення курсу теології. Програма нових навчальних закладів загалом наслідувала традиції гуманістичної ученості, унаслідок чого мала забезпечити більш високий рівень знань, ніж навчання у міських «латинських» школах [341, S. 32].

Уся система навчання у «князівських» школах підпорядковувалась ідеї служіння майбутніх випускників на користь державної влади Саксонії. Водночас ці школи інтегровано в єдину систему із саксонськими вищими школами. Так, у Віттенберзькому та Лейпцизькому університетах створено бурси для проживання випускників «князівських» шкіл, які могли отримати вищу освіту за казенний кошт. Через це вони брали на себе зобов'язання надалі служити князю на духовних та світських посадах [241, с. 74]. Територіальні правителі були зацікавлені в залученні на свій бік здібної молоді – як представників шляхетних родів, так і вихідців із бідних сімей [161]. Таким чином, лютеранська конфесіоналізація відкрила шлях утвердження освіти як одного з пріоритетів політики саксонських правителів.

Підвищенню соціального статусу освіти в саксонській державі раннього Нового часу сприяли об'єктивні і суб'єктивні чинники. Зокрема, дослідники звертають увагу на той факт, що в 40-х рр. XVI ст. ставлення Філіпа Меланхтона до герцога Моріца поступово стало більш дружнім [518, S. 70]. Можливо, одним із чинників такого покращення стосунків між реформатором і правителем була освітня політика герцогської влади, здійснювана в альбертинській Саксонії в 40-х рр. XVI ст. Вона охоплювала низку

перетворень як у шкільному навчанні, так і в університетській освіті. Після об'єднання більшості саксонських земель у межах курфюршества Саксонського по завершенні Шмалькальденської війни подібні новації набули подальшого поширення.

Зі скасуванням чинності Аугсбурзького інтерима внаслідок ухвалення Пассауської угоди 1552 р. новий устрій євангелічних шкіл різних типів набув відносної стабільності. Євангелічні князі тепер отримали офіційний дозвіл використовувати церковну власність для шкільних цілей. Таким чином, територіальні правителі змогли забезпечити фінансування для створення державних шкіл [341, S. 31].

Діяльність реформованих навчальних закладів забезпечувала подальшу позитивну динаміку лютеранської конфесіоналізації, що сприяло зміцненню земельної державності Саксонії: адже тепер територіальна влада ввела до кола своїх повноважень і регулювання сфери освіти. На думку В. Шмідта, у другій половині XVI ст. саксонські шкільні вчителі за своїм соціальним та майновим статусом перебували між священнослужителями (пасторами) й дячками (кюстерами). Доказом на користь такого висновку дослідник вважає розмір платні за виконання службових обов'язків. У більшості саксонських шкіл учителі отримували за свою працю від 30 до 50 флоринів (лише в окремих випадках більше: у школах Лібенверди і Шмідеберга – 60, а у Віттенберзі – 70 флоринів). Заробітна платня вчителів співу (канторів) на той час становила 25–30 флоринів [475, S. 15].

Основне фінансування праці вчителів у саксонських школах, як і в 20-х рр. XVI ст., відбувалося з коштів «спільної каси», яка формувалася завдяки внескам бюргерів та селян. Крім того, за навчання кожної дитини батьки додатково сплачували (щомісяця або раз на три місяці) певну суму, яка в різних парафіях могла відрізнятися (найчастіше вона становила 1–2 гроші) [69, S. 15].

Перевірки шкіл, здійснені в курфюршестві Саксонському протягом проведення генеральної візитації 1555 р., засвідчують: діяльність навчальних закладів підлягала детальній перевірці й оцінці [520, S. 61]. Докладна

регламентація контрольних заходів, на нашу думку, виявляє, з одного боку, поступове вдосконалення територіальної освітньої системи, а з другого – зацікавленість саксонських правителів у постійному посиленні власного впливу на школи. Зокрема, місцевим учителям було поставлено завдання турбуватися про ретельне відвідання учнями шкіл. Зазначена вимога, яку зустрічаємо у візитаційних звітах із різних парафій курфюршества Саксонського другої половини XVI ст. [69, S. 15–27], засвідчує, що на той час шкільна освіта в регіоні перебувала у складній ситуації.

Наслідки візитацій для розвитку шкільної освіти Саксонії є дискусійним питанням в історіографії. Так, С. Карант-Нанн заперечує їх успішність, звертаючи увагу, зокрема, на той факт, що в Саксонії на початку 60-х рр. XVI ст. реформовані школи діяли тільки у 18% парафій. Щоправда, наприкінці 70-х рр. XVI ст. ця кількість зросла до 48%. Однак часто нові школи діяли тільки під час проведення візитацій. Подекуди ж в організованих школах із запрошеними вчителями учні або були повністю відсутні, або їх чисельність складала лише 1–3 особи [382, S. 130–133].

Х. Рабе не визнає справедливими думки щодо занепаду шкільної системи, заперечуючи їх тезою про зростання освіченості в сільських районах Саксонії і визначаючи освіту важливим засобом стабілізації суспільних відносин [449, S. 373]. На наш погляд, візитації дійсно стали засобом поступального розвитку церковної та шкільної організацій, але темпи цього розвитку в різних частинах Саксонії суттєво відрізнялися.

Необхідність подолання подібних розбіжностей і здійснення уніфікації територіальної освітньої системи за доби лютеранської конфесіоналізації відображено на рівні документів загальнодержавного значення. Таким документом став євангелічний Саксонський статут 1580 р., у якому визначено принципи і форми організації шкільної освіти на всій території курфюршества.

Важливим компонентом Саксонського статуту були розділи, присвячені здійсненню візитацій на території курфюршества. Зокрема, порядку огляду середніх навчальних закладів присвячено розділ «Про школи». Він містив такі

основні питання: «За яким статутом пастор перевіряє школи?», «Наскільки релігійними, освіченими і старанними є вчителі та їхні помічники?», «Чи ретельно дотримується шкільний статут?», «Чи навчаються у школі діти бідняків?». За бажанням візитатора могли бути задані й інші питання [35, S. 360]. Варто зробити висновок, що основні критерії оцінки діяльності учителів протягом розгортання лютеранської конфесіоналізації в Саксонії залишилися незмінними – визнання педагогами принципів євангелічного віровчення і рівень їх професійної підготовки.

У Саксонському статуті 1580 р. докладно регламентовано такі питання: порядок прийняття вчителя на роботу, організація діяльності школи, програма навчання, контроль та оплата вчительської праці. Зокрема, передбачалося, що кандидати на посаду вчителя мають пройти перевірку на знання стародавніх мов і Біблії. Двічі на рік візитатори перевіряли діяльність шкіл різних типів [75, S. 105–106].

Саксонським статутом визначено, що кандидати на посади вчителів мали затверджуватися консисторією (ключовим органом територіальної церковної організації, склад якого призначав особисто саксонський курфюрст). Члени консисторії перевіряли як професійні знання майбутніх викладачів (володіння латиною), так і їх релігійність (знання й розуміння Біблії) [75, S. 19].

Саксонський статут 1580 р. визнав існування різних типів початкових і середніх шкіл – сільських «німецьких», міських «латинських», а також «князівських» шкіл. Їх програма не зазнала істотних змін порівняно з попередніми десятиріччями. Шкільні вчителі передусім мали піклуватись про єдність віри, знань та навчальної дисципліни. Сільські «німецькі» школи мали забезпечувати початкову освіту дітей. У молодших класах міських «латинських» шкіл учні вивчали абетку, граматику, лютерівський «Малий Катехізіс»; у старших переходили до вивчення стародавніх мов, математики [75, S. 22–70].

У межах нашого дослідження важливо також визначити, наскільки принципи функціонування шкільної освіти Саксонії, регламентовані статутом

1580 р., були пов'язані з ідеями більш ранніх аналогічних документів, прийнятих в інших регіонах Німеччини. Адже серед німецьких євангелічних статутів доби Реформації, окрім документів вузько місцевого характеру, варто виділити і такі, що вийшли за своїм значенням за межі території, на яку офіційно поширювалася їхня дія.

Подібну роль відіграв, зокрема, Вюртемберзький шкільний статут 1559 р. Названий документ неодноразово згадується в літературі, присвяченій розвитку німецької освіти в часи Реформації [237; 241; 268; 342; 361]. Проте зазначені історико-педагогічні праці переважно мали оглядовий характер. Унаслідок цього в них було визначено лише окремі елементи новизни Вюртемберзького статуту 1559 р. Проте, на нашу думку, названий документ потребує більш докладного розгляду, оскільки його значення не обмежувалося локальними перетвореннями в окремих школах.

Прийняття статуту 1559 р. передували певні зміни у шкільній справі Вюртемберга, які під впливом Реформації відбулися вже у 30–40-х рр. XVI ст. Так, у 1546 р. за наказом герцога Ульріха закрито «німецькі» школи герцогства Вюртемберзького для сприяння розвитку «латинських» шкіл – опори євангелічної церкви. Однак на практиці це погіршило ситуацію в освітній сфері. Адже в більшості містечок і сіл Вюртемберга існували тільки «німецькі» школи, тому їхня ліквідація істотно обмежувала можливість здобуття освіти молоддю. Крім того, герцог Ульріх активно проводив політику секуляризації монастирського майна. Ченці змушені були або приймати євангелічне віросповідання, або вирушати до монастирів своїх орденів, розташованих поза територію Вюртемберга [312, S. 123].

У 1550 р. правителем герцогства Вюртемберзького після смерті Ульріха став герцог Крістоф. За часів його правління мали місце нові спроби врегулювання шкільної справи у герцогстві. Так, професор педагогіки в Тюбінгені Міхель Шютц у 1557 р. почав проводити перетворення в цьому закладі, узявши за основу навчальний план Страсбурзької гімназії, розроблений видатним педагогом-реформатором Йоганном Штурмом [11].

Окремі нововведення здійснено й у колишніх монастирських школах Вюртемберга. Після ліквідації монастирів ці заклади не було зруйновано: тепер вони почали готувати служителів Євангелічної Церкви. Такі перетворення за розпорядженням герцога Крістофа відбулися у 13 великих чоловічих монастирях. За їх колишніми прелатами збережено місця у вюртемберзькому ландтазі. Можливо, зазначена поступка сприяла тому, що ліквідація монастирів у Вюртемберзі не викликала різкого опору місцевого вищого духовенства. Герцог повинен був ураховувати політичний вплив прелатів: вони, як і делегати від рицарства та міщанства, утворювали в ландтазі Вюртемберга окрему курію [312, S. 123].

Для остаточного утвердження досягнень Реформації в освіті на території герцогства Вюртемберзького був потрібний документ, що узагальнив би досвід організації шкіл різних типів. Таким документом став «Великий церковний статут» Вюртемберга, створений реформатором Йоганном Бренцем [423, S. 160]. Окремою частиною зазначеного документа був шкільний статут.

Звернення територіальної влади Вюртемберга до Йоганна Бренца не було випадковим. Ще в початковий період євангелічного руху в Німеччині цей реформатор звернув увагу на необхідність виховання молоді у християнському дусі. Бренц наголошував: «В ім'я Бога та загального добра потрібні... добре освічені діти» [525].

Уже в ранніх теологічних творах Бренца простежується намагання поєднати ідеї гуманізму з лютерівськими принципами. Зокрема, у них наявне підкреслювання тісного зв'язку між церковною організацією та державною владою [294, S. 320]. Така позиція сприяла співпраці реформатора з герцогською адміністрацією. Із 1553 р. він став радником герцога Крістофа. Перебування на цій посаді дало Бренцу можливість виконати офіційне завдання – реформування територіальної шкільної освіти.

В організації шкіл Вюртемберга основним принципом, сформульованим Бренцем, став поділ учнів на групи за рівнем грамотності: «До першої входять ті, хто вивчає літери. До другої – ті, хто складає з них склади. До третьої – ті,

хто починає читати і писати» [74, S. 72]. Як зазначалося вище, принцип поділу учнів на групи вже почав реалізовуватися в саксонських «латинських» школах з кінця 20-х рр. XVI ст. з ініціативи Філіпа Меланхтона.

Прагнучи впровадити зазначений організаційний підхід у школах Вюртемберга, Йоганн Бренц спирався на нову методику навчання дітей читанню і письму. Її розробив Валентин Ікельзамер – учитель з Ротенбурга, який у 1527 р. видав підручник «Вірний спосіб найкоротшого навчання читанню». Автор сформулював головну мету своєї праці, спираючись на принципи Реформації: «...Щоб кожен сам читав Слово Боже і міг краще розуміти його» [40, S. 191]. Варто зазначити, що до того часу в німецьких школах ще не було створено ефективної методики масового навчання читанню. Для виправлення такої ситуації Ікельзамер запропонував поступово навчати дітей читати, переходячи від зображення літер і звуків до складів, далі – до головних латинських скорочень (оскільки вони були дуже поширеними у середньовічних книгах), а вже потім – до читання цілих слів. Така система принципово відрізнялася від середньовічної, коли діти від початку навчання мали завчати напам'ять цілі латинські слова, повторюючи їх за вчителем і не розуміючи не тільки змісту цих слів, а і їх компонентів – окремих літер. У Вюртемберзькому статуті Бренц перейняв прогресивну методику Ікельзамера, упроваджуючи її в масову освіту.

Особливо регламентувалися Вюртемберзьким статутом питання релігійного навчання. Перше місце в ньому посідав написаний Мартіном Лютером «Малий Катехізіс», який діти мали «вчити напам'ять і правильно розуміти». Для катехітичних вправ необхідно було призначати певний день і годину тижня». Учні молодших класів «латинських» шкіл Вюртемберга повинні були вивчати «Малий Катехізіс» німецькою мовою, учні старших класів – латиною або давньогрецькою [74, S. 71].

Принципи євангелізму також визначали вимоги Вюртемберзького статуту щодо морально-релігійних поглядів учителів: «У питаннях релігії він [учитель – С. К.] має бути безгрішним, дотримуватися християнської віри згідно

з Аугсбурзьким віросповіданням, розуміти і доступно викладати Катехізіс молоді». Викладачам заборонялося використовувати в навчальному процесі «сектантські, еретичні книги» [74, S. 71]. Уже після цього зазначалося, що вчитель має навчити дітей читати і рахувати. Отже, морально-релігійні якості вчителя вважали більш важливими рисами для успішної праці в євангелічних школах, ніж його професійні характеристики. У такому підході виявив себе ідейний вплив лютеранської конфесіоналізації на систему освіти Вюртемберга.

Як і в інших євангелічних статутах, у Вюртемберзькому статуті було передбачено, що обов'язковим складником навчання у школах є церковні співи. Далеко не кожний парафіянин мав змогу придбати збірку друкованих текстів духовних пісень, які стали невід'ємною частиною євангелічного богослужіння. На території Вюртемберга першу таку збірку видано значно пізніше, у 1583 р. Тому необхідно було навчати людей, зокрема дітей і молодь, усним співам. Зазначене завдання було одним із головних обов'язків шкільних учителів. Крім того, вони мали навчати Катехізісу і церковним співам і тих дітей та підлітків, які не ходили до школи. Отже, богослужіння мало згуртовувати молодь, хоча ідеї загального навчання у Вюртемберзькому статуті ще не було сформовано.

Претенденти на посаду викладача висувалися місцевими общинами, проте школи не мали права затвердити на посаді нового кандидата без згоди церковної ради герцогства Вюртемберзького. Церковна рада також здійснювала подальшу перевірку діяльності викладачів, яка мала відбуватися не рідше, ніж раз на два тижні. Такий контроль міг здійснюватися священнослужителями раптово [74, S. 74]. У повсякденному житті вчитель мав дотримуватися настанов священників і суперінтендента – керівника регіональної євангелічної церковної організації. Без згоди останнього викладач не міг залишити посаду.

У Вюртемберзькому статуті наголошувалося, що вчитель має турбуватися про дотримання дисципліни, найбільш серйозними порушеннями якої визнавали «богохульство, легковажні розмови, а тим більш – лихі вчинки», що мали каратися фізично. Але, не скасовуючи тілесних покарань, Бренц усе ж забороняв деякі з них (удари по голові, ляпаси) та рекомендував дотримуватися

міри при застосуванні всіх інших, щоб покращити дітей і не відвернути їх від школи [74, S. 74–75]. Тут помітним є вияв певного пом'якшення традицій середньовічної школи.

Рекомендації щодо організації занять в євангелічних школах не вичерпують новаторського змісту праці Бренца. Варто зазначити, що, регламентуючи відносини шкіл із церковною організацією, Вюртемберзький статут принципово не відрізнявся від більш ранніх документів, створених віттенберзькими реформаторами. Зокрема, подібні характеристики цих відносин містяться у створеній Філіпом Меланхтоном «Настанові візитаторів пасторам курфюршества Саксонського», а також у Брауншвейзькому церковному статуті, написаному Йоганном Бугенхагеном.

Важливим досягненням Вюртемберзького статуту 1559 р. стало регламентування підготовки в різних навчальних закладах. До того євангелічні статuti Німеччини переважно регламентували устрій одного або декількох навчальних закладів певного типу – здебільшого «латинських» шкіл – в межах певного міста або князівства. Бренц же наголосив: «Викладачі повинні нічого не змінювати на власний розсуд, щоб усі школи відповідали одна іншій» [74, S. 74].

Крім того, у Вюртемберзькому статуті закладено прогресивну ідею кількох рівнів освіти. Початковий рівень був представлений на селі кюстерськими школами, де кюстери (дячки) навчали дітей граматиці, арифметиці, основам релігії. У містах аналогічне завдання мали вирішувати «латинські» і відновлені «німецькі» школи, а також «школи письма і лічби». Нарешті, початкова освіта давалася і нижчими – «граматичними» – колишніми монастирськими школами.

Середню освіту також можна було здобути кількома шляхами. По-перше, її отримували учні двох старших класів п'ятирічної школи у Штутгарті і старшого класу школи в Тюбінгені – «педагогіумів», де вивчалися діалектика, риторика і грецька мова. До цих закладів вступали і випускники інших – трикласних – латинських шкіл герцогства [342, S. 305]. Подібна програма

існувала й у вищих – колишніх монастирських – школах, куди охочих приймали лише після перевірки їх знань з латинської граматики [312, S. 126]. Такий порядок запроваджено у Вюртемберзі з 1556 р. спеціальною постановою герцога Крістофа. У вищих школах герцогства вивчали арифметику, музику, давньоєврейську мову, а також теологію (останню викладали самі священнослужителі) [74, S. 75].

У Вюртемберзькому статуті простежується ідея сприяння випускникам вищих шкіл у вступі до університетів [360, S. 71]. Зокрема, із цією метою передбачено надання кращим учням цих закладів віком від чотирнадцяти до п'ятнадцяти років Трирічної стипендії для підготовки до Тюбінгенського університету. Учні могли готуватися до вступу на теологічний факультет цього закладу [74, S. 75]. Для колишніх стипендіатів після здобуття ними вищої освіти обов'язковою була подальша служба в церквах та школах Вюртемберга. Така система відображає нагальну потребу територіальної організації євангелічної церкви у підготовці нових поколінь освічених кадрів священнослужителів та викладачів.

Отже, Вюртемберзький статут передбачав існування шкіл різних типів у масштабах усієї території герцогства. Однак, на нашу думку, не зовсім точно визначати його основний наслідок як «зосередження завідування школою в руках держави» [268, с. 118]. Нагадаємо, що у XVI ст. ще не існувало єдиної німецької держави і власне самого поняття «держави» (Staat). Розуміючи «державу» як територіальну герцогську владу, варто водночас наголосити на ролі церковної організації Вюртемберга – своєрідного посередника між світським управлінням і школою.

Вюртемберзький статут став одним із головних документів для розвитку німецької школи Нового часу. У його змісті відбилося зростання впливу світської влади на освітню сферу. Визначаючи деякі риси його подібності із Саксонським статутом 1580 р., С. Карант-Нанн не вважає останній моделлю протестантської освіти [382, S. 131]. Однак варто враховувати, що за умов політичної роздробленості німецьких земель другої половини XVI ст.

для названого періоду загалом складно визначити єдину таку модель і вказати єдиний центр конфесійно-політичних перетворень, на який би орієнтувалася решта євангелічних територій [176, с. 16]. Поряд із Віттенбергом подібну роль почали відігравати Марбург, Єна, Тюбінген.

Ставши важливим внеском у створення нової системи освіти, Вюртемберзький статут водночас, на наш погляд, не мав вирішального впливу на розбудову шкіл Саксонії конфесійної доби. Зміст останнього процесу визначали, насамперед, попередні досягнення лютеранської конфесіоналізації в саксонському регіоні, пов'язані з діяльністю Меланхтона, Бугенхагена та інших віттенберзьких реформаторів. Традиції освіти, закладені ними, із середини XVI ст. розвинені представниками «другого покоління» саксонських реформаторів. Великою мірою це стало можливим завдяки активній підтримці з боку територіальної влади, що засвідчило перетворення освіти на важливий компонент розвитку земельної державності Саксонії.

Головними досягненнями розвитку саксонських шкіл в умовах політики лютеранської конфесіоналізації, на нашу думку, стали оформлення організаційної структури освіти, регламентація навчальних програм, упорядкування матеріального забезпечення викладачів. Водночас диференціація майнового рівня учнів (зокрема вихідців із селянства) значно ускладнювала можливості нижчих верств суспільства здобути освіту. Вирішення цієї проблеми примусовими заходами (обов'язковим відвідуванням шкіл, на якому було наголошено під час візитацій) або матеріальним стимулюванням (упровадження князівських стипендій) могло дати лише частковий ефект. Регламентація діяльності освітньої системи Саксонським статутом 1580 р. сприяла її утвердженню як одного з основних соціальних інститутів курфюршества Саксонського, водночас підпорядкувавши сферу шкільної освіти контролю територіальної влади.

4.3. Місце саксонських університетів у здійсненні лютеранської конфесіоналізації

Вплив лютеранської конфесіоналізації на суспільне життя Саксонії XVI ст. значною мірою визначили зміни в системі вищої освіти. Уже з перших років Реформації все більшу роль у саксонських університетах відігравали прибічники Лютера. Поширення реформаційних ідей серед молоді сприяло конструюванню конфесійної ідентичності, пов'язаному з реформами церковної та освітньої системи, у яких активно брала участь інтелектуальна еліта. Зазначений процес мав універсальний характер для німецького та всього європейського суспільства епохи раннього Нового часу, але саме в Саксонії він виявив себе вперше.

В умовах зростання конфліктів між католицькими та євангелічними територіями природною стала турбота князів про підготовку освічених священнослужителів і службовців у межах власних володінь. Це сприяло відкриттю нових університетів у різних регіонах Німеччини [240]. На території курфюршества Саксонського таким освітнім закладом став заснований у 1502 р. Віттенберзький університет.

Починаючи з виступу Мартіна Лютера з «95 тезами», Віттенберзький університет посів ключове місце у поширенні реформаційних ідей у Саксонії, а згодом – і за її межами, фактично перетворившись з однієї з вищих шкіл Німеччини на важливий організаційний центр лютеранської конфесіоналізації. У конфесійну епоху, зміст якої був тісно пов'язаний із упровадженням реформаційних перетворень у повсякденне життя німецького суспільства, Віттенберзький університет тривалий час продовжував зберігати значення форпосту лютеранства. Водночас поступово відбувалися певні зміни як у внутрішньому устрої цього вищого навчального закладу, так і в його впливі на суспільство.

Варто зазначити, що в історіографії Реформації серед головних дослідницьких сюжетів події, пов'язані з розвитком Віттенберзького університету, традиційно посідали помітне місце. Звернення до діяльності Мартіна Лютера закономірно призводило істориків до вивчення його викладацької діяльності в університеті, взаємин із колегами та студентами,

багато з яких згодом стали відомими діячами реформаційного руху в Німеччині. Водночас дослідників цікавили й інші напрями діяльності Віттенберзького університету – взаємодія гуманістичних та реформаційних впливів, оновлення програм навчання, ідейний вплив на різні території Німеччини.

Серед класичних досліджень історії Віттенберзького університету насамперед варто вказати на ґрунтовні узагальнювальні праці В. Фріденсбурга [322], Ю. Йордана [374], К. Аланда [277]. Поряд із ними заслуговують на увагу й праці сучасних німецьких істориків Х. Шайбле [465], Т. Тепфера [504; 505; 506; 507], Х. Вальтера [512], які поглиблюють вивчення проблем історії університету Віттенберга, звертаючись до окремих її аспектів. Загальний стан вивчення історії Віттенберзького університету за доби Реформації і головні перспективи її подальшого дослідження визначено у статті Д. Бонерта і М. Аше [290]. У вітчизняній історіографії деякі сторони діяльності Віттенберзького університету представлено у розвідках П. М. Котлярова, присвячених діяльності Філіпа Меланхтона [223; 227; 229].

У межах нашого дослідження вважаємо за необхідне розкрити головні особливості розвитку теологічного факультету Віттенберзького університету як ключового центру лютеранської конфесіоналізації. Такий підхід зумовлений тим, що саме теологи-реформатори своєю активною діяльністю (викладацькою, проповідницькою, організаційною) здійснили вагомий внесок у конфесійне будівництво на території курфюршества Саксонського, а також і в інших євангелічних регіонах – як у Німеччині, так і за її межами.

Визначаючи передумови активної участі віттенберзьких викладачів теології у процесі лютеранської конфесіоналізації, насамперед варто зазначити, що від самого створення Віттенберзький університет зазнав помітного впливу «північного гуманізму». Т. Тепфер розглядає зазначений вплив як вагомий чинник для заснування вищої школи у 1502 р. саксонським курфюрстом Фрідріхом Мудрим, який дбав про внутрішні потреби розвитку своїх володінь і про репрезентацію власного образу правителя в гуманістичному дусі.

Дослідник полемізує із традиційними поглядами істориків на заснування Віттенберзького університету як на відповідь ернестинської лінії Веттінської династії альбертинській лінії, представники якої опікувалися створеним значно раніше (у 1409 р.) Лейпцизьким університетом. Т. Тепфер вказує, що подібний мотив, найімовірніше, міг би надихнути Фрідріха Мудрого на заснування вищої школи на території курфюршества Саксонського одразу після його вступу на престол. Однак створення Левкорей (так, на гуманістичний лад перекладаючи назву «Віттенберг» грецькою мовою, почали іменувати новий навчальний заклад) відбулося помітно пізніше – у другій половині правління саксонського курфюрста [506, S. 49–50].

На запрошення саксонського курфюрста до Віттенберга прибули відомі німецькі гуманісти. Серед них, зокрема, були лейпцизький професор медицини Мартін Полліх, видатний ритор Герман фон дем Буше, теолог Йоганн фон Штаупіц, який пізніше став духовним наставником молодого Лютера [381, S. 53]. Таким чином, Віттенберзький університет від самого початку існування завдяки діяльності гуманістично налаштованих викладачів виявився менш пов'язаним із середньовічними традиціями, ніж давні центри вищої освіти в Німеччині – Кельнський та Інгольштадтський університети, у яких позиції вищого католицького духовенства були значно сильнішими.

Гуманістичні впливи зближували Віттенберг з такими центрами освіти, як Росток, Ерфурт, Грейфсвальд. У цих німецьких містах університети також відіграли активну роль у гуманістичному русі [238]. Зокрема, у Ростоцькому університеті наприкінці XV – на початку XVI ст. читали лекції з латинської поезії й мистецтва видатні гуманісти Конрад Цельтіс, згаданий вище Герман фон дем Буше, Ульріх фон Гуттен. Своєю діяльністю вони сприяли руйнуванню схоластичних засад освіти, створенню в університеті атмосфери, сприятливої для поширення гуманістичних ідей [243, с. 272–274].

Наприкінці XV ст. гуманістичний рух охопив й Ерфуртський університет. Гуманістично налаштовані викладачі посіли тут міцні позиції на артистичному, медичному, частково – на юридичному факультетах. Місцевий гуманістичний

гурток (спільнота колишніх вихованців або членів корпорації Ерфуртського університету, очолювана відомим гуманістом Муціаном Руфом), досить мінливий за своїм складом, існував півтора десятиріччя і загалом налічував близько 40–50 осіб [112, с. 155–156]. Показово, що серед ерфуртських гуманістів зустрічаємо й майбутніх активних діячів Реформації: Георга Спалатіна, Юстуса Йонаса, Йоахіма Камерарія. Цей факт засвідчує значущість інтелектуальних контактів, що існували в гуманістичному середовищі навіть в умовах фактичної відсутності єдиної німецької держави.

Університетські професори належали до тих, хто від самого початку Реформації надав їй активну підтримку. Як зазначає П. Ф. Грендлер, наголошуючи на істинності судження відомого дослідника історії Німеччини раннього Нового часу Б. Меллера «Без гуманізму не було б Реформації», наведену думку варто доповнити іншою – «Без університетів не було б Реформації» [335, р. 13]. Насамперед, варто вести мову про викладачів Віттенберзького університету, зокрема теологів.

Від початку Реформації значення Віттенберзького університету дедалі більш зростало. Це позначилося і на чисельності його слухачів: якщо у 1508 р. (коли тут почав викладати Лютер) у Левкореї налічувалося 179 студентів, то у 1521 р. їх чисельність сягнула 1,5 тис. осіб. Альбрехт Дюрер у листку 1521 р. у листі до видатного гуманіста Беата Ренана зазначав: «Студенти займають усе місто» [322, S. 147]. До Віттенберга приїздили прибічники Реформації з різних німецьких міст, а пропагандисти нового учення вирушали звідси до інших регіонів. На початку 20-х рр. XVI ст. Віттенберг, за висловом Ч. Берда, був серцем протестантської Німеччини [109, с. 88–89].

Піднесення Віттенберзького університету сприяло зростанню його авторитету серед мешканців міста. За даними Георга Спалатіна, лекції Лютера та Меланхтона відвідували 400–600 слухачів [381, S. 77]. Як і в інших німецьких вищих школах, теологічний факультет посідав провідне місце серед трьох «старших» факультетів Віттенберзького університету. Тому Лютер та його колеги не повинні були конкурувати з викладачами медицини і права

за залучення студентів на свої лекції, на відміну від професорів теології італійських університетів, у яких богослов'ю було відведено другорядне місце [335, р. 20].

На початку 20-х рр. XVI ст. Віттенберзький університет зазнав кризи. На думку В. Фріденсбурга, її визначали суперечності між реформаційними гаслами звернення до змісту Святого Письма і формальним підходом до Біблії з боку теологічної освіти середньовічної доби, що не задовольняло значну частину молоді. Як результат, потік до університету нових слухачів помітно зменшився: якщо від Великодня 1520 р. до Великодня 1521 р. їх було зареєстровано 579, то за аналогічний період 1521–1522 рр. – 245, за 1522–1523 рр. – 285, за 1523–1524 рр. – 197 [322, S. 157]. До того ж за часів віттенберзького міського руху 1521–1522 рр. значна частина студентів (зокрема, під впливом виступів професора Андреаса Карлштадта, який заперечував необхідність вищої освіти для розуміння Святого Письма) залишила навчання у вищій школі. Близько 200 колишніх студентів Віттенберзького університету замість навчання почали займатись ремеслами, торгівлею, підприємництвом [132, с. 248].

Активні зусилля віттенберзьких реформаторів, спрямовані на зупинення відтоку молоді, поступово допомогли стабілізувати ситуацію і подолати кризу. Із цією метою внесено істотні зміни до змісту та організації навчання в університеті. Н. Хаммерштайн, характеризуючи Віттенберзький університет як «зразок університету Реформації», першочергову увагу приділяє діяльності Філіпа Меланхтона, наслідком якої стали докорінні зміни в організації занять у вищій школі [341, S. 18–19].

У зимовому семестрі 1523–1524 рр. Меланхтона вперше обрано ректором Віттенберзького університету, що розширило його повноваження й уможливило початок реформування навчального процесу. Так, було відновлено проведення студентських диспутацій, однак не з формальної логіки (як у дореформаційні часи), а з риторики. Такі зміни зумовлено вирішенням представниками «Північного гуманізму» такого завдання, як розроблення в

межах риторики правил культури читання та критеріїв, що мали бути застосовані до вибору літератури «доброго стилю». «Добре коло читання», на думку Меланхтона, мало сприяти набуттю здатності відчувати, осмислювати й утілювати у промовах три основні речі: створення провідного задуму, основної тенденції та основної мети [223, с. 192–193]. Зазначені заходи вважали корисним засобом підготовки студентів до майбутньої проповідницької діяльності [229, с. 176].

Важливу роль у проведенні реформ у Віттенберзькому університеті відіграло звернення Лютера і Меланхтона до територіальної влади курфюршества Саксонського, у якому йшлося про необхідність матеріальної підтримки викладачів вищої школи. Загрозу відтоку кваліфікованих учених до інших міст зумовлено тим, що у Віттенберзі їм не було надано достатніх засобів для існування [296, S. 237].

Новий саксонський курфюрст Йоганн Стійкий підтримав розширення меж академічних свобод Віттенберзького університету, одночасно гарантувавши належне матеріальне забезпечення його викладачам за рахунок майна місцевих штифтів (духовних закладів, створених за ініціативи світських правителів), переданого під управління територіальної влади курфюршества. Зокрема, сам Меланхтон здобув не тільки дворазове збільшення заробітної платні (зі 100 до 200 гульденів) а й право читати ті лекції, які він сам обере, не переобтяжуючи себе теологією [229, с. 176]. Також було збільшено жалування Йоганна Бугенхагена та інших кращих викладачів університету [296, S. 238].

Територіальна влада курфюршества Саксонського і надалі приділяла значну увагу навчанню у Віттенберзькому університеті, прагнучи насамперед контролювати його ідейний зміст. Так, в акті курфюрста Йоганна Фрідріха Великодушного (1536 р.) наголошено на тому, що, окрім підготовки для церков і шкіл курфюршества «порядних, християнських, учених проповідників, пастирів душ і вчителів», університет зобов'язаний піклуватися про запобігання «виступів проти Бога, так само, як і про недопущення нехристиянських сект і

єресей» [504, S. 48]. Саме поширення Євангелія і слова Божого визначалося головною метою діяльності Левкорей, що мала передувати вивченню студентами інших наук [295, S. 119].

Відповідно до зазначених цілей, зусилля Меланхтона на посаді ректора було спрямовано на реформування навчальних планів усіх чотирьох факультетів Віттенберзького університету. Реформування розпочалося у 1526 р. запровадженням у дію нових навчальних статутів. До 1545 р. вони були розроблені для всіх факультетів і для університету в цілому. Зазначені статuti увійшли до виданої в 1546 р. збірки «Акти Віттенберзької академії», що регламентувала різноманітні аспекти життя й діяльності викладачів та студентів як в університеті, так і за його межами – у відносинах із міськими інституціями [326, S. 91].

Варто зазначити, що на зміст документів, які визначали напрями організації життя і навчальної діяльності Віттенберзького університету, помітно вплинули принципи лютеранської конфесіоналізації. Зокрема, новий статут теологічного факультету (1533 р.) передбачав побудову навчального процесу на ідейних засадах «Аугсбурзького віросповідання». Теологічна доктрина зобов'язувала всіх педагогів дотримуватися «у викладанні чистого, не викривленого євангелічного учення». Зазначену вимогу деякі дослідники оцінюють як зразок «першої конфесійної присяги» [522, S. 23].

Навчальна діяльність професорів теологічного факультету Віттенберзького університету насамперед мала бути присвячена тлумаченню Старого та Нового Заповіту. Із числа професорів мали обирати і декана факультету: статутом факультету передбачено почергове обрання професорів на цю посаду. Посади професорів теологічного факультету на той час обіймали Лютер, Каспар Круцигер і Юстус Йонас; також викладання теології здійснював віттенберзький пастор Йоганн Бугенхаген [295, S. 119].

Розробляючи статут теологічного факультету Віттенберзького університету, Філіп Меланхтон приділив особливу увагу перегляду правил присудження ступеня доктора теології, що визначалося необхідністю

підготовки кваліфікованих наукових кадрів серед числа прибічників Реформації. П. М. Котляров вказує, що, розпочинаючи реформування університетської освіти, Меланхтон ще не визнавав за потрібне встановлення наукових ступенів. В одній із ранніх промов реформатор навіть зневажливо відгукнувся про «дитячі папські театри» та схоластичних докторів, протиставляючи їх труди справжньому біблійному і церковному вченню. Можливо, така думка Меланхтона була зумовлена тим, що, спираючись на твори апостола Павла (I. Кор. 14, 5), він вважав, що всі християни мають бути духовними вчителями. Але з часом Меланхтон переглянув попередні позиції. Із 1533 р. у Віттенберзькому університеті відновлено порядок захисту вчених ступенів [224, с. 92]. Зокрема, на теологічному факультеті відбулося присудження докторського ступеня видатним реформаторам Йоганну Бугенхагену і Каспару Круцигеру.

Діяльність Віттенберзького університету за доби раннього Нового часу дослідники визначають як приклад «освітнього ландшафту», що за доби Реформації й конфесіоналізації, з одного боку, реалізовував функцію регіональної інтеграції шкіл та університетів, а з другого боку, відігравав провідну роль у формуванні територіальних культурних ландшафтів. Віттенберзький університет першим серед німецьких університетів виявив себе не тільки регіональним освітнім закладом, а й центром культурного впливу на інші німецькі території, де його випускники робили подальшу професійну кар'єру [507, S. 36]. Так, протягом першого сторіччя функціонування університету (1502–1602 рр.) тут здобули освіту 568 студентів із Пруссії [321, S. 9].

Зростання популярності Віттенберзького університету виявилось й у зміцненні його контактів з іноземними країнами, мешканці яких ставали студентами Левкорєї – зокрема з Угорщиною та Чехією. Активізації освітніх відносин з Угорщиною сприяла більша, порівняно з іншими євангелічними університетами, географічна близькість Віттенберга до цієї території, а також прагнення багатьох угорців урятуватися від турецьких вторгнень. Студенти, які

здобули освіту у Віттенберзькому університеті, надалі у багатьох випадках ставали засновниками і вчителями протестантських шкіл, священнослужителями, пропагували ідеї Реформації в угорському суспільстві. Загалом у 1523–1560 рр. (до смерті Філіпа Меланхтона) у Віттенберзі навчалося 442 угорські студенти. Найбільш відомими серед них у майбутньому стали Петер Бронеміса – суперінтендент протестантської церкви, Матіас Деваї – письменник і ректор школи в Сіксо, Сигізмунд Гелоус Торда – магістр, який був одним із помічників Меланхтона, Леонард Штекель – теолог і ректор школи у Бардієві [326, S. 94].

Чинник географічної близькості відіграв позитивну роль і для співпраці Віттенберзького університету з чеськими землями. У період лютеранської конфесіоналізації на навчання до Саксонії активно приїздили студенти з Богемії та Моравії. Так, учнями Меланхтона були Індржих Дворскі – майбутній декан артистичного факультету Празького університету, Петрус Кодіцил – теолог, педагог і поет, Мартін Бахачек – математик й астроном [401, S. 231]. Навчання у Віттенберзькому університеті сприяло активному поширенню ними євангелічних ідей у чеських землях і перейманню передових на той час методик навчання, характерних для реформаційних шкіл.

Нарешті, ще одним напрямом, за яким іноземні студенти прибували до Віттенберга, став північний. Поширення Реформації у країнах Скандинавії привело до активізації контактів молоді цих країн із центром реформаційного руху в Європі. Так, протягом 1530–1559 рр. у Левкорей навчалося 250 студентів із Данії [482, S. 127].

Велику популярність навчання у Віттенберзькому університеті серед молоді німецьких територій та іноземних країн було пов'язано із трансформаціями навчального процесу, що відповідали запитам суспільства раннього Нового часу. Зміни навчальних програм у Віттенберзькому університеті передбачали своєрідне примирення гуманістичних новацій із принципами Реформації, покладеними в основу освіти (насамперед теологічної). Такий синтез мав сприяти успішному подоланню схоластичних

традицій вищої освіти доби пізнього Середньовіччя [512, S. 20]. Як результат, у різних країнах Європи набували поширення нові конфесійні принципи, що згуртовували віруючих лютеран, незважаючи на їх національну приналежність.

За часів лютеранської конфесіоналізації перед інтелектуалами-гуманістами постало завдання прямої участі в поширенні протестантської проповіді, що, по суті, позначило необхідність трансформації їх ідентичності. На думку З. Лур'є, герменевтичні штудії гуманістів, хоча й відображали внутрішню необхідність в оновленні католицької церкви, були спрямовані насамперед проти методів і завдань схоластичної – теологічної – школи, не свідчаючи ані про релігійний радикалізм, ані про професійну переорієнтацію гуманістів. Інтелектуали ж, які підтримали Лютера, відмовлялися від нейтральної позиції і поєднували своє життя з церковною проповіддю [233, с. 46–47].

Віттенберзький університет із 1535 р. став центром здійснення ординації євангелічних священнослужителів, що також прилучало до нього нових слухачів [508, S. 38]. Здобуття вищої освіти на теологічному факультеті за часів лютеранської конфесіоналізації постало необхідною умовою ординації священнослужителів, що якісно відрізняло систему їх підготовки від середньовічних традицій [241, с. 68].

Перед ординацією кандидати на священнослужіння мали скласти екзамен. Філіп Меланхтон, який особисто проводив його у 1549–1555 рр., приділяв головну увагу питанням віровчення: знанню відмінностей між лютеранським та католицьким ученнями, розумінню біблійних засад євангелічної доктрини. Екзамен проводився латиною і тривав не менше години. У 1552 р. Меланхтон видав спеціальну працю «Екзамен посвячення», яка незабаром стала офіційним документом, необхідним як для екзаменаторів, так і для кандидатів. Проведення екзамену завершувалося коротким зверненням, у якому кандидатам нагадували про важливість їх призначення [270, с. 447].

Навіть вимушено залишивши на деякий час Віттенберг одразу після завершення Шмалькальденської війни разом зі своєю родиною й отримавши

запрошення від міської ради Нюрнберга, Меланхтон не скористався можливістю продовжити реформаторську діяльність в іншому німецькому місті [445, S. 47]. Так само він відкинув пропозиції від представників ернестинської лінії династії Веттінів переїхати до Єни для викладання, зберігаючи вірність Віттенберзькому університету, незважаючи на зміну політичної влади в курфюршестві Саксонському [363, S. 30].

На думку М. Юнга, продовження функціонування Віттенберзького університету після поразки протестантів у Шмалькальденській війні насамперед пояснюється діяльністю Меланхтона, який активно проводив переговори з Моріцем Саксонським щодо збереження вищої школи. У липні 1547 р. питання щодо подальшого існування Віттенберзького університету винесено на ландтаг у Лейпцизі. У відповідь на звернення Меланхтона та його колег щодо надання гарантій матеріального забезпечення вищої школи новий курфюрст дав згоду на фінансову підтримку університету [378, S. 181–182].

На відміну від університету Віттенберга, Лейпцизький університет протягом тривалого часу залишався вірним середньовічним традиціям освіти. Керівництво цього навчального закладу виявляло ворожість до виявів гуманізму, унаслідок чого жоден гуманіст довго не затримувався в університеті. Зокрема, лише протягом одного року тут працювали такі відомі німецькі гуманісти, як Петрус Лудер (1462 р.) і Конрад Цельтіс (1486–1487 рр.) [223, с. 127]. Подібна ситуація зберігалася і на початку XVI ст., що, на нашу думку, зумовлено різкою ворожістю територіальної влади герцогства Саксонського до подій Реформації.

Після смерті герцога Георга Саксонського і запровадження Реформації ситуація в Лейпцизькому університеті якісно змінюється. Підтримка освітніх закладів, надана територіальною владою, сприяла й подальшому розвитку вищої школи. Так, у герцогстві Саксонському в умовах збереження католицької опозиції серед правлячих кіл особливого значення для поширення впливу Реформації в широких верствах місцевого населення (передусім серед молоді) набула освіта.

Лютеранська конфесіоналізація посилила зв'язки між середніми та вищими навчальними закладами, сприяючи подоланню кризи в системі вищої освіти, що мала місце у 20-х рр. XVI ст. Так, у Лейпцизькому університеті за часів пізньої Реформації навчалося 4400 студентів. Імовірно, кількісне зростання студентства було пов'язано з планомірною підтримкою з боку світської влади, зацікавленою в підготовці кадрів священнослужителів та герцогських службовців. Із цією метою в Лейпцизькому університеті надавалося 100 герцогських стипендій для занять на теологічному факультеті [282, S. 147–148].

Позитивний вплив на подальший розвиток Лейпцизького університету в умовах лютеранської конфесіоналізації справив енергійний, гуманістично освічений діяч Каспар Борнер, який у 1539 р. став новим ректором цього навчального закладу [503, S. 119]. Запрошення ним до університету в 1541 р. відомого гуманіста й реформатора Йоахіма Камерарія для викладання грецької та латинської мови стало свідченням повороту територіальної влади до підтримки євангелічних ідей. У наступні роки розпочалося реформування системи навчання в цьому вищому навчальному закладі [490, S. 22].

Матеріальне становище викладачів Лейпцизького університету у 40-х рр. XVI ст. покращилося, передусім завдяки регламентації заробітної платні. Найвищою вона була у професора грецької та латинської мов – 300 гульденів на рік; професор грецької філософії отримував 150 гульденів, професор математики – 100 гульденів, інші професори – 50 гульденів [503, S. 123–124]. Показово, що розміри платні у більшості викладачів вищої школи Лейпцига перебували на рівні жалування вчителів «князівських» шкіл. На нашу думку, це засвідчує усвідомлення територіальною владою герцогства Саксонського нерозривного зв'язку між рівнями середньої та вищої освіти як компонентів єдиної системи. Унаслідок цього забезпечення шкільними вчителями і університетськими викладачами здобуття молоддю кожного з названих рівнів освіти поставало однаково значущим завданням соціокультурного розвитку

земельної держави за умов лютеранської конфесіоналізації, що мало знайти матеріальну винагороду.

Піклування про гідне матеріальне забезпечення кваліфікованих викладацьких кадрів сприяло досягненню нових успіхів у їх професійній діяльності. Зокрема, у 1543 р. на теологічному факультеті Лейпцизького університету відбулися перші присудження вченого ступеня доктора євангелічної теології. Його було присуджено Вольфгангу Ширмейстеру (останньому пріору домініканського монастиря), ректору Каспару Борнеру, викладачеві єврейської мови Бернгарду Циглеру, суперінтенденту Йоганну Пфедфінгеру, який читав курс з тлумачення Біблії, й Андреасу Самуелю [503, S. 123–124]. Зазначена подія засвідчує прагнення реформаторів зберегти академічні традиції університетської освіти та науки і в умовах конфесійно-політичних перетворень у Саксонії.

На наш погляд, непрямим показником культурної значущості університетських центрів Саксонії в масштабах німецького суспільства раннього Нового часу можна визнати кількість книг, що виходили друком у цих містах. Саме Лейпциг і Віттенберг за цим критерієм посідали провідні позиції серед усіх німецьких міст: у Лейпцизі протягом XVI ст. надруковано книг із 26461 найменуванням, у Віттенберзі – із 20511 найменуваннями, тоді як у наступному за цим показником центрі книгодрукування Німеччини – Нюрнберзі – тільки 11675 назв книг [324, S. 30].

Укладання Аугсбурзького релігійного миру у 1555 р. сприяло подальшому зростанню ролі університетів у лютеранській конфесіоналізації в Саксонії. У другій половині XVI ст. більшість викладачів теологічного факультету Віттенберзького університету складали представники «другого покоління» реформаторів. Після смерті Бугенхагена та Меланхтона з усієї плеяди сподвижників Лютера продовжував працювати лише Георг Майор, який обіймав посаду декана теологічного факультету з 1558 р. до своєї смерті у 1574 р. Крім нього, до найбільш відомих викладачів теології

у Віттенберзькому університеті у другій половині XVI ст. належали Йоганн Форстер (колишній суперінтендент у Марбурзі) і Пауль Ебер [463, S. 26].

Останній серед названих діячів у сучасній історіографії характеризується як «забутий послідовник Бугенхагена та Меланхтона». Після смерті двох названих видатних віттенберзьких реформаторів саме Ебер перейняв на себе низку їх обов'язків, зокрема – читання лекцій на теологічному факультеті (у грудні 1559 р. йому присуджено ступінь доктора теології) [328, S. 21].

Пауль Ебер у своїй діяльності теолога прагнув зміцнювати догматичні положення лютеранства, розвиваючи ідеї Меланхтона. Беручи активну участь у викладанні й організації навчального процесу на теологічному факультеті Віттенберзького університету, Ебер приділив значну увагу забезпеченню студентів стипендіями, а також здійснив низку ординацій євангелічних священнослужителів [332, S. 69].

Розвиток теологічного факультету Віттенберзького університету у 50–60-х рр. XVI ст. відбувався у складний період розвитку євангелічного віровчення, головний зміст якого полягав у гострій ідейній боротьбі між гнезіолютеранами та філіпістами. Звертаючись до освітнього аспекту означених подій, Н. Хаммерштайн вказує на специфіку нового науково-раціонального методу Меланхтона, застосованого для вивчення теологічних проблем, як на один з істотних чинників протистояння між двома угрупованнями лютеран, оскільки такий метод не гарантував єдності лютеранської конфесії [341, S. 88]. Як результат, конфлікт між гнезіолютеранами та філіпістами не минув й університетських аудиторій.

У 1574 р. у Віттенберзькому та Лейпцизькому університетах відбулися масштабні зміни, пов'язані з курсом територіальної влади курфюршества Саксонського на викорінення ідей філіпізму. Унаслідок цього значна частина філіпістів – університетських викладачів була заарештована, вигнана за межі Саксонії або позбавлена посад. Так, викладач Лейпцизького університету Ернст Фегелін, звинувачений у криптокальвінізмі, мав сплатити 1000 флоринів штрафу [539, S. 91]. Професор Ксіландер, запрошений із Гейдельберзького

університету для викладання в Лейпцизі, звинувачений у підтримці ідей філіпізму, змушений був залишити викладацьку посаду у Лейпцизькому університеті і виїхати за межі Саксонії [539, S. 104].

Надалі з ініціативи курфюрста Августа здійснено масштабну конфесійну реорганізацію Віттенберзького та Лейпцизького університетів на засадах лютеранської ортодоксії, ідеї якої було втілено у «Формулі згоди» (1577 р.). Провідну роль у цьому реформуванні відіграв канцлер Якоб Андреа, який прибув до Саксонії з Вюртемберга [507, S. 31]. Варто зазначити, що наприкінці XVI ст. Віттенберзький університет уже зазнав впливу інших освітніх центрів Німеччини – зокрема Тюбінгенського університету, у якому раніше працював Якоб Андреа. На нашу думку, це засвідчує, що лютеранська конфесіоналізація, розгорнувшись у Саксонії, поступово забезпечила умови для створення єдиного євангелічного соціокультурного ландшафту, складниками якого постали й інші території Німеччини, де утвердилося лютеранське віровчення [175, с. 62].

Саксонський церковний статут (1580 р.) відобразив нову конфесійно-політичну ситуацію в курфюршестві Саксонському, зокрема в освітній сфері. Приділяючи увагу реформуванню освіти, курфюрст Август зустрічав опір із боку противників реформи. Про це свідчить його заява, що стала відповіддю на критику представників саксонського ландтагу в лютому 1579 р., які були незадоволені пропозиціями Якоба Андреа в період його роботи над укладанням Саксонського статуту [418, S. 86–98].

У заяві саксонського курфюрста не містилося детального розгляду конкретних пропозицій Андреа. Головним у її змісті було наголошення на необхідності повернутися до духу справжнього лютеранства і відмежуватися від ідей кальвінізму. Зокрема, мова йшла про поширення у Віттенберзькому університеті після смерті Мартіна Лютера «помилок» і «спокусливих учень», що спиралися на «хибні думки» у дусі кальвіністського вчення. Потреба їх викорінення, на думку Августа, зумовлювала необхідність розробки «доброго, корисного статуту», що запобігав би розповсюдженню «невірних учень» в університетах [345, S. 172]. Закономірно, що складником Саксонського

церковного статуту став університетський статут, зміст якого охоплював напрями подальших перетворень у системі навчання вищої школи згідно з вимогами лютеранської конфесіоналізації.

Окремий розділ Саксонського статуту присвячено характеристиці діяльності теологічного факультету Віттенберзького й Лейпцизького університетів. На кожному з них мало працювати четверо ординарних професорів теології, а також професор єврейської мови. Статут недвозначно наголошує, що згадані викладачі не повинні «поширювати шкідливі омани в церквах та школах», «приділяти власним філософським спекуляціям і роздумам більше часу, ніж спрямовують на просте Слово Боже» [75, S. 131–132].

На наш погляд, у зазначених рядках Саксонського статуту помітно виявляє себе нагадування про запеклі дискусії в лютеранському таборі, повторенню яких територіальна влада курфюршества Саксонського прагнула запобігти, зокрема через контроль змісту навчального процесу в університеті. Загальне керівництво системою контролю здійснював канцлер, а повсякденний нагляд за розвитком університетів – комісари, призначені саксонським курфюрстом [322, S. 314].

В. Фріденсбург підкреслює, що характерною рисою Саксонського статуту 1580 р. є детальна регламентація всіх складників навчального процесу в університеті: для окремих лекцій було визначено їхній предмет, методи викладання, кількість часу, необхідну для їх проведення [322, S. 312]. Зміцненню ідейного впливу євангелічного віровчення також мав сприяти ретельний вибір книг, за якими мали навчатися студенти теологічного факультету, щоб читати «не людські сни, але справжнє Слово Боже».

На лекціях професори мали скеровувати слухачів до читання книг пророків та апостолів, піклуючись про осягнення студентами всіх положень християнської віри. Серед праць реформаторів, що мали допомогти в цьому, Саксонський статут виокремлює твір Меланхтона «Загальні принципи

теології», що став першим систематичним викладом догматики євангелізму [75, S. 132].

Так само «істина справжнього Слова Божого» мала поширюватися серед слухачів і за посередництва студентських диспутів. Під час проведення останніх професори повинні були уникати поширення «помилкових, хибних учень», щоб у студентів не виникали сумніви в істинності християнської віри [75, S. 134–135].

Подібні наголошування, на нашу думку, є характерною ознакою переходу євангелічного віровчення до періоду ортодоксії. Як зазначає Л. О. Стасюк, у прагненні подолати трансцендентні константи католицької теології, лютеранська ортодоксія розширила межі традиційно-конфесійного нарративу, зробивши наголос на інтелектуальній строгості у сприйнятті раціоналізованих Мартіном Лютером догматичних засад християнства, що спричинило чіткість у наукових і метафізичних підходах у дослідженні теологічних питань [261, с. 19]. Вважаємо, що вияви ортодоксальних тенденцій у Саксонському університетському статуті пов'язано насамперед із політикою територіальної влади, зацікавленої в остаточному подоланні ідейних розходжень у середовищі лютеран.

Саксонський статут 1580 р. зберіг головні способи впливу територіальної влади на університети, але урізноманітнив їхні форми. На наш погляд, це передусім торкається регламентації питання відносно князівських стипендіатів. Варто зазначити, що за часів Августа I зростає чисельність студентів, які навчалися за рахунок держави; так, у Віттенберзькому і Лейпцизькому університетах у цей період налічувалося по 150 князівських стипендіатів [75].

У Саксонському статуті було визначено, що навчатися за державний кошт в університетах Віттенберга та Лейпцига могли студенти з числа тих, хто здобував вищу освіту на юридичному та медичному факультетах. Надання стипендії повинно визначатися не лише професійними знаннями студента, а і його старанністю, яка виявлялася у відвідуванні лекцій, участі в диспутах, виконанням навчальних вправ; враховувалися також участь кандидатів

у богослужіннях, їхня загальна дисципліна і «християнське виховання». Фінансування стипендій студентів-теологів мало здійснюватися за рахунок коштів колишніх монастирів (паулінського – у Лейпцигу, августинського – у Віттенберзі). Підкреслювалося, що такі витрати мають забезпечити необхідні знання молодого покоління, що поставало важливою метою «для всіх станів» [75, S. 132]. Таким чином, освіта набувала статусу важливого соціального інституту.

У Саксонському статуті також було наголошено на необхідності підготувати в університетах «старанних і серйозних» молодих людей, здатних в майбутньому служити в апараті влади, у церквах та школах. Із цією метою статутом рекомендовано комплектувати викладацький склад університетів переважно місцевими кадрами і турбуватися про те, щоб їх випускники працювали на території курфюршества Саксонського [35, S. 362]. Це свідчить про виконання вищими школами курфюршества Саксонського своєрідного «державного замовлення», встановленого територіальною владою. Як наслідок, Віттенберзький та Лейпцизький університети, на нашу думку, реалізовували важливе завдання лютеранської конфесіоналізації – сприяли зміцненню земельної державності через поповнення структур управління компетентними фахівцями.

Про вплив територіальної влади Саксонії на сферу вищої освіти свідчить і право затвердження саксонським курфюрстом ректорів університетів Віттенберга та Лейпцига, яких обирали зі складу професорів цих університетів [406, S. 10]. Окрім того, Саксонський статут 1580 р. зафіксував створення так званої «канцлерської ради», яка складалась із професорів-теологів, зобов'язаних контролювати відповідність діяльності викладачів принципам Аугсбурзького віросповідання [503, S. 130]. Усувати можливі невідповідності цієї діяльності політиці саксонського курфюрста повинні були призначені ним асесори з числа дворянства, які щорічно проводили візитації університетів [515, S. 68].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Таким чином, лютеранська конфесіоналізація якісно змінила принципи повсякденного життя саксонського суспільства. Насамперед це стосувалося міського середовища, де реформаційні впливи набули найбільшого поширення.

Невід'ємним складником конфесійних перетворень у саксонському суспільстві стала освіта. На всіх її рівнях – від початкової до вищої – було реформовано принципи організації навчальних закладів, навчальні плани і програми, приділено першочергову увагу виховному складнику у навчанні, що мав забезпечувати дотримання дітьми та молоддю принципів євангелізму у повсякденному житті.

За часів лютеранської конфесіоналізації у Віттенберзькому та Лейпцизькому університетах, як і у вищих навчальних закладах, що виникли в часи Реформації (університетах Марбурга, Кенігсберга, Єни), дедалі більшу роль почали відігравати церковні діячі, що підтримали ідеї Мартіна Лютера і взяли активну участь у розробленні принципів євангелічного віровчення та їх упровадженні в життя німецького суспільства. Це сприяло конструюванню конфесійної ідентичності, пов'язаному насамперед із реформами церковної та освітньої системи, у проведенні яких брала активну участь інтелектуальна еліта. Зазначений процес мав універсальний характер для суспільства раннього Нового часу, але саме в євангелічних регіонах Німеччини він виявив себе вперше. Серед цих регіонів Саксонію варто розглядати як зразок формування земельної державності, невід'ємною частиною якої стали освітні інституції.

Теологічний факультет Віттенберзького університету протягом лютеранської конфесіоналізації тривалий час був організаційним центром конфесійного будівництва в територіях, де утвердилися ідеї Реформації. Водночас він став і центром гострої ідейної боротьби між різними угрупованнями лютеранських теологів. Подолання зазначеної «кризи зростання» лютеранства дещо змінило розташування сил в євангелічному таборі: наприкінці XVI ст. Віттенберзький університет можна розглядати не як

головний центр конфесіоналізації, а як один із ключових центрів розвитку євангелізму в німецькому суспільстві.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [156; 168; 175; 176; 178; 186; 188; 192; 193; 200; 202; 203; 212; 215; 216; 541].

ВИСНОВКИ

Лютеранська конфесіоналізація постала однією з ключових характеристик історії Саксонії доби Реформації. Нерозривно пов'язана з Реформацією, конфесіоналізація інтегрувала головні компоненти перетворень у політичному, релігійному, культурному житті саксонського суспільства раннього Нового часу.

Незважаючи на територіальну роз'єднаність саксонських земель із 1485 р., їхній політичний розвиток на початку XVI ст. засвідчив початок модернізаційних процесів у політичній сфері. Подальше розгортання зазначених процесів було пов'язане з початком Реформації, якій саксонські правителі почали надавати підтримку вже після перших виступів Мартіна Лютера. Так було створено передумови для майбутніх конфесійно-політичних перетворень, що розпочалися із середини 20-х рр. XVI ст. Курфюршество Саксонське, правителі якого відіграли провідну роль в утворенні та функціонуванні перших об'єднань євангелічних правителів (Гота-Торгауський союз), надалі стало провідною силою у новоствореному Шмалькальденському союзі. Цілі і завдання діяльності названої організації від самого початку її існування ґрунтувалися на дотриманні принципу підтримки і захисту євангелічного віровчення, ідейну основу якого на той час зміцнило створення «Аугсбурзького віросповідання». Це дає підстави розглядати діяльність Шмалькальденського союзу як один із головних чинників лютеранської конфесіоналізації на її початковому етапі.

Розгортання лютеранської конфесіоналізації в курфюршестві Саксонському позитивно вплинуло й на інші німецькі території, закріпивши перші успіхи євангелічного руху. Починаючи з 20-х рр. XVI ст., євангелічне віровчення утверджується у Пруссії, Гессені, Вюртемберзі, Бранденбурзі, Нижній Саксонії, Померанії, містах Північної Німеччини. Таку позитивну динаміку поширення лютеранського віровчення зумовлювали і позиції правителів названих територій – прибічників євангелізму, і активність

місцевого населення. Тому традиційні погляди на зазначені процеси як на так звану «князівську Реформацію» або «комунальну / громадську Реформацію» виявляють свою однобічність. Варто вести мову про поступове «одержавлення» реформаційного руху, що визначає важливу змістовну характеристику лютеранської конфесіоналізації. Прагнучи посилити власну владу, територіальні правителі спиралися на нові структури державного управління, що зміцнювали засади земельної державності. Територіалізація та секуляризація постали яскравими виявами процесу формування земельної державності. Територіальні правителі мали на меті передусім власні політичні інтереси, прагнучи усунути реальні чи потенційні осередки опору на регіональному рівні. Виявом цього стала конфесійна ситуація в Саксонії. Політика саксонських курфюрстів сприяла досягненню такої мети.

Поширення Реформації на територію герцогства Саксонського після смерті герцога Георга було важливим успіхом лютеранської конфесіоналізації в регіоні на межі 30–40-х рр. XVI ст. Однак воно не ліквідувало політичних суперечностей між ернестинською та альбертинською лініями династії Веттінів, представники яких прагнули до посилення власної політичної могутності. Найбільш чітко цю тенденцію виявила діяльність Моріца Саксонського, характерною ознакою якої стало підпорядкування релігійних питань власним політичним інтересам.

У другій половині 40-х рр. XVI ст. у німецьких землях, зокрема в Саксонії, відбулася низка подій, зумовивших подальше розгортання процесів конфесійно-політичного будівництва. Політичний аспект конфесіоналізації у 1546–1555 рр. перш за все визначали прагнення євангелічних та католицьких правителів посилити особисту владу через послаблення залежності від імператора, що виявлялося не тільки в міжконфесійних конфліктах, а й у боротьбі всередині кожного табору. Шмалькальденська війна 1546–1547 рр., спричинена загостренням протистояння, у якому кожна сторона прагнула досягти вирішальної переваги над супротивником, дещо змінила розстановку сил, однак не усунула головних причин конфесійно-політичного антагонізму.

Безумовно, несприятливу роль для прибічників євангелічного віровчення на цьому етапі лютеранської конфесіоналізації відіграли смерть Мартіна Лютера і поразка протестантів у Шмалькальденській війні, наслідком чого стало прийняття Аугсбурзького інтерима. Віттенберг потрапив під контроль нового курфюрста – Моріца Саксонського, який на той час підтримував імператорську партію. Його прихід до влади в курфюршестві Саксонському позначив подальше загострення конфесійно-політичних суперечностей на територіальному та загальноімперському рівні.

Водночас зазначені події не стали для прибічників лютеранства фатальними саме через те, що Віттенберг уже не був єдиним форпостом євангелізму. На той час лютеранство утвердилося в різних регіонах Німеччини, більшість населення яких фактично не визнала Аугсбурзького інтерима, подекуди здійснюючи відкритий опір насильницькому нав'язуванню його принципів. Невдача запровадження в дію Аугсбурзького інтерима засвідчила неможливість силоміць повернути німецькі землі до старих порядків. Лютеранська конфесіоналізація тривала, й основними її провідниками на завершальному етапі Реформації стали німецькі територіальні князі. Саме вони повели активну боротьбу за скасування Аугсбурзького інтерима.

Провідну роль серед повсталих територіальних правителів відіграв курфюрст Моріц Саксонський, чия політична активність сприяла поширенню опозиційних настроїв і наданню підтримки змовникам із боку французького короля. У конфлікті, який загострився через зовнішньополітичний чинник, Моріц виступив як лідер князівського угруповання, що прагнуло відновити і посилити свої владні повноваження. Зазначена тенденція стала примітною рисою лютеранської конфесіоналізації на межі 40–50-х рр. XVI ст. Надалі у 1552 р., після перемоги протестантів у «Князівській війні», Аугсбурзький інтерим скасовано за умовами Пассауської мирної угоди, що заклала фундамент для побудови майбутньої системи мирного співіснування лютеран і католиків, оформленої Аугсбурзьким релігійним миром 1555 р.

Умови Аугсбурзького релігійного миру закріпили особливе становище

Священної Римської імперії серед європейських країн як федерації територіальних володінь. Юридичне визнання рівних прав двох конфесій позначило офіційне припинення тривалого релігійного протистояння, хоч і не усунуло численних суперечностей як між євангелічним і католицьким угрупованнями, так і всередині кожного з них. Так, свідченням тривалості подібних протиріч є доповідна записка Лазаруса фон Швенді, який визнавав необхідність їх подолання для подальшого розвитку державності в німецьких землях. Досягнення релігійного миру у Священній Римській імперії сприяло зміцненню євангелічного віровчення й територіальної церковної організації в Саксонії та в інших німецьких регіонах, але не ініціювало лютеранської конфесіоналізації, а тільки посилювало наявні тенденції цього процесу.

Новий етап лютеранської конфесіоналізації в Саксонії нерозривно пов'язаний із політикою Августа I, який після загибелі Моріца у 1553 р. зайняв курфюршеський престол. Характерними особливостями політичного курсу нового правителя, спрямованого на централізацію саксонської держави і зміцнення власних повноважень, стали відмова від прямого використання збройних сил і прагнення досягти своїх цілей за допомогою дипломатичних засобів (у відносинах з імператорською владою, територіальними князями, правителями інших європейських держав) та наявних владних ресурсів (у взаємодії з різними групами саксонського суспільства). Невід'ємним компонентом політики Августа була церковна політика, що сприяла зміцненню єдності як церкви, так і держави, посиливши їх взаємозв'язок. Таким чином, лютеранська конфесіоналізація відіграла важливу роль у формуванні земельної державності курфюршества Саксонського. Водночас із цим на засадах реформаторської теології розгорнулося становлення нової територіальної церковної організації Саксонії.

Характерною ознакою церковного життя саксонських земель протягом усього періоду 1525–1580 рр. стало його поступове підпорядкування територіальній владі. Усвідомлення Мартіном Лютером об'єктивної реальності такої ситуації, що розглядалася ним як необхідна умова збереження основних

здобутків Реформації, призвело реформатора до обґрунтування концепції візитацій парафій. Перевірки стану церковної організації протягом короткого часу стали невід'ємним складником функціонування територіальної організації євангелічної церкви Саксонії, а за її зразком – інших регіонів Німеччини. Забезпечуючи матеріальні основи повсякденного існування євангелічних священнослужителів та вчителів, впливаючи на підвищення рівня їхньої релігійності й освіченості, візитації одночасно надавали територіальним правителям додаткові можливості контролю євангелічних общин. Як результат, візитації поставали важливим засобом зв'язку політичної сфери із релігійно-церковною, сприяючи інтеграції останньої до структур модернізованої земельної держави.

Так само важливу роль у включенні питань релігійного життя і церковного устрою до функцій територіальної влади відіграли євангелічні статuti. Їх розроблення і затвердження із 20-х рр. XVI ст. стало важливим чинником поширення лютеранської конфесіоналізації як у курфюршестві Саксонському, так і за його межами. Структура і зміст статutів відображали широке коло актуальних питань догматики і культу лютеранства, пов'язуючи їх із повсякденною практикою церковного життя, функціонування шкіл, розвитку сімейних відносин.

Фундамент для вирішення усіх зазначених проблем закладено завдяки підготовці віросповідних книг лютеранства. Наприкінці 20-х – у 30-х рр. XVI ст. Мартін Лютер, створивший «Малий Катехізіс», «Великий Катехізіс», «Шмалькальденські статті», Філіп Меланхтон, написавший «Аугсбурзьке віросповідання», «Апологію Аугсбурзького віросповідання», твір «Про владу і верховенство папи», забезпечили ідейну основу для конституювання євангелічної конфесії. Водночас протягом наступних десятиріч виявили себе й суттєві ідейні розходження всередині лютеранського табору, що призвели до гострих дискусій між гнезіолютеранами та філіпістами – у період проголошення дії Аугсбурзького інтерима і після його скасування.

Після укладання Аугсбурзького релігійного миру зазначені тенденції набули подальшого розвитку. Період 1555–1580 рр. в історії Саксонії позначає діяльність представників «другого покоління» саксонських реформаторів із притаманним їй пошуком загальних шляхів і конкретних засобів об'єднання лютеран. Така ситуація засвідчує консолідуючу роль лютеранської конфесіоналізації для всіх станів німецького суспільства. Церковні інстанції конфесійно-політичної доби, у діяльності яких брали активну участь віттенберзькі реформатори, охоплювали провідні політичні сили німецького суспільства раннього нового часу: дворянство, бюргерство, сільські общини. Завдяки цьому новостворена церковна організація не тільки стверджувала непорушність станових кордонів, а й об'єднувала суспільство.

Утвердження лютеранства вело до формування ортодоксії. Її ідейний зміст, конституційований завдяки ухваленню у 1577 р. «Формули згоди» і зведенню віросповідних книг лютеранства до «Книги згоди» у 1580 р., визначався прагненням утвердити чітко регламентовані догматичні положення у практичній діяльності територіальної організації євангелічної церкви. Такий результат лютеранської конфесіоналізації в Саксонії був закріплений прийняттям євангелічного статуту 1580 р. Зазначений документ варто розглядати як своєрідний підсумок територіального церковного будівництва доби лютеранської конфесіоналізації, оскільки саме він офіційно затвердив функціонування церковних структур як складника територіальної саксонської держави.

У процесі лютеранської конфесіоналізації євангелічна церква через священнослужителів мала більші можливості постійно контролювати підданих територіальних правителів, ніж самі правителі, тому у співпраці між церковними та світськими інститутами в цій сфері були зацікавлені обидві сторони. Нагляд, що здійснювали органи територіальної влади, було організовано в різних формах. Постійним і найбільш поширеним наглядовим заходом доби конфесіоналізації варто визнати візитації. Крім того, до наглядових заходів належали экзамени кандидатів на посаду священників і

вчителів, ординації священнослужителів, ведення реєстрів хрещення, шлюбів та похорон. Регламентацію низки питань соціального дисциплінування забезпечували спеціальні документи – поліцейські статuti. Здійснення наглядових заходів зміцнювало існуючу ієрархічну структуру євангелічної церкви, водночас посилюючи її вплив у повсякденному житті суспільства і забезпечуючи важливу роль серед структур територіальної держави.

Так само у нерозривному зв'язку з іншими державними інститутами розгорталася формування нової освітньої системи, що протягом конфесійної доби стала важливим складником формування земельної державності Саксонії. Як початкові і середні школи, так й університети відіграли роль важливих центрів лютеранської конфесіоналізації в регіоні. Навчальна програма, яка ґрунтувалася на ідейних принципах євангелізму, поєднаних із досягненнями гуманістичної педагогіки, постала зразком для побудови освітньої системи, котру в загальних рисах перейняли навчальні заклади інших євангелічних територій Німеччини. Сама ж освіта у процесі лютеранської конфесіоналізації виявилася «вписаною» до державної системи курфюршества Саксонського. Перетворення в латинських гімназіях, німецьких міських і сільських школах, Віттенберзькому та Лейпцизькому університетах мали в основі гуманістичну педагогіку, що дає підставу говорити про важливість останньої для утвердження принципів лютеранської конфесіоналізації. Шкільний та університетський статuti – складники «Великого Саксонського статуту» 1580 р. – спиралися на положення, які пов'язували гуманізм із Реформацією.

Отже, за доби раннього Нового часу євангелічно-лютеранська церква стала невід'ємним складником процесу формування земельної державності Саксонії. Лютеранська конфесіоналізація в саксонському регіоні підпорядковувалася зазначеному процесу, поставши важливим засобом становлення модернізованої територіальної держави. За умов політичної роздробленості Німеччини саме такий варіант виявився закономірним етапом на шляху майбутнього об'єднання її земель у єдиний державний організм, оскільки створення останнього не могло відбутися миттєво.

Періодизація лютеранської конфесіоналізації в Саксонії охоплює такі основні етапи:

1. 1525–1531 рр. – конституювання євангелічної конфесії (створення євангелічних общин, запровадження візитацій, початок укладання церковних статутів, написання перших віросповідних книг лютеранства), оформлення перших політичних об'єднань територіальних правителів, які підтримали Реформацію (від виникнення Гота-Торгауського до створення Шмалькальденського союзу);
2. 1531–1546 рр. – утвердження курфюршества Саксонського як основного центру лютеранської конфесіоналізації, активізація реформаційного руху в герцогстві Саксонському і його підсумковий успіх, поглиблення соціокультурних змін (модернізація саксонських шкіл та університетів, що заклала основи нової системи освіти на територіальному рівні), поширення конфесійних перетворень за саксонським зразком в інших німецьких регіонах (проведення Реформації в містах Північної Німеччини, Померанії, Вюртемберзі, Брауншвейг-Вольфенбюттелі) і за межами Німеччини (Реформація в Данії);
3. 1546–1555 рр. – посилення боротьби між лютеранським та католицьким угрупованнями, військові дії (Шмалькальденська війна, «Князівська війна»), зміна правлячої лінії в курфюршестві Саксонському, утвердження курфюршества Саксонського серед головних політичних суб'єктів Священної Римської імперії, пошук шляхів мирного врегулювання тривалого протистояння через усвідомлення неможливості силового вирішення конфесійно-політичного конфлікту на користь однієї зі сторін, наслідком чого стало укладання Аугсбурзького релігійного миру;

4. 1555–1574 рр. – стабілізація внутрішньополітичного розвитку Саксонії, посилення влади саксонського курфюрста, зміцнення соціально-економічного становища земельної держави, подальше реформування церковної організації, поєднане з тривалим ідейним протистоянням між гнезіолутеранами та філіпістами;
5. 1574–1580 рр. – подолання теологічних суперечностей між прибічниками лютеранства, завершення уніфікації догматики і культу євангелічної конфесії (укладання «Книги згоди»), оформлення лютеранської ортодоксії, розроблення і прийняття «Великого Саксонського євангелічного статуту» як засобу впровадження фундаментальних принципів конфесіоналізації в межах території курфюршества Саксонського.

Від середини 20-х до початку 80-х рр. XVI ст. курфюршество Саксонське відіграло важливу роль у процесі лютеранської конфесіоналізації на території Священної Римської імперії. Виявами цього стали домінування його правителів у Шмалькальденському союзі, активізація зовнішньополітичних відносин, створення нових органів державного управління. Водночас в умовах політичної роздробленості Німеччини поступове поширення організаційних центрів лютеранства було закономірним явищем. Тривалий час головним таким центром був Віттенберг, який відігравав провідну роль у лютеранській конфесіоналізації як у Саксонії, так і в загальнонімецьких масштабах. Поступово в інших територіях Німеччини також склалися нові центри лютеранства, що було пов'язано з політикою територіальної влади у відповідних регіонах, із консолідацією місцевих прибічників євангелічного вчення й остаточним оформленням його догматів. Однак Віттенберг і надалі залишався важливим центром розвитку лютеранської конфесії.

Наприкінці XVI ст. формування земельної державності Саксонії в загальних рисах завершилося. Політика правителів курфюршества

Саксонського засвідчила утвердження абсолютистського курсу Веттінів як визначальної тенденції розвитку регіону. Посилення влади саксонських правителів було пов'язане зі зміцненням позицій євангелізму внаслідок лютеранської конфесіоналізації і водночас засвідчило утвердження принципу порядку в суспільному житті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Лютер М. Большой Катехизис / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. Х.: Майдан, 2001. С. 57–262.
2. Лютер М. К советникам всех городов земли немецкой. О том, что им надлежит учреждать и поддерживать христианские школы / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. Х.: Око, 1994. С. 153–177.
3. Лютер М. К христианскому дворянству немецкой нации об исправлении христианства / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. Х.: Око, 1994. С. 11–82.
4. Лютер М. Малый Катехизис / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. Х.: Майдан, 2001. С. 15–56.
5. Лютер М. Могут ли воины обрести царство небесное / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. Х.: Око, 1994. С. 181–224.
6. Лютер М. О рабстве воли / пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. М.: Наука, 1986. С. 290–545.
7. Лютер М. О светской власти. В какой мере ей следует повиноваться / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Время молчания прошло: Избранные произведения 1520–1526 гг. Х.: Око, 1994. С. 113–145.
8. Лютер М. Проповедь о том, что нужно посылать детей в школу / пер. с нем. О. В. Курило // Мартин Лютер – реформатор, проповедник и педагог. М.: Изд. РОУ, 1996. С. 118–154.
9. Лютер М. Шмалькальденские статьи / пер. с нем. Ю. А. Голубкина // Лютер М. Жить и возвещать Дела Господни. Х.: Майдан, 2001. С. 283–334.

10. Меланхтон Ф. Аугсбургское вероисповедание / пер. с нем. // Die Augsburgische Konfession. Аугсбургское вероисповедание. Эрланген: Мартин Лютер, 1988. С. 32–145.
11. Учебный план гимназии Штурма в Страсбурге / пер. с нем. // Хрестоматия по истории педагогики. М.: Учпедгиз, 1935. Т. 1. С. 133–136.
12. Эразм Роттердамский. Диатриба, или Рассуждение о свободе воли / пер. с латин. Ю. М. Каган // Эразм Роттердамский. Философские произведения. М.: Наука, 1986. С. 218–289.
13. Abshied der Visitatoren. 1555 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 638–641.
14. Die Abwendung des Herzogs Moritz von Sachsen vom Schmalkaldischen Bund / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 445–448.
15. Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsen / F. Geß [Hg.]. Leipzig: Teubner, 1905. Bd. 1. 1517–1524. 848 S.
16. Akten und Briefe zur Kirchenpolitik Herzog Georgs von Sachsens / F. Geß [Hg.]. Leipzig: Teubner, 1917. Bd. 2. 1525–1527. 923 S.
17. Apologie des Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Gütersloh: Mohn, 1991. S. 121–437.
18. Artickel der Ceremonien und anderer Kirchen Ordnung // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. Ulm; Donau: Unser Weg, 1966. S. 118–129.
19. Artikel, darinne etlicke mysbruke by den parren des förstendoms Lüneborg entdeckt unde darjegen gude ordenynge angegeven warden mit bewysynge und vorklarunge der schrift. 1527 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd. 1. S. 492–521.
20. Das Augsburger Bekenntnis / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekentnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Gütersloh: Mohn, 1991. S. 49–119.

21. Der Augsburger Religionsfriede / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 471–487.
22. Aus der Denkschrift des kaiserlichen Rats Lazarus von Schwendi (1574) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 1996. Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. S. 56–73.
23. Der Ausgang des “Fürstenkriegs”: Passauer Vertrag 1552 / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 462–466.
24. Dr. Johannes Bugenhagens Briefwechsel / O. Vogt [Hg.]. Hildesheim: Olms, 1966. XXI, 727 S.
25. Christlike kerckenordeninge der löffliken stadt Hildenssem / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1980. Bd. 7. Hbd. 2. T. 1. S. 829–884.
26. Christlike kercken-ordeninge im lande Brunshwig, Wulffenbüttels / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd. 1. S. 22–81.
27. Christlike ordeninge der Stadt Gottingen... 1531 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1957. Bd. 6. Hbd. 2. S. 906–915.
28. Christlyke ordenynghe van der scholen und kercken sacken der Stadt Luneborch. Dorch Urbanum Rhegium / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd. 1. S. 633–649.
29. Constitution und artikel des geistlichen consistoriizu Wittemberg... 1542 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 200–209.
30. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1962. Bd. 2. 596 S.
31. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. München: Oldenbourg, 2011. Bd. 5/6. 995 S.
32. Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. München: Oldenbourg, 2009. Bd. 20. 3223 S.

33. Die Doppelehe des Landgrafen Philipp / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 395–401.
34. Die Durchführung des Interims / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 460–462.
35. Des durchlauchtigsten, hoehgebornen fürsten und herrn, herrn Augusten, herzogen zu Sachsen u. s. w. Ordnung, wie es in seiner churf. g. landen bei den kirchen mit der lehr und ceremonien, desgleichen in derselben beiden universiteten, consistorien, fürsten und partikular schulen, visitation, synodis und was solchem allem mehr anhanget, gehalten werden sol. 1580 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 359–457.
36. Der erbarn stadt Brunswig christlike ordeninge to denste dem hilgen evangelio, christliker leve, tucht, frede und eynicheit. Ock darunder vele christlike lere vor de borgere / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd. 1. S. 348–455.
37. Folgen der Niederlage: das Augsburger Interim / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 454–460.
38. Gemeine verordnung und artikel der visitation in Meissen und der Veitlandt... 1533 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 187–195.
39. Gemeiner bericht der visitatorn an die pfarrer und dorfschaften in unsers g. h. herzog Heinrichs zu Sachsen etc. lande und fürstenthumb. Vom 11. October 1540 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 284–286.
40. Ickelsamer V. Die rechte Weise, aufs kürzeste lesen zu lernen, wie das zuerst erfunden und aus der Sprache vermerkt worden ist // Pädagogik und Reformation von Luther bis Paracelsus. Berlin: Volk und Wissen, 1983. S. 191–194.

41. Instructio, was die verordneten visitatores in der durchleuchtigen und hochgeborenen fürstinnen und frauen, frauen Elisabeth... / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1957. Bd. 6. Hbd. 2. S. 855–860.
42. Instruction für die erste Visitation Herzog Heinrichs. Vom 10. Juli 1539 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 257–263.
43. Instruction und befehl dorauf die visitatores abgefertiget sein. Vom 16. Juni 1527 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 142–148.
44. Instruktion zur Visitation. Vom 3. März 1555 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 305–311.
45. Das Interim / H. Junghans [Hg.] // Die Reformation in Augenzeugenberichten. München: DTV, 1973. S. 465–475.
46. Kirchenordnung der Herzogin Elisabeth von 1542 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1957. Bd. 6. Hbd. 2. S. 708–843.
47. Kirchenordnung der statt Hannofer durch D. Urbanum Regium... 1536 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1957. Bd. 6. Hbd. 2. S. 948–1017.
48. Kirchenordnung des ganzen Pommernlandes, beschlossen durch die hochgeborenen Fürsten und Herren, die Herren Barnim und Philipp, Vettern, auf dem Landtag zu Treptow, dem heiligen Evangelium zu Ehren / N. Buske [Hg.] // Die pommersche Kirchenordnung von Johannes Bugenhagen 1535. Berlin: Union Verlages, 1985. S. 157–242.
49. Kirchen-Ordnung für Wittenberg. 1522 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 697–698.
50. Kirchenordnung unser, von Gottes genaden Julii, herzogen zu Braunschweig und Lüneburg etc.... 1569 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd. 1. S. 83–277.
51. Kirchenordnungen zum anfang, für die pfarherrn in herzog Heinrichs zu Sachsen u. g. h. fürstenthum. 1539 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 264–281.

52. Konkordienformel / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Gütersloh: Mohn, 1991. S. 771–844.
53. Luther M. Deutsche messe und ordnung gottis diensts. 1526 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 10–25.
54. Luther M. Formula missae et communionis pro ecclesis Wittembergensi. 1523 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 3–9.
55. Luther M. Von ordnung gottis diensts in der gemeine. 1523 / M. Luther; E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 2–3.
56. Oldecop J. Chronik des Johan Oldecop / K. Euling [Hg.]. Tübingen: Laupp, 1891. 720 S.
57. Ordnung der Visitatoren für die Stadt und das Amt Allstedt. 1533 / E. Sehling [Hg.] // EKO. – Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 507–513.
58. Ordnung eines gemeinen kastens. Radschlag wie die geistlichen gutter zu handeln sind. 1523 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 598–604.
59. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. Leipzig: Teubner, 1900. Bd. 1. XXIII, 761 S. Nachdruck: Berlin: Akademie-Verlag, 1982. XXIII, 761 S.
60. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürsten Moritz von Sachsen / E. Brandenburg [Hg.]. Leipzig: Teubner, 1904. Bd. 2. XI, 1063 S. Nachdruck: Berlin: Akademie-Verlag, 1983. XI, 1063 S.
61. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 1978. Bd. 3. 914 S.
62. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 1992. Bd. 4. 1036 S.

63. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 1998. Bd. 5. 959 S.
64. Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 2006. Bd. 6. LIX, 1253 S.
65. Polizeiordnung der Stadt Eisenberg / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 561.
66. Prozeß der Konfessionalisierung. Aus einem Verhör des Augsburger Rats (1598) / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 1996. Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. S. 105–109.
67. Ratzeberger M. Die handschriftliche Geschichte Ratzeberger's über Luther und seine Zeit / C. G. Neudecker [Hg.]. Jena: Mauke, 1850. 284 S.
68. Die Reaktion der Öffentlichkeit auf das Vorgehen von Moritz / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 452–454.
69. Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise / K. Pallas [Hg.]. Halle: Hendel, 1908. T. 3. 676 S.
70. Reichstag von Speyer 1526 / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 348.
71. Die "Religionskonzession" Kaiser Maximilians II. von 1568 / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 1996. Bd. 4. Gegenreformation und Dreißigjähriger Krieg 1555–1648. S. 47–50.
72. Die Schleswig-Holsteinische Kirchenordnung von 1542 / E. Michelsen [Hg.]. Kiel: Jansen, 1920. H. 2. XVII, 202 S.

73. Der Schmalkaldische Bund / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 390–394.
74. Schulordnung aus der Württembergischen Kirchenordnung, 1559 / R. Vormbaum [Hg.] // Evangelische Schulordnungen. Gütersloh: Bertelsmann, 1860. Bd. 1. S. 71–75.
75. Die Schul- und Universitäts-Ordnung Kurfürst August von Sachsen. Aus den Kursächsischen Kirchenordnung vom Jahre 1580 / L. Wattendorff [Hg.]. Paderborn: Schöningh, 1890. 220 S.
76. Sleidanus J. Commentariorum de statu religionis et Reipublicae, Carolo V. Caesare. Frankfurt am Main: Th. Schonvvetter, 1610. L. XXVI. 805 S.
77. Statuta, satzung und ordnung einer ehrbaren beständigen polizei für die stadt Allstedt. Erlassen von den Grafen Volrad, Hans und Karl von Mansfeld am 6. Januar 1564 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 513.
78. Traktat über die Gewalt und den Primat (Oberhoheit) des Papstes / H. G. Pöhlmann [Bearb.] // Unser Glaube. Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. Gütersloh: Mohn, 1991. S. 501–526.
79. Unterricht der Visitatoren an die Pfarrherrn im Kurfürstenthum zu Sachsen. 1528 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 149–174.
80. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Annaberg. 1555 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 521–524.
81. Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Eilenburg]. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 560.
82. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Grimma. Vom 22. Juni 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 571–575.
83. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Herzberg. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 578–580.

84. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Jessen. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 581–582.
85. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Kemberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 584–586.
86. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Leisnig. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 605–609.
87. Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Lochau]. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 614.
88. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Niemeck. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 615–616.
89. Verordnung der Visitatoren für die Stadt Prettin. Vom 18. Februar 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 649–651.
90. Verordnung der Visitatoren für Schmiedeberg. 1528 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 662–665.
91. Verordnung der Visitatoren für Zahna. 1528 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 711–715.
92. Verordnung der Visitatoren [für die Stadt Zwickau]. Vom 16. Mai 1556 / E. Sehling [Hg.] // EKO. – Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 726–727.
93. Die vier artikel des dorfpfarrern furgehalten / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 263–264.
94. Visitations-Abshied für die Stadt Döbeln von 1555 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 547–550.
95. Visitationsartikel für den pfarrer zum Gwandstein. 1539 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 564.
96. Visitations-Instruktionen im Herzogtum Wolfenbüttel 1542 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd 1. S. 12–21.
97. Widerstand gegen obrigkeitliche Reformen / R. A. Müller [Hg.] // Deutsche Geschichte in Quellen und Darstellung. Stuttgart: Reclam, 2001. Bd. 3. Reformationszeit 1495–1555. S. 316–318.

98. Wie und was wir, Ernst von Gots gnaden Herzog zu Braunschweig und Leuneborg, unser furstenthumbs pharhern und predigern zu predigen befholen. 1529 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Tübingen: Mohr, 1955. Bd. 6. Hbd. 1. S. 522–527.
99. Zwei Ordnungen Herzogs Moritz, vom 21. Mai 1543 / E. Sehling [Hg.] // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 286–291.

Література

100. Ананских И. А., Курзенин Э. Б. Герман Конринг, Юстус Липсиус и Вейт Людвиг Зекендорф в политико-правовой мысли европейского Нового времени // Мир политики и социологии. – 2013. – № 12. – С. 67–72.
101. Андронов И. Е. Межконфессиональная полемика в западноевропейской церковной историографии XVI века: автореф. дисс. ... д. и. н.: 07.00.09 / Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. М., 2015. 47 с.
102. Беляева Т. А. Проблема «конфессионализации» в немецкой и отечественной историографии // Кирилло-Мефодиевские чтения в СамГТУ. Сборник материалов X Всероссийской (с международным участием) ежегодной научно-практической конференции студентов, магистрантов и аспирантов. Самара: ВПО «Самарский государственный технический университет». 2014. С. 208–212.
103. Бережная Н. А. Кальвинистская Реформация в Германии: пример Пфальца: автореф. дисс. ... к. и. н.: 07.00.03 / Санкт-Петербургский государственный университет. СПб., 2015. 30 с.
104. Бережная Н. А. Меланхтон и проблема криптокальвинизма в протестантской Германии середины XVI в. // Клио. 2015. № 1(97). С. 54–57.
105. Бехайм В. Энциклопедия оружия (Руководство по оружиеведению. Оружейное дело в его историческом развитии от начала средних веков до конца XVIII в.). СПб.: АО «Санкт-Петербург Оркестр», 1995. 577 с.

106. Бецольд Ф. фон. История Реформации: В 2 тт. СПб.: Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1900. Т. 2. 390 с.
107. Бондар І. О. Особливості прояву духовної традиції лютеранства в музичному мистецтві Західної Європи // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. К.: Міленіум, 2012. Вип. 28. С. 9–15.
108. Брендлер Г. Мартин Лютер: Теология и революция / пер. с нем. М.; СПб.: Университетская книга, 2000. 368 с.
109. Бэрд Ч. Реформация XVI века в её отношении к новому мышлению и знанию / пер. с англ. СПб.: Тип. Гершуна, 1897. 362 с.
110. Васютин С. А., Шишигин К. А. Конфессиональное насилие в Германии XVI в. в исторической памяти // Политическое насилие в истории Германии и России: сборник научных статей. Кемерово: Кузбассвуиздат, 2007. С. 56–76.
111. Володарский В. М. Культура Германии в конце XV–XVI в. // Культура Западной Европы в эпоху Возрождения. М.: Мосгорархив, 1996. С. 94–134.
112. Володарский В. М. Эрфуртские гуманисты и Реформация // Культура эпохи Возрождения и Реформация. Л.: Наука, 1981. С. 151–162.
113. Гаврюшенко А. А. Филипп Меланхтон: гуманист и реформатор (1517–1524 гг.): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Харьк. гос. ун-т. Х., 1988. 24 с.
114. Гассманн Г. Введение. Аугсбургское вероисповедание в 1530 году и сегодня // Die Augsburgische Konfession. Аугсбургское вероисповедание. Эрланген: Мартин Лютер, 1988. С. 21–31.
115. Геделунд Л. Н. История Дании / пер. с датск. СПб.; М.: Изд. т-ва М. О. Вольфа, 1907. 271 с.
116. Голубкин Ю. А. Из любви к истине // Лютер М. Время молчания прошло. Х.: Око, 1994. С. 227–332.

117. Голубкин Ю. А. Мартин Лютер и реформирование мессы // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2001. № 526: Історія. Вип. 33. С. 52–60.
118. Голубкин Ю. А. Первые визитации в курфюршестве Саксонском / Ю. А. Голубкин // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2002. № 566: Історія. Вип. 34. С. 64–72.
119. Голубкин Ю. А. После бури. (Что предопределило позицию Лютера в 1526–1529 гг.?) // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2000. № 485: Історія. Вип. 32. С. 48–57.
120. Голубкин Ю. А. Послесловие // Лютер М. Жить и возвещать дела Господни. Х.: Майдан, 2001. С. 335–350.
121. Голубкин Ю. А. Филипп Меланхтон и его «Наставление визитаторов» // Европейская педагогика от античности до Нового времени. М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. Ч. 3. С. 56–57.
122. Голубкін Ю. О. Лютер і віттенберзький рух 1521–1522 років // Вісник Харківського університету. 1974. № 104: Іст. сер. С. 75–83.
123. Голубкін Ю. О. На шляху до суверенної територіальної євангелічної Церкви в курфюршестві Саксонському // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2004. Вип. 27. Серія: історичні науки. С. 9–12.
124. Грановский Т. Н. Лекции по истории средневековья / Т. Н. Грановский. М.: Наука, 1987. 430 с.
125. Григорьян Ю. М. К вопросу об уровне экономики, о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии // ВИ. 1958. № 1. С. 123–139.
126. Гросс М. Основные тенденции развития западной историографии в последней четверти XX – начале XXI столетия // Общественные науки и современность. 2011. № 4. С. 100–104.
127. Гуцин Л. В. Образ князя в «Книжице христианского князя и господина» Урбана Регия // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2011. Сер. 2. Вып. 4. С. 58–66.

128. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / пер. с нем. СПб.: Наука, 2001. Т. 4. Новое время. 368 с.
129. Дмитрієв А. Міжнародно-правовий феномен Аугсбурзького релігійного миру 1555 р. // Право України. 2003. № 3. С. 152–155.
130. Дятлов В. А. Идея «порядка» в конфликте власти и общества во время Реформации в Германии (1517–1555 гг.) // СВ. 2012. Вып. 73. № 1–2. С. 113–132.
131. Дятлов В. А. Реформа городской благотворительности в Германии (1522–1524 гг.) // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы: Межвузовский сборник научных трудов. Вологда: ВГПИ, издательство «Русь», 1993. С. 36–53.
132. Дятлов В. О. «В ім'я Бога і загального добра». Нижчі верстви населення німецького міста і Реформація. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. 351 с.
133. Дятлов В. О. Від «свободи» до «порядку»: соціальні гасла і міфи Реформації XVI ст. // Сіверянський літопис. 2010. № 6. С. 72–86.
134. Дятлов В. О. Проблеми символічної комунікації Середньовіччя і раннього Нового часу у сучасній західноєвропейській гуманітарній науці // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2005. Вип. 32. Серія: історичні науки. С. 11–16.
135. Дятлов В. О. Радикальна Реформація і релігійно-конфесійний регіоналізм в Європі в XVI ст. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. 2003. Вип. 9. С. 309–318.
136. Дятлов В. О. Реформація і проблема духовного відродження людини та суспільства // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2004. Вип. 27. Серія: історичні науки. С. 3–8.
137. Дятлов В. О. Реформи і Реформація в Німеччині (XV–XVI століття). Чернігів: Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т. Г. Шевченка, 2010. 308 с.

138. Дятлов В. О. Середньовіччя і Реформація. Проблема континуїтету в історіографічному дискурсі // Сіверянський літопис. 2017. № 6. С. 128–136.
139. Дятлов В. О. Церковна політика герцога Георга Саксонського (1471–1539). Реформа проти Реформації // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2014. Вип. 123. Серія: історичні науки. С. 11–16.
140. Дятлов В. О. Чого не знав герцог? Князівська влада і комунікативна культура Реформації // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2006. Вип. 34. Серія: історичні науки. С. 55–59.
141. Зубков К. И. Камерализм как модель взаимодействия государства и общества: новое прочтение // Уральский исторический вестник. 2013. № 3(40). С. 20–29.
142. Ивонин Ю. Е. Глобализация в XVI веке? Имперская идея и проблема государственности в Западной Европе и Германии // Известия Смоленского государственного университета. 2013. № 1(21). С. 171–189.
143. Ивонин Ю. Е. Карл V Габсбург // ВИ. 2007. № 10. С. 46–65.
144. Ивонин Ю. Е. Мориц Саксонский и загадки его политики // Ивонин Ю. Е. Императоры, короли, министры. Политические портреты XVI века. Исторические очерки. Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1994. С. 116–128.
145. Ивонин Ю. Е. О месте протестантских княжеств Германии в системе европейской политики первой половины XVI в. (Саксония и Франция) // Вопросы германской истории. Политическое развитие – неизученные проблемы: Межвуз. сб. науч. тр. Днепропетровск: ДГУ, 1990. С. 6–13.
146. Ивонин Ю. Е. Рейхстаг 1570 года в Шпейере: новая попытка имперской реформы и европейская политика // Вестник Удмуртского

- государственного университета. 2009. Вып. 2. История и филология. С. 45–57.
147. Ивонин Ю. Е. Религиозно-политические аспекты отношений между Священной Римской империей и территориальными государствами Германии в XVI–XVIII вв. // Религия и политика в Европе XVI–XX вв. Смоленск: СГПУ, 1998. С. 7–21.
148. Ивонин Ю. Е. Саксония, Англия и Франция во второй половине XVI – начале XVII века // Вестник Удмуртского государственного университета. 2007. № 7. История. С. 123–136.
149. Ивонин Ю. Е. Современная германская историография о концепции конфессионализации. Возможно ли применить эту концепцию к характеристике религиозно-политической жизни России XVI–XVIII веков? // *Nonogis causa* : сборник научных статей, посвященный 70-летию профессора Виктора Владимировича Сергеева. СПб.: Нестор-История, 2016. С. 264–277.
150. Ивонин Ю. Е. У истоков европейской дипломатии Нового времени. Минск: Университетское, 1984. 160 с.
151. Ивонин Ю. Е. Универсализм и территориализм. Старая империя и территориальные государства Германии в раннее Новое время. 1495–1806. Т. 1. М.: РКонсульт, 2004. 450 с.
152. История Германии : учеб. пособие для студентов вузов: в 3 т. / под общ. ред. Б. Бонвеча, Ю. В. Галактионова. Кемерово: Кузбассвузиздат, 2005. Т. 1. С древнейших времен до создания Германской империи. 504 с.
153. Кан А. С. История скандинавских стран. М.: Высшая школа, 1980. 316 с.
154. Кариков С. А. Влияние внутренней и внешней политики курфюрста Морица на формирование территориальной государственности Саксонии // Античный мир и Средние века: Материалы Чтений памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, 26 июня 2015 г. Харьков, 2015. С. 122–125.

155. Кариков С. А. Выступление немецких князей против политики Карла V в начале 1550-х гг. как составляющая лютеранской конфессионализации // *Virtus: Scientific Journal*. April # 13, 2017. P. 184–186.
156. Кариков С. А. Интеграционные процессы в немецких городах в эпоху Реформации и конфессионализации // *Ученые записки Череповецкого государственного университета*. Череповец, 2015. № 1. С. 58–61.
157. Кариков С. А. «Княжеская война» и Пассауский договор 1552 г.: от вооруженного противостояния к политическому компромиссу // *Античный мир и Средние века: Материалы Чтений памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения, 23 июня 2017 г.* Харьков, 2017. С. 126–129.
158. Кариков С. А. Конфессиональные дискуссии среди саксонских теологов в 40–70-х гг. XVI века: истоки лютеранской ортодоксии // *Старожитності 2017: Харківський історико-археологічний щорічник*. Харків, 2017. Вип. 15. С. 44–52.
159. Кариков С. А. Конфессиональные преобразования в аспекте формирования земельной государственности Саксонии XVI в. // *История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина: Тезисы докладов Международной научной конференции, 25–26 октября 2018 г.* Харьков, 2018. С. 94–97.
160. Кариков С. А. Мировоззрение Иоганна Бугенхагена в ранний период деятельности (1485–1521 гг.) // *Вторые исторические чтения Томского государственного педагогического университета: Материалы Международной научной конференции, 20–21 ноября 2007 г.* Томск, 2008. Ч. 2. С. 76–83.
161. Кариков С. А. Образовательная политика саксонских правителей в эпоху лютеранской конфессионализации: создание и деятельность

- княжеских школ // *Studia Humanitatis*. 2018. № 3 [Электронне видання]. URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/karikov_0.pdf
162. Кариков С. А. Политика лютеранской конфессионализации в Саксонии во второй половине XVI века // *Вестник Томского государственного педагогического университета*. Томск, 2013. Вып. 2 (130). С. 150–153.
163. Кариков С. А. Политика правителей нижнесаксонских территорий в конфессиональную эпоху // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. Санкт-Петербург, 2013. Ч. 2. С. 188–196.
164. Кариков С. А. Предпосылки и последствия Шмалькальденской войны в творчестве виттенбергских реформаторов // *Вестник РГГУ*. Москва, 2014. № 13 (135). *Всеобщая история*. С. 103–110.
165. Кариков С. А. Путь искателя истины // *Старожитності 2016: Харківський історико-археологічний щорічник*. Харків, 2017. Вип. 14. С. 214–220.
166. Кариков С. А. Религиозно-политические проблемы конфессиональной эпохи в письмах Иоганна Бугенхагена // Тезисы Международной научно-практической конференции «Религия и власть». Государственный музей истории религии. Санкт-Петербург, 16–17 июня 2014 г. [Электронне видання]. URL: http://www.gmir.ru/special/seminar/seminar_archive/26/1673.html.
167. Кариков С. А. Рецензия на книгу: Ehrenpreis S., Lotz-Neumann U. *Reformation und konfessionelles Zeitalter*. – 2. Auflage. – Darmstadt: WBG, 2008. – VIII, 138 S. // *Старожитності 2012: Харківський історико-археологічний щорічник*. Харків, 2012. Вип. 11. С. 359–364.
168. Кариков С. А. Саксонские евангелические уставы эпохи раннего Нового времени как инструмент лютеранской конфессионализации // *Studia Humanitatis*. 2018. № 2 [Электронне видання]. URL: <http://st->

hum.ru/content/karikov-sa-saksonskie-evangelicheskie-ustavy-epohi-rannego-novogo-vremeni-kak-instrument

169. Кариков С. А. Специфика конфессионализации в евангелических территориях Германии раннего Нового времени // Историк и его дело (Серия памяти профессора В. Е. Майера). Ижевск, 2010. Вып. 8. С. 86–94.
170. Каріков С. А. Аугсбурзький інтерим як поворотний пункт конфесійного розколу в Німеччині і його вплив на курфюршество Саксонське // Virtus: Scientific Journal. March # 12, 2017. P. 210–213.
171. Каріков С. А. Аугсбурзький релігійний мир як рубіжний пункт лютеранської конфесіоналізації в Німеччині // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. Історія. Вип. 106. С. 25–27.
172. Каріков С. А. Відображення діяльності імператорської влади в німецькій політичній думці епохи конфесіоналізації (проект Лазаруса фон Швенді) // Український історичний збірник. Київ, 2011. Вип. 14. С. 34–40.
173. Каріков С. А. Візитації в епоху Реформації в Німеччині // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: Матеріали XXI політологічних читань, 18 грудня 2008 р. Харків, 2008. С. 97–99.
174. Каріков С. А. Візитації в Саксонії як засіб лютеранської конфесіоналізації // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 28 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 117–119 [Електронне видання]. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IVMGUMChit_2015/IVMGUMChit_2015.pdf
175. Каріков С. А. Віттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету) // Український історичний збірник. Київ, 2017. Вип. 19. С. 53–66.

176. Каріков С. А. Вплив ідей Реформації на німецьке бюргерство // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті: Матеріали ІХ Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2008 р. Харків, 2008. С. 68–69.
177. Каріков С. А. Вплив політики курфюрста Моріца Саксонського на події «Князівської війни» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 95–98.
178. Каріков С. А. Вюртемберзький шкільний статут 1559 року // Український історичний збірник. Вип. 10. Київ, 2007. С. 54–58.
179. Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. № 965. Історія. Вип. 43. С. 51–58.
180. Каріков С. А. Головні принципи саксонських церковних статутів раннього Нового часу // І Міждисциплінарні гуманітарні читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 3 жовтня 2013 р. Київ, 2013. С. 26–27.
181. Каріков С. А. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 57–67.
182. Каріков С. А. До проблеми ідейного змісту саксонських церковних статутів раннього Нового часу // Міждисциплінарні гуманітарні студії. – Київ, 2014. Серія: Історичні науки. Вип. 1. С. 22–27 [Електронне видання]. URL: http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1/3.pdf.
183. Каріков С. А. Дослідження німецької Реформації в сучасній вітчизняній історіографії // Україна і світ: діалог мов та культур: Матеріали науково-практичної конференції, 29–31 березня 2017 р. Київ, 2017. С. 126–128.

184. Каріков С. А. Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху // Старожитності 2014–2015: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2015. Вип. 13. С. 85–91.
185. Каріков С. А. Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. № 852. Історія. Вип. 41. С. 54–64.
186. Каріков С. А. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2012. Вип. 15. С. 6–17.
187. Каріков С. А. Зовнішньополітичний аспект конфесіоналізації у Священній Римській імперії в німецькій політичній публіцистиці другої половини XVI ст. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2010. Вип. 16. С. 285–289.
188. Каріков С. А. Зрушення в системі освіти Німеччини в епоху конфесіоналізації // Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 лютого 2012 р. Кременчук, 2012. С. 42–43.
189. Каріков С. А. Ідейні витоки служби військового капеланства в Європі раннього Нового часу (на прикладі Німеччини) // Соціальні аспекти капеланства: світ і Україна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 112–115.
190. Каріков С. А. Конфесійна боротьба в Німеччині у 1546–1555 рр.: політичний аспект // Старожитності 2010: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2010. Вип. 9. С. 85–93.
191. Каріков С. А. Конфесійна політика курфюрста Августа I в альбертинській Саксонії // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора

- Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 12–13 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 48–52.
192. Каріков С. А. Конфесійно-політичний розвиток нижньосаксонських міст у 20–60-х рр. XVI ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2013. № 1087. Історія. Вип. 47. С. 59–69.
193. Каріков С. А. Конфесійно-політичні перетворення в саксонських містах у 1521–1555 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. Тернопіль, 2015. № 2. Ч. 2. С. 3–6.
194. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні проблеми // Старожитності 2009: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2009. Вип. 8. С. 179–184.
195. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Саксонії: вплив територіальної влади на здійснення реформаційних перетворень // Авраамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності): матеріали науково-практичної конференції, 18–19 травня 2017 р. Галич, 2017. С. 169–174.
196. Каріков С. А. Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. № 1005. Історія. Вип. 45. С. 73–81.
197. Каріков С. А. Лазарус фон Швенді та його оцінка конфесійних відносин у Німеччині другої половини XVI ст. // II Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка: Матеріали конференції, 2–3 жовтня 2009 р. Житомир, 2009. С. 124–127.
198. Каріков С. А. Листи Йоганна Бугенхагена як джерело з історії лютеранської конфесіоналізації // III Міждисциплінарні гуманітарні

- читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. 6–7 червня 2014 р., м. Переяслав-Хмельницький. Київ, 2014. С. 25–26.
199. Каріков С. А. Листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями як комплекс джерел з історії лютеранської конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2014. Вип. 17. С. 36–46.
200. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр.: монографія. Х.: НУЦЗУ; ФОП Панов А.М., 2018. 256 с.
201. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація XVI ст. у Саксонії: основні тенденції сучасної історіографії // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Київ, 2016. Серія: Історичні науки. Вип. 3. С. 100–110 [Електронне видання]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=mgumstud_2017_3_7
202. Каріков С. А. Наглядові заходи в організації Євангелічної Церкви в німецьких землях у другій половині XVI ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2009. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. С. 42–47.
203. Каріков С. А. Німецьке місто в епоху конфесіоналізації: головні напрями соціальних трансформацій // II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 26 лютого 2014 р., м. Київ. Київ, 2014. С. 38–39.
204. Каріков С. А. Образ Йоганна Бугенхагена в німецькій історіографії // Український історичний збірник. Київ, 2009. Вип. 12. С. 329–335.
205. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 3. С. 196–201.
206. Каріков С. А. Основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів // Virtus: Scientific Journal. October # 17, 2017. P. 211–214.

207. Каріков С. А. Основні напрями політики курфюрста Августа Саксонського // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 7–8 квітня 2010 р. Луганськ, 2010. Ч. 1. С. 202–208.
208. Каріков С. А. Політична діяльність курфюрста Моріца Саксонського в 1547–1553 рр. у контексті лютеранської конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2015. Вип. 18. С. 52–61.
209. Каріков С. А. Початок Реформації в герцогстві Саксонському // Старожитності 2013: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2013. Вип. 12. С. 104–110.
210. Каріков С. А. Реформаторська діяльність Йоганна Бугенхагена (20–50-і рр. XVI ст.) // Український історичний збірник. Київ, 2008. Вип. 11. С. 32–39.
211. Каріков С. А. Реформація у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві // Історичні записки: Збірник наукових праць (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України). Луганськ, 2006. Вип. 12. Ч. 2. С. 103–109.
212. Каріков С. А. Саксонський євангелічний статут 1580 р. як складник лютеранської конфесіоналізації // Virtus: Scientific Journal. September # 16, 2017. P. 160–163.
213. Каріков С. А. Становлення конфесійно-політичних союзів німецьких правителів у 20–30-х рр. XVI ст. // Український історичний збірник. Київ, 2013. Вип. 16. С. 40–46.
214. Каріков С. А. Створення віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви у конфесійну добу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. № 1117. Історія. Вип. 48. С. 29–37.
215. Каріков С. А. Суспільно-політична боротьба в нижньосаксонських містах у конфесійну епоху // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних

- наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 7–8 жовтня 2012 р. Дніпропетровськ, 2012. Ч. II. С. 105–107.
216. Каріков С. А. Університети Німеччини в часи Реформації // Український історичний збірник. Київ, 2006. Вип. 9. С. 44–52.
217. Каріков С. А. Утворення Шмалькальденського союзу як вияв територіалізації в Німеччині раннього нового часу // V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 24–27 [Електронне видання]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21STR=0010862
218. Каріков С. А. Участь Йоганна Бугенхагена в пізній Реформації // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 20–21 березня 2008 р.. Київ, 2008. Вип. VI. Ч. 1. С. 157–159.
219. Каріков С. А. Шляхами відкриттів, полями битв, залами переговорів. Рецензія на книгу: Schorn-Schütte L. Konfessionskriege und europäische Expansion. Europa 1500–1648. – München: C.H. Beck, 2010. – 276 S. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2012. Вип. 19. С. 304–308.
220. Комлева Ю. Е. Государственное устройство Германии в Новое время. Екатеринбург: Изд-во Уральского ун-та, 2007. 164 с.
221. Конфесіологія релігії. Колективна монографія / за наук. ред. А. Колодного та Л. Филипович // Українське релігієзнавство. – К., 2009. – Спецвипуск 2009–2. 237 с.
222. Корзо М. А. Проблемы нравственного реформирования общества в эпоху раннего Нового времени // Этическая мысль. М.: ИФРАН, 2003. Вып. 4. С. 89–102.

223. Котляров П. М. Гуманіст і реформатор: освітні, релігійні та соціально-політичні практики Філіпа Меланхтона. Київ – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2017. 360 с.
224. Котляров П. М. Державна реформа освіти: проект Філіпа Меланхтона // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Бердянськ; Запоріжжя, 1998. Вип. III. С. 86–94.
225. Котляров П. М. Рекомендаційні листи як засіб зміцнення *respublica literaria* (за листуванням Філіпа Меланхтона) // Вісник Черкаського університету. 2014. № 29 (322). С. 15–19.
226. Котляров П. М. Філіп Меланхтон та астрологія: спроба наукового та теологічного обґрунтування астрологічної прогностики // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2009. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. С. 28–34.
227. Котляров П. М. Філіп Меланхтон та його внесок у справу реформування медичної освіти в лютеранських університетах Німеччини // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. 2006. Вип. 34. Серія: історичні науки. С. 65–69.
228. Котляров П. Н. Гуманист-теолог в политике: представления Филиппа Меланхтона о праве на вооруженное сопротивление // Культура, наука, образование: проблемы и перспективы: Материалы II Всероссийской научно-практической конференции (г. Нижневартовск, 8 февраля 2013 года). Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. гос. ун-та, 2013. Ч. I. История идей и история общества. Проблемы всеобщей истории. С. 72–76.
229. Котляров П. Н. *Liberali eruditione* и аристотелевское наследие: проекты реформы Ф. Меланхтона в Виттенбергском университете // Ученые записки Казанского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2015. Т. 157. № 3. С. 172–181.
230. Кудрявцев П. Н. Лекции. Сочинения. Избранное. М.: Наука, 1991. 344 с.

231. Лексин И. В. Территориальное устройство Германского королевства и Священной Римской империи // Российский юридический журнал. 2009. № 1. С. 37–51.
232. Лиман С. И. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первак половина 1880-х гг.). Х.: ХГАК, 2009. 688 с.
233. Лурье З. А. Конфессиональные аспекты гуманизма в 1520–1530-е гг. // Проблемы социальной истории и культуры средних веков и раннего нового времени. 2014. № 11. С. 42–65.
234. Лурье З. А. Лютеранская проповедь и драматургия: опыт типологических параллелей. Религия. Церковь. Общество. 2015. Вып. 4. С. 180–197.
235. Маграт А. Богословская мысль Реформации / пер. с англ. Одесса: ОБШ «Богомыслие», 1994. 316 с.
236. Мацек Й. К дискуссии о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии // ВИ. 1958. № 3. С. 114–121.
237. Мединський Є. М. Історія педагогіки у зв'язку з економічним розвитком суспільства. Х.: Держвидав України, 1928. Т. 1. Від первісної родової громади до доби промислового капіталізму. 233 с.
238. Немилов А. Н. Специфика гуманизма Северного Возрождения (типология и периодизация) // Типология и периодизация культуры Возрождения. М.: Наука, 1978. С. 39–51.
239. Никулина Т. С. Становление евангелического Любека // Средневековый город. Межвузовский сборник научных трудов. – Саратов: Наука, 2011. Вып. 21. С. 118–136.
240. Паульсен Ф. Германские университеты. СПб.: Ред. журн. «Образование», 1904. 425 с.
241. Паульсен Ф. Исторический очерк развития образования в Германии. М.: Тип. товарищества Н. Д. Сытина, 1908. 276 с.

242. Подаляк Н. Г. Ганза: мир торговли и политики в XII–XVII столетиях. К.: Институт української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1998. 202 с.
243. Подаляк Н. Г. Могутня Ганза. Комерційний простір, міське життя і дипломатія XII–XVII століть. К.: Темпора, 2009. 360 с.
244. Полякова М. А. Реализация педагогических идей Мартина Лютера в организации школьного дела в Германии // Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова. 2007. № 1. С. 84–88.
245. Прокопьев А. Ю. Габсбурги и Веттины в век религиозного раскола // Империи и этнонациональные государства в Западной Европе в Средние века и раннее Новое время: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. М.: Наука, 2011. Ч. 1. С. 121–145.
246. Прокопьев А. Ю. Германия в эпоху религиозного раскола. 1555–1648. СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. 483 с.
247. Прокопьев А. Ю. Династия и репутация: имперские князья в кризисах раннего Нового времени // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной научной конференции: в 2 ч. СПб.: Скифия-Принт, 2013. Ч. 1. С. 122–129.
248. Прокопьев А. Ю. Как сохранить единство? О возможностях интеграции в век религиозного раскола // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. СПб., 2014. Вып. 11. С. 7–41.
249. Прокопьев А. Ю. Магдебург, «саксонская треть» и Ганза во второй половине XV – начале XVI в. (К вопросу о характере и функциях городских объединений позднего средневековья) // СВ. 1992. Вып. 55. С. 168–184.
250. Прокопьев А. Ю. Открытие социального? Княжеская элита конфессиональной эпохи в современной немецкой историографии //

- Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. СПб., 2005. Вып. 6. С. 50–90.
251. Прокопьев А. Ю. Сакральная миссия границы: Вюртемберг в конфессиональную эпоху // Проблемы социальной истории и культуры Средних веков и раннего Нового времени. СПб., 2012. Вып. 9. С. 107–129.
252. Прокопьев А. Ю. Светская и духовная власть в ранней лютеранской ортодоксии: Поликарп Лейзер Старший (1552–1610) // Религия. Власть. Общество. СПб., 2016. Вып. 5. С. 199–236.
253. Ревуненкова Н. В. Протестантизм. СПб.: Питер, 2007. 224 с.
254. Рудерсдорф М. Максимилиан II (1564–1576) // Шиндлинг А., Циглер В. Кайзеры. Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. С. 89–113.
255. Рыбакова О. Б. Функции ортодоксии и гетеродоксии в процессе легитимации религиозных институтов // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2009. № 10. С. 138–145.
256. Смирин М. М. Лютер и общественное движение в Германии в эпоху Реформации (к 450-летию немецкой Реформации) // Вопросы научного атеизма. М., 1968. Вып. 5. С. 109–136.
257. Смирин М. М. Народная Реформация Томаса Мюнцера и Великая Крестьянская война. М.: Изд. АН СССР, 1955. 568 с.
258. Смирин М. М. О характере экономического подъема и революционного движения в Германии в эпоху Реформации // ВИ. 1957. № 6. С. 84–101.
259. Соколов В. В. Философское дело Эразма из Роттердама // Эразм Роттердамский. Философские произведения. М.: Наука, 1986. С. 7–68.
260. Стам С. М. Чем же в действительности была Реформация в Германии? // ВИ. 1958. № 4. С. 100–113.
261. Стасюк Л. О. Ортодоксія як детермінанта класичного протестантизму // Вісник Житомирського державного університету. 2013. Вип. 67. С. 18–21.

262. Таценко Т. Н. Реформация и начальное образование в немецких городах XVI века // Городская культура. Средневековье и начало Нового времени. Л.: Наука, 1986. С. 127–151.
263. Таценко Т. Н. Укрепление территориальной власти и развитие централизованного государственного управления в курфюршестве Саксонском во второй половине XV – первой половине XVI в. // Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе VI–XVII вв. Л.: Наука, 1990. С. 106–131.
264. Таценко Т. Н. Центральные органы управления в немецких территориальных государствах XVI в. // Властные институты и должности в Европе в Средние века и раннее Новое время. М.: КДУ, 2011. С. 187–210.
265. Тронь А. В. Гуманистическое обучение в понимании Рудольфа Агриколы и Филиппа Меланхтона // Европейская педагогика от античности до Нового времени. М.: Изд. ИТП и МИО РАО, 1994. Ч. 3. С. 48–54.
266. Фараджева С. А. Политика саксонских курфюрстов в горном деле // Из истории западноевропейского средневековья. М.: МГПИ, 1972. С. 150–197.
267. Хегглунд Б. История теологии / пер. с швед. В. Володина. СПб.: Светоч, 2001. 370 с.
268. Циглер Т. Руководство по истории педагогики / пер. с нем. Пг.; К.: Сотрудник, б. г. VIII, 501 с.
269. Чайковская О. Г. Вопрос о характере Реформации и Крестьянской войны в Германии в советской историографии последних лет // ВИ. 1956. № 12. С. 129–142.
270. Чедвик О. Реформация. Противостояние католиков и протестантов в Западной Европе XVI–XVII вв. / пер. с англ. М.: Центрполиграф, 2011. 479 с.

271. Чиркин В. А. Государственные реформы Саксонии последней трети XV века: к вопросу о переходе к публично-правовому характеру государственной власти // Вестник Удмуртского государственного университета. 2016. Т. 26. Вып. 2. С. 131–136.
272. Чуянов А. Ф. Рейхстаг и император Священной Римской империи германской нации в первой половине XVI в. // Германская история эпохи Реформации: исследования и документы: Межвузовский сборник научных трудов. Вологда: ВГПИ, издательство «Русь», 1993. С. 3–19.
273. Шлоссер Ф. Всемирная история / пер. с нем. СПб.; М. Изд. М. О. Вольфа, 1870. Т. 4. 650 с.
274. Эльфонд И. Я. Особенности политической пропаганды в идейно-теоретической борьбе во Франции второй половины XVI в. // СВ. 2002. Вып. 63. С. 172–184.
275. Энгельс Ф. Крестьянская война в Германии // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. М.: Политиздат, 1956. Т. 7. С. 343–437.
276. Эпштейн А. Д. К вопросу о Реформации и Крестьянской войне в Германии как первой раннебуржуазной революции // ВИ. 1957. № 8. С. 118–141.
277. Aland K. Die Theologische Fakultät Wittenberg und ihre Stellung im Gesamtzusammenhang der Leucorea während des 16. Jahrhunderts // 450 Jahre Martin-Luther-Universität. Halle: Selbstverlag d. Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1952. Bd. 1. S. 155–237.
278. Angermeier H. Reichsreform und Reformation. München: Stiftung Historisches Kolleg, 1983. 76 S.
279. Arnhardt G. Schulpforte – eine Schule im Zeichen der humanistischen Bildungstradition. Berlin: Volk und Wissen, 1988. 302 S.
280. Bahlcke J. Landesherrschaft, Territorien und Staat in der Frühen Neuzeit. München: Oldenbourg, 2012. 170 S.
281. Beyer M. Die Neuordnung des Kirchengutes // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 91–112.

282. Blanckmeister F. Sächsische Kirchengeschichte. Dresden: Sturm, 1899. 452 S.
283. Blaschke K. Die Leipziger Teilung der wettinischen Länder 1485 // Sächsische Heimatblätter. 1985. Bd. 31. S. 276–280.
284. Blaschke K. Moritz von Sachsen: ein Reformationsfürst der zweiten Generation. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. 95 S.
285. Blaschke K. Sachsen im Zeitalter der Reformation. Gütersloh: Mohn, 1970. 136 S.
286. Blaschke K. Wirtschaft, Gesellschaft und Politik vor der Reformation // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 13–32.
287. Blickle P. Communal Reformation. The Quest for Salvation in Sixteenth-Century Germany. Boston: Humanities Press, 1992. 219 p.
288. Blickle P. Die Reformation im Reich. Stuttgart: Ulmer, 2000. 264 S.
289. Bönisch L. W. Universitäten und Fürstenschulen zwischen Krieg und Frieden. Eine Matrikeluntersuchung zur mitteldeutschen Bildungslandschaft im kohfessionellen Zeitalter (1563–1650). Berlin: epubli, 2013. 488 S.
290. Bohnert D., Asche M. Perspektiven: Die *Leucorea* in der Zeit des späten Melanchthon – zu Forschungsstand und Überlieferungssituation // Die *Leucorea* zur Zeit des späten Melanchthon: Institutionen und Formen gelehrter Bildung um 1550. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2015. S. 15–75.
291. Bornkamm H. Martin Luther in der Mitte seines Lebens: das Jahrzehnt zwischen dem Wormser und dem Augsburger Reichstag. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. 624 S.
292. Brandi K. Reformation und Gegenreformation. Frankfurt am Main: Societäts-Verlag, 1979. 556 S.
293. Brecht M. Einflüsse der Reformation nach Schulwesen // Regionale Aspekte der frühen Schulwesens. Tübingen: Bibliotheca-Academica-Verlag, 2000. S. 63–73.

294. Brecht M. Die frühe Theologie des Johannes Brenz. Tübingen: Mohr, 1966. 331 S.
295. Brecht M. Martin Luther. Die Erhaltung der Kirche. 1532–1546. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1990. 471 S.
296. Brecht M. Martin Luther. Ordnung und Abgrenzung der Reformation. 1521–1532. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. 517 S.
297. Bruning J. August I (1553–1586) // Die Herrscher Sachsens. Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. München: Beck, 2007. S. 110–125.
298. Bruning J. Die kursächsische Reichspolitik zwischen Augsburger Religionsfrieden und Dreißigjährigem Krieg – nur reichspatriotisch und kaisertreu? // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 81–94.
299. Bruning J. Landesvater oder Reichspolitiker? Kurfürst August von Sachsen und sein Regiment in Dresden 1553–1586 // Figuren und Strukturen. Historisches Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag. München: Saur, 2002. S. 205–224.
300. Brunner O. Das konfessionelle Zeitalter // Deutsche Geschichte im Überblick. Stuttgart: Metzlersche, 1973. S. 286–317.
301. Bünz E., Mütze D. M., Zinsmeyer S. Klösterreich – ein neuer Blick auf Sachsen vor der Reformation // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. 2011. H. 7. S. 93–121.
302. Burkhardt C. A. H. Geschichte der sächsischen Kirchen- und Schulvisitationen von 1524 bis 1545. Leipzig: Grunow, 1879. 348 S.
303. Burkhardt J. Deutsche Geschichte in der Frühen Neuzeit. München: Beck, 2009. 136 S.
304. Burkhardt J. Das Reformationsjahrhundert. Deutsche Geschichte zwischen Medienrevolution und Institutionenbildung 1517–1617. Stuttgart: Kohlhammer, 2002. 244 S.

305. Buske N. Die Reformation im Herzogtum Pommern unter besonderer Berücksichtigung der Gebiete der späteren Generalsuperintendentur Greifswald // Leder H.-G., Buske N. Reform und Ordnung aus dem Wort. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1985. S. 46–133.
306. Demandt D. Die Auseinandersetzungen des Schmalkaldischen Bundes mit Herzog Heinrich dem Jüngeren von Braunschweig-Wolfenbüttel im Briefwechsel des St. Galler Reformators Vadian // Zwingliana. 1995. Bd. XXII. S. 45–66.
307. Demel W., Schraut S. Der deutsche Adel. Lebensformen und Geschichte. München: Beck, 2014. 128 S.
308. Dingel I. Historische Einleitung // Dingel I. Der Adiaphoristische Streit (1548–1560). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. S. 3–14.
309. Dingel I. Integration und Abgrenzung. Das Bekenntnis als Ordnungselement in der Konfessionsbildung // Gute Ordnung. Ordnungsmodelle und Ordnungsvorstellungen in der Reformationszeit. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 11–30.
310. Dingel I. Zwischen Disputation und Polemik. “Streitkultur” in den nachinterimistischen Kontroversen // Streitkultur und Öffentlichkeit im konfessionellen Zeitalter. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2013. S. 17–30.
311. Dreher M. N. Obrigkeit und kirchliche Ordnung beim späten Luther // LJ. 2004. 71. Jg. S. 73–101.
312. Ehmer H. Der Humanismus an den evangelischen Klosterschulen in Württemberg // Humanismus im Bildungswesen des 15. und 16. Jahrhunderts. Weinheim: Acta Humaniora, 1984. S. 121–133.
313. Ehrenpreis S., Lotz-Heumann U. Reformation und konfessionelles Zeitalter. Darmstadt: WBG, 2008. 138 S.
314. Eiermann A. Lazarus von Schwendi, Freiherr von Hohenlandsberg, Deutscher Feldoberst und Staatsmann des XVI. Jahrhunderts. Freiburg: Fehsenfeld, 1904. 163 S.

315. Erdmann K. D. Luther über Obrigkeit, Gehorsam und Widerstand // Luther und die Folgen. München: Chr. Kaiser, 1983. S. 28–59.
316. Fabian E. Die Entstehung des Schmalkaldischen Bundes und seiner Verfassung 1529–1531/33. Tübingen: Böhlke, 1956. 182 S.
317. Falke E. Die Geschichte des Kurfürsten August von Sachsen in volkswirtschaftlicher Beziehung. Leipzig: Hirzel, 1868. 352 S.
318. Feldmann C. Martin Luther. Reinbek: Rowohlt, 2009. 160 S.
319. Flöter J. Eliten-Bildung in Sachsen und Preussen: die Fürsten- und Landesschulen Grimma, Meißen, Joachimsthal und Pforta (1868–1933). Köln: Böhlau, 2009. 598 S.
320. Fraas H.-J. Katechismustradition: Luthers kleiner Katechismus in Kirche und Schule. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1971. 371 S.
321. Freytag H. Die Preussen auf der Universität Wittenberg und nichtpreussischen Schüler Wittenbergs in Preussen von 1502 bis 1602. – Leipzig: Duncker und Humblot, 1903. 135 S.
322. Friedensburg W. Geschichte der Universität Wittenberg. Halle: Niemeyer, 1917. IX, 645 S.
323. Friedenthal R. Luther. Sein Leben und seine Zeit. München: Piper, 1982. 688 S.
324. Fuchs T. Einleitung: Buch und Reformation // Buch und Reformation. Beiträge zur Buch- und Bibliotheksgeschichte Mitteldeutschlands im 16. Jahrhundert. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 9–38.
325. Fuchs W. P. Das Zeitalter der Reformation. München: Gebhardt, 1999. 223 S.
326. Gašparovicová J. Wittenberská univerzita – miesto peregrinácie uhorských študentov // Zborník Pedagogickej fakulty Trnavskej univerzity. Série D – Vedy o výchove a vzdelávaní. Trnava, 2012. Ročník 16. S. 89–97.
327. Gehrlein T. Das Kurfürstliche Haus Sachsen. Kurfürsten von Sachsen sowie Herzöge von Sachsen-Weißenfels, Sachsen-Merseburg und Sachsen-Zeitz aus der Dinastie Wettin. Werl: Börde-Verlag, 2015. 111 S.

328. Gehrt D., Knüpfner P. Der vergessene Nachfolger von Johannes Bugenhagen und Philipp Melanchthon in Wittenberg. Bericht und Ausblick über die Forschung zu Paul Eber // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 19–42.
329. Goertz H.-J. Deutschland 1500–1648. Eine zertrennte Welt. Paderborn: Schöningh, 2004. 286 S.
330. Göse F. Die «Erbverbrüdeten». Zum brandenburgisch-kursächsischen Verhältnis zur Regierungszeit des Kurfürsten August // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 38–49.
331. Gößner A. Die kursächsische Universitätspolitik // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 115–126.
332. Gößner A. Paul Ebers Tätigkeit an der Theologischen Fakultät in Wittenberg und in seinen Kirchenämtern // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 162–172.
333. Graebert K. Der Landtag zu Treptow an der Rega, Lucie (13. Dezember) 1534 (Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchenreformation im Herzogtum Pommern). Berlin: Friedrich-Wilhelms-Universität, 1900. 45 S.
334. Graf F. W. Der Protestantismus. Geschichte und Gegenwart. München: Beck, 2017. 128 S.
335. Grendler P. F. The Universities of the Renaissance and Reformation // Renaissance Quarterly. 2004. Vol. 57. № 1. P. 1–42.
336. Groß R. Das «Politische Testament» des Melchior von Osse 1555/56 und die kursächsische Wirtschaftspolitik // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 127–138.
337. Groß R. Die Wettiner. Stuttgart: Kohlhammer, 2007. 324 S.

338. Hahn F. Die evangelische Unterweisung in den Schulen des 16. Jahrhunderts. Heidelberg: Quelle und Meyer, 1957. 136 S.
339. Hamm B. Bürgertum und Glaube. Konturen der städtischen Reformation. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1996. 256 S.
340. Hamm B., Moeller B., Wendebourg D. Reformationstheorien. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. 142 S.
341. Hammerstein N. Bildung und Wissenschaft vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. München: Oldenbourg, 2003. 170 S.
342. Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte: In 4 Bde. / N. Hammerstein [Hg]. München: Beck, 1996. Bd. 1. 465 S.
343. Hartung F. Karl V und die deutschen Reichsstände von 1546–1555. Halle: Niemeyer, 1910. 102 S.
344. Hasse H.-P. Bugenhagen und die Schmalkaldische Krieg // Der späte Bugenhagen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. S. 197–217.
345. Hasse H.-P. Lutherisches Konfessionsbewusstsein und Kirchenpolitik des Kurfürsten August von Sachsen // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 166–175.
346. Hauschild W.-D. Biblische Theologie und kirchliche Praxis. Die Kirchenordnungen 1528–1543 in Johannes Bugenhagens Gesamtwerk // Kirchenreform als Gottesdienst. Hannover: Lutherisches Verlagshaus, 1985. S. 44–88.
347. Hauschild W.-D. Lehrbuch der Kirchen- und Dogmengeschichte. – Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2005. Bd. 2. Reformation und Neuzeit. 978 S.
348. Heckel M. Deutschland im konfessionellen Zeitalter. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1983. 280 S.
349. Heinemann O. Herrschaftslegitimation durch genealogisch-historiographische Arbeit unter Kurfürst August // Kurfürst August von

- Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 74–84.
350. Heinker C. Kontrollieren oder Delegieren? Zur Interaktion Kurfürst Augusts mit seinen Geheimen Räten // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorisches «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 102–109.
351. Held W. 1547 – Die Schlacht bei Mühlberg/Elbe. Entscheidung auf dem Wege zum albertinischen Kurfürstentum Sachsen. Leipzig: Sax-Verlag, 1997. 178 S.
352. Helfricht J. Die Wettiner. Sächsischen Könige, Herzöge, Kurfürsten und Markgrafen. Leipzig: Sachsenbuch, 2011. 80 S.
353. Heppe H. Das Schulwesen des Mittelalters und dessen Reform im sechszehnten Jahrhundert. Marburg: N. G. Elwert'sche Universitäts-Buchhandlung, 1860. 64 S.
354. Hermann K., Thieme A. Sächsische Geschichte im Überblick. – Leipzig: Seemann Henschel, 2013. 240 S.
355. Herrmann J. Die albertinischen Kurfürsten und ihre Räte im 16. Jh // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 239–262.
356. Herrmann J., Wartenberg G. Einführung. Die Ereignisse vom 26. Mai 1548 bis zum 8. Januar 1551 // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen. Berlin: Akademie-Verlag, 1992. Bd. 4. 26.5.1548 – 8.1.1551. S. 1–37.
357. Herrmann J. Moritz von Sachsen (1521–1553): Landes-, Reichs- und Friedensfürst. Beucha-Markkleeberg: Sax-Verlag, 2013. 272 S.
358. Herrmann J. Die Verhandlungen in Passau und der Passauer Vertrag // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 2006. Bd. 6. S. XXI–XXIV.

359. Herzog J. Vorreformatorsche Kirche und Reformation in Torgau. Markkleeberg: Sax-Verlag, 2016. 632 S.
360. Hettwer H. Herkunft und Zusammenhang der Schulordnungen vom 16. bis 18. Jahrhundert. Mainz: Hase und Koehler, 1965. 292 S.
361. Heussi K. Kompendium der Kirchengeschichte. Tübingen: Mohr, 1991. 570 S.
362. Heyden H. Bugenhagen als Reformator und Visitor // Johann Bugenhagen. Beiträge zu seinem 400. Todestag. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1958. S. 7–23.
363. Höß I. Melanchthon: Wittenberg und Nürnberg // Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte. 1984. Bd. 53. S. 19–32.
364. Hofmann F. Philipp Melanchthon und die zentralen Bildungsprobleme des Reformationsjahrhunderts // Philipp Melanchthon. 1497–1560. Berlin: Akademie-Verlag, 1963. Bd. 1. Philipp Melanchthon. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. S. 83–109.
365. Holzem A. Christentum in Deutschland 1550–1850. Konfessionalisierung – Aufklärung – Pluralisierung. Paderborn: Schöningh, 2015. Bd. 1. XIV, 665 S.
366. Iserloh E. Luthers Thesenanschlag. Tatsache oder Legende? Wiesbaden: Steiner, 1962. 43 S.
367. Issleib S. Moritz von Sachsen als evangelischer Fürst. 1541–1553. Leipzig: Barth, 1907. 214 S.
368. Jadatz H. Der Ausbau der kursächsischen Landeskirche zwischen 1555 und 1557 // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 179–190.
369. Jadatz H. Herrschaftswechsel als kirchenpolitische Zäsur. Das albertinisch-sächsische Herzogtum und die Wittenberger Reformation // Genealogisches Bewusstsein als Legitimation. Inter- und intragenerationelle Auseinandersetzungen sowie die Bedeutung von Verwandtschaft bei Amtswechseln. Bamberg: University of Bamberg Press, 2009. S. 213–224.

370. Jatz H. Sächsische Landesherrschaft contra Wittenberger Reformation. Die Kirchen- und Religionspolitik Herzog Georgs von Sachsen // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. 2010. H. 4. S. 121–132.
371. Jatz H. Wittenberger Reformation im Leipziger Land. Dorfgemeinden im Spiegel der evangelischen Kirchenvisitationen des 16. Jahrhunderts. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. 380 S.
372. Jambrek S. Flacius' Struggle for the Freedom of the Church // KAIROS – Evangelical Journal of Theology. 2012. Vol. VI. № 2. P. 175–198.
373. Joestel V. Ostthüringen und Karlstadt. Soziale Bewegung und Reformation im mittleren Saaleetal am Vorabend des Bauernkrieges (1522–1524). Berlin: Schelzky & Jeep, 1996. 171 S.
374. Jordan J. Zur Wittenberger Universitätsgeschichte des 16. Jahrhunderts // ARG. 1925. Bd. 22. S. 102–116.
375. Jürgens K. Phasen der Reformation in der Braunschweigischen Landeskirche // Das Reformationsjahr 1542 im Lande Braunschweig. Braunschweig: Oeding, 1993. S. 18–25.
376. Jürgens K. Die Reformation in der Stadt Braunschweig von den Anfängen bis zur Annahme der Kirchenordnung // Die Reformation in der Stadt Braunschweig. 1528–1978. Braunschweig: Limbach, 1978. S. 25–70.
377. Jung M. H. Reformation und Konfessionelles Zeitalter (1525–1648) / M. H. Jung. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2012. 288 S.
378. Jung M. H. Die Reformation. Wittenberg – Zürich – Genf. 1517–1555. Wiesbaden: Marixverlag, 2016. 224 S.
379. Junghans H. Die Ausbreitung der Reformation von 1517 bis 1539 // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 33–66.
380. Junghans H. Die kursächsische Kirchen- und Schulordnung von 1580 – Instrument der “lutherischen” Konfessionalisierung? // Die sächsischen

- Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 209–238.
381. Junghans H. Martin Luther und Wittenberg. München; Berlin: Koehler und Amelang, 1996. 222 S.
382. Karant-Nunn S. C. The Reality of Early Lutheran Education // LJ. 1990. 57. Jg. S. 128–146.
383. Kaufmann Th. Konfession und Kultur: lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts. Tübingen: Mohr, 2006. 522 S.
384. Keck R. W. Konfessionalismus oder Humanismus? Die frühe Neuzeit aus der Sicht der Bildungsgeschichte. Spee-Jahrbuch. 2007. 14 Jg. S. 7–26.
385. Keller R. Matthias Flacius Illyricus (1520–1575) // Keller R. Luthertum in der Vielfalt seiner Geschichte. Regensburg: Insitut für Evangelische Theologie, 2006. S. 21–27.
386. Kern B.-R. Die Sächsischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts // Sächsische Justizgeschichte. Dresden: Sächsisches Staatsministerium der Justiz, Referat Presse- und Öffentlichkeitsarbeit, 1999. Bd. 9. Rechtsbücher und Rechtsordnung in Mittelalter und früher Neuzeit. S. 186–199.
387. Kirchner H. Reformationsgeschichte von 1532–1555/1566: Festigung der Reformation, Calvin, katholische Reform und Konzil von Trient. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. 178 S.
388. Kirstan R. Die Welt des Johannes Letzner. Ein lutherischer Landpfarrer und Geschichtsschreiber des 16. Jahrhunderts. Göttingen: Wallstein Verlag, 2015. 469 S.
389. Klingebiel T. Die Hildesheimer Reformation des Jahres 1542 und die Stadtgeschichte: eine Ortsbestimmung // Hildesheimer Jahrbuch. 1992. Bd. 63. S. 59–84.
390. Klüeting H. Die Konfessionelle Zeitalter. 1525–1648. Stuttgart: Ulmer, 1989. 436 S.

391. Koch E. Ausbau, Gefährdung und Festigung der lutherischen Landeskirche von 1553 bis 1601 // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 195–223.
392. Koch E. Das konfessionelle Zeitalter – Katholizismus, Luthertum, Calvinismus (1563–1675). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. 360 S.
393. Koch E. Der kursächsische Philippismus und seine Krise in den 1560er und 1570er Jahren // Die reformierte Konfessionalisierung in Deutschland – das Problem der «Zweite Reformation». Gütersloh: Mohn, 1986. S. 60–77.
394. Koch E. Das Schicksal von Bugenhagens Visitationswerk in Braunschweig-Wolfenbüttel im Lichte eines unveröffentlichten Briefes an Bugenhagen // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. S. 168–182.
395. Kohler A. Von der Reformation zum Westfälischen Frieden / A. Kohler. München: Oldenbourg, 2011. 260 S.
396. Kohnle A. Johannes Bugenhagen und das Interim // Der späte Bugenhagen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. S. 219–227.
397. Kolb R. The “Three Kingdoms” of Simon Musaeus: A Wittenberg Student Processes Luther’s Thought // Collaboration, Conflict, and Continuity in the Reformation. Essays in Honour of James M. Estes on his Eightieth Birthday. Toronto: Centre for Reformation and Renaissance Studies, 2014. S. 297–321.
398. Koldewey F. Heinz von Wolfenbüttel. Ein Zeitbild aus dem Jahrhundert der Reformation. Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1883. VI, 80 S.
399. Koldewey F. Die Reformation des Herzogtums Braunschweig-Wolfenbüttel unter dem Regimente des Schmalkaldischen Bundes 1542–1547 // Zeitschrift historisches Verein für Niedersachsen. 1868. S. 243–338.
400. Korell G. Jürgen Wullenwever. Sein social-politisches Wirken in Lübeck und der Kampf mit der erstarkenden Mächten Nordeuropas. Weimar: Böhlau, 1980. 137 S.

401. Korthaase W. Philipp Melanchthon – a Shining Example of a True Scholar, Educator and Pedagogue and his Influence on Bohemia and Moravia // Scientific Papers of the University of Pardubice. Series C – Institute of Languages and Humanities. 1999. № 5. S. 221–245.
402. Kroll F.-L. Geschichte Sachsens. München: Beck, 2014. 128 S.
403. Krolopp B. Reformation auf dem Land. Die Kirchenvisitation von 1533/34 im Wittenberger Umland [Elektronischer ресурс]. – Режим доступа: http://www.aventinus-online.de/neuzeit/reformation-und-glaubenskriege-1517-1648/art/Reformation_auf/html/ca/b1ef996772bd9bade781149d5e835b10/
404. Krumwiede H.-W. Kirchengeschichte Niedersachsens. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1995. Bd. 1. 272 S.
405. Krumwiede H.-W. Zur Entstehung des landesherrlichen Kirchenregiments in Kursachsen und Braunschweig-Wolfenbüttel. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1967. 265 S.
406. Lämmel R. Kurfürst August und die Universitätsreform von 1580 in Kursachsen. München: GRIN Verlag, 2005. 18 S.
407. Lanzinner M. Friedensversicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II (1564–1576). Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1993. 588 S.
408. Lechler G. Die Vorgeschichte der Reformation Leipzigs // BSK. 1885. H. 3. S. 1–24.
409. Leder H.-G. Bugenhagen und die “aurora doctrinarum”. Zum Studium Bugenhagens in Greifswald // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. S. 38–86.
410. Leder H.-G. Bugenhagen und König Christian III. von Dänemark – Anmerkungen zu ihrem Briefwechsel // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformator zum Reformer. Frankfurt am Main: Lang, 2002. S. 409–430.

411. Leder H.-G. Bugenhagens reformatorisches Wirken in Dänemark // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformier zum Reformator. Frankfurt am Main: Lang, 2002. S. 357–408.
412. Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Leben und Wirken (1485–1558) // Johannes Bugenhagen: Gestalt und Wirkung. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. S. 8–37.
413. Leder H.-G. Wittenberger Alltag. Bugenhagen in Wittenberg (Mai 1532 bis November 1534) // Leder H.-G. Johannes Bugenhagen Pomeranus – Vom Reformier zum Reformator. Frankfurt am Main: Lang, 2002. S. 287–316.
414. Leppin V. Die ernestinischen Beziehungen zu Kursachsen – um das Erbe der Reformation // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 67–80.
415. Leppin V. Paul Eber und die Lehrkontroversen seiner Zeit // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 43–64.
416. Leppin V. Die Wittenberger Reformation und die Prozess der Transformation kultureller zu institutionellen Polaritäten. Stuttgart; Leipzig: Hirzel, 2008. 45 S.
417. Litten M. Bürgerrecht und Bekenntnis. Städtische Optionen zwischen Konfessionalisierung und Säkularisierung in Münster, Hildesheim und Hamburg. Hildesheim: Olms, 2003. 372 S.
418. Ludwig F. Die Entstehung der kursächsischen Schulordnung von 1580 auf Grund archivalischer Studien. Berlin: Hofmann, 1908. 176 S.
419. Ludwig U. Das Herz der Justitia. Gestaltungspotentiale territorialer Herrschaft in der Strafrechts- und Gnadenpraxis am Beispiel Kursachsens 1548–1648. München: Beck, 2008. 318 S.
420. Mai H. Der Einfluß der Reformation auf Kirchenbau und kirchliche Kunst // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 153–178.

421. Maier H. Die ältere deutsche Staats- und Verwaltungslehre. München: Beck, 1980. 353 S.
422. Mau R. Evangelische Bewegung und frühe Reformation 1521 bis 1532. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2000. 255 S.
423. Maurer H.-M. Johannes Brenz und die Reformation in Württemberg. Stuttgart: Theiss, 1974. 221 S.
424. Mayer H. Martin Luther: Leben und Glaub. Gütersloh: Mohn, 1982. 320 S.
425. Menzhausen J. Kulturgeschichte Sachsens. Leipzig: Seemann Henschel, 2014. 344 S.
426. Mirow J. Geschichte des Deutschen Volkes. Von der Anfängen bis zur Gegenwart. Gernsbach: Katz, 2004. Bd. 2. Bürger und Fürsten. 688 S.
427. Mißfelder J.-F. Krisenstadtrepublikanismus: Magdeburg und La Rochelle in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts // Stadt und Religion in der frühen Neuzeit. Frankfurt am Main: Campus, 2007. S. 147–175.
428. Moderhack R. Braunschweig – das Bild der Stadt in 900 Jahren: In 2 Bde. Braunschweig: Limbach, 1985. Bd. 1. 234 S.
429. Moeller B. Deutschland im Zeitalter der Reformation. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. 224 S.
430. Moeller B. Frömmigkeit in Deutschland um 1500 // ARG. 1965. Bd. 56. S. 5–31.
431. Moeller B. Luthers Stellung zur Reformation in deutschen Territorien und Städten // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. Bd. 1. S. 573–589.
432. Moeller B. Die Reformation // Göttingen. Geschichte einer Universitätsstadt. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1987. Bd. 1. Von den Anfängen bis zum Ende des Dreißigjährigen Krieges. S. 492–514.
433. Mörke O. Rat und Bürger in der Reformation. Soziale Gruppen und kirchlicher Wandel in den welfischen Hansestädten Lüneburg, Braunschweig und Göttingen. Hildesheim: Lax, 1983. X, 403 S.

434. Mörke O. Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzungen. München: Oldenbourg, 2005. 174 S.
435. Müller G. Visitationsakten als Geschichtsquellen // Deutsche Geschichtsblätter. 1907. Bd. 8. H. 11/12. S. 287–316.
436. Müller M. Ein Jagdschloss als Objekt der Herrschaftskunst. Der Neubau von Schloss Augustsburg und das Vermächtnis Kurfürst August von Sachsen in der Architektur // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 178–191.
437. Müller M. G. Zweite Reformation und städtische Autonomie im königlichen Preußen: Danzig, Elbing und Thorn in der Epoche der Konfessionalisierung (1557–1660). Berlin: Akademie-Verlag, 1997. 264 S.
438. Niklas Th. Um Macht und Einheit des Reiches. Konzeption und Wirklichkeit der Politik bei Lazarus von Schwendi (1522–1583). Husum: Matthiesen, 1995. 203 S.
439. Oestreich G. Grafschaft und Dynastie Nassau im Zeitalter der konfessionellen Kriege // Blätter für deutsche Landesgeschichte. 1960. № 96. S. 22–49.
440. Olesen J. E. Die dänischen Beziehungen zu Kursachsen 1555–1618 // Die sächsischen Kurfürsten während des Religionsfriedens von 1555 bis 1618. Stuttgart: Steiner, 2007. S. 33–50.
441. Ott T. Präzedenz und Nachbarschaft. Das albertinische Sachsen und seine Zuordnung zu Kaiser und Reich im 16. Jahrhundert. Mainz: von Zabern, 2008. 654 S.
442. Pallas K. Überblick über der Kirchenvisitationen des sächsischen Kurkreises // Die Registraturen der Kirchenvisitationen im Ehemals sächsischen Kurkreise. Halle: Hendel, 1906. T. 1. S. 1–178.
443. Patze H. Bürgertum und Frömmigkeit im mittelalterlichen Braunschweig // Braunschweigisches Jahrbuch. 1977. Bd. 58. S. 9–30.

444. Pettke S. Zwei Briefe Bugenhagen an den Rostocker Rat 1530/1531 // Johannes Bugenhagen. Gestalt und Wirkung. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1984. S. 118–143.
445. Philipp Melanchthon 1497–1560 / G. Urban [Hg.]. Bretten: Melanchthonverein, 1960. 90 S.
446. Politischer Widerstand als Protestantische Option. Philipp Melanchthon und Justus Menius: Von der Notwehr (1547) / H.-O. Schneider [Hg.]. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. 142 S.
447. Press V. Soziale Folgen der Reformation in Deutschland // Press V. Das Alte Reich. Berlin: Duncker und Humblot, 1997. S. 435–480.
448. Preul R. Bildung und Erziehung nach Gesichtspunkten Luthers // LJ. 2003. 70. Jg. S. 11–32.
449. Rabe H. Reich und Glaubensspaltung. Deutschland 1500–1600. Frankfurt am Main: Gutenberg, 1989. 512 S.
450. Raddatz-Breidbach C. M. Albertinische Kurfürsten und “lutherische Lehr” – Zum Amtsbuch des Hofpredigers Paul Jenisch für die Dresdner Hofkirche // Aus evangelischen Archiven. 2013. № 53. S. 91–122.
451. Ranke L. Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation: In 6 Bde. Berlin: Duncker und Humblot, 1840. Bd. 3. X, 603 S.
452. Reinhard W. Glaube und Macht. Kirche und Politik im Zeitalter der Konfessionalisierung. Freiburg: Herder, 2004. 128 S.
453. Reinhard W. Was ist katholische Konfessionalisierung? // Die katholische Konfessionalisierung. Wissenschaftliches Symposium der Gesellschaft zur Herausgabe des Corpus Catholicorum und des Vereins für Reformationsgeschichte. Gütersloh; Münster: Aschendorff, 1995. S. 419–452.
454. Reinhard W. Zwang zur Konfessionalisierung? Prolegomena zu einer Theorie des konfessionellen Zeitalters // ZHF. 1983. № 10. S. 257–277.
455. Reller H. Vorreformatorsche und reformatorische Kirchenverfassung im Fürstentum Braunschweig-Wolfenbüttel. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1959. 237 S.

456. Roensch M. Die theologische Bedeutung der Konkordienformel vor ihrem geschichtlichen Hintergrund // Lutherische Theologie und Kirche. 1977. № 3. S. 33–34.
457. Rogge J. Die Wettiner: Aufstieg einer Dynastie im Mittelalter. Ostfildern: Thorbecke, 2005. 272 S.
458. Rosin R. The Reformation, Humanism, and Education: The Wittenberg Model for Reform // Concordia Journal. 1990. Vol. 16. № 4. P. 302–318.
459. Rudersdorf M. Kurfürst August von Sachsen. Ein neuer nachreformatorischer Fürstentypus im Konfessionsstaat des Alten Reiches // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 8–25.
460. Rudersdorf M. Moritz (1541/47–1553) // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. München: Beck, 2007. S. 90–109.
461. Rudersdorf M. 1555 als Achsenjahr der deutschen Geschichte – Zu zwei Aspekten reichsfürstlicher Politik im Zeichen der Augsburger Religionsfriedens // Landesgeschichte und Archivwesen. Dresden: Sächsisches Dr.- und Verl.-Haus, 2002. S. 179–198.
462. Rudolph H. Moritz von Sachsen – Formen und Funktionen der Herrschaftsrepräsentation eines Fürsten an der Zeitenwende // Fürsten an der Zeitenwende zwischen Gruppenbild und Individualität. Formen fürstlicher Selbstdarstellung und ihre Rezeption (1450–1550) Ostfildern: Thorbecke, 2009. S. 367–394.
463. Ruttkay L. Jessenius als Professor in Wittenberg – zum 350. Todesjahr von Jessenius // Orvostörténeti közlemények. Commutationes de historia artis medicinae. 1971. № 62–63. S. 13–55.
464. Schattkowsky M. Die sächsischen Konstitutionen von 1572. Ein Gesetzeswerk zwischen Bauernschutz und Herrschaftskompromis // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 110–121.

465. Scheible H. Die Reform von Schule und Universität in der Reformationszeit // LJ. 1999. 66. Jg. S. 237–262.
466. Schilling H. Aufbruch und Krise. Deutschland 1517–1648. Berlin: Siedler Verlag, 1994. 516 S.
467. Schilling H. Die Konfessionalisierung im Reich. Religiöser und gesellschaftlicher Wandel in Deutschland zwischen 1555 und 1620 // HZ. 1988. Bd. 246. S. 1–45.
468. Schilling H. Die Konfessionalisierung und die Entstehung eines internationalen Systems in Europa // Reformation und Recht. Festgabe für Gottfried Seebaß zum 65. Geburtstag. Gütersloh: Chr. Kaiser / Gütersloher Verlagshaus, 2002. S. 127–144.
469. Schilling H. Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs. München: Beck, 2014. 720 S.
470. Schilling H. Die Stadt in der frühen Neuzeit. München: Oldenbourg, 1993. 148 S.
471. Schilling H. 1517. Weltgeschichte eines Jahre. München: Beck, 2017. 368 S.
472. Schirmer U. Die ernestinischen Kurfürsten (1485–1547) // Die Herrscher Sachsens – Markgrafen, Kurfürsten, Könige. 1089–1918. München: Beck, 2007. S. 55–75.
473. Schlosser H. Neuere Europäische Rechtsgeschichte: Privat- und Strafrecht vom Mittelalter bis zur Moderne. München: Beck, 2014. 398 S.
474. Schmidt H. R. Konfessionalisierung im 16. Jahrhundert. München: Oldenbourg, 1992. 153 S.
475. Schmidt W. Die Kirchen- und Schulvisitation im sächsischen Kurkreise vom Jahre 1555. Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1906. H. 2: Die wirtschaftlichen Verhältnisse. 88 S.
476. Scholz V. Die Zählung und die Erfassung der Bevölkerung in ihrer historischen Entwicklung vom Römischen Imperium bis zur Reichsgründung 1871 // Bayern in Zahlen. 2014. № 12. S. 750–760.

477. Schorn-Schütte L. Konfessionskriege und europäische Expansion. Europa 1500–1648. München: C.H. Beck, 2010. 276 S.
478. Schorn-Schütte L. Luther und die Politik // LJ. 2004. 71. Jg. S. 103–113.
479. Schorn-Schütte L. Die Reformation. Vorgeschichte – Verlauf – Wirkung. München: Beck, 2003. 128 S.
480. Schulze W. Gerhard Oestreichs Begriff “Sozialdisziplinierung in der Frühen Neuzeit” // ZHF. 1987. № 14. S. 265–302.
481. Schwarz Lausten M. Bugenhagen und Dänemark // Der späte Bugenhagen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2011. S. 229–240.
482. Schwarz Lausten M. Luther and the Reformation in Denmark // LJ. 2004. 71. Jg. S. 115–130.
483. Schwarz Lausten M. Obrigkeit und kirchliche Ordnung beim späten Luther // LJ. 2004. 71. Jg. S. 73–101.
484. Seebaß G. Geschichte des Christentums III. Spätmittelalter – Reformation – Konfessionalisierung. Stuttgart: Kohlhammer, 2006. 360 S.
485. Sehling E. Geschichte der protestantischen Kirchenverfassung. Berlin; Leipzig: Teubner, 1914. 50 S.
486. Sehling E. Kirchen-Ordnung von 1580 // EKO. Leipzig: Reisland, 1902. Bd. 1. Hbd. 1. S. 130–136.
487. Simon M. Der Augsburger Religionsfriede. Augsburg: Kieser, 1955. 104 S.
488. Simon T. Gemeinwohltopik in der mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Politiktheorie // Gemeinwohl und Gemeinsinn. Historische Semantiken politischer Leitbegriffe. Berlin: Akademie-Verlag, 2001. Bd. I. S. 129–146.
489. Simon T. «Gute Policey». Ordnungsleitbilder und Zielvorstellungen politischen Handels in der frühen Neuzeit. Frankfurt am Main: Klostermann, 2004. 604 S.

490. Smolinsky H. Albertinisches Sachsen // Die Territorien des Reichs im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Land und Konfession 1500–1600. Münster: Aschendorff, 1990. Bd. 2. Der Nordosten. S. 8–33.
491. Smolinsky H. Kirchengeschichte der Neuzeit. Düsseldorf: Patmos, 2003. 220 S.
492. Spieß W. Geschichte der Stadt Braunschweig im Nachmittelalter vom Ausgang des Mittelalters bis zum Ende der Stadtfreiheit (1491–1671): In 2 Bde. Braunschweig: Waisenhaus, 1966. Bd. 1. 353 S.
493. Sprengler-Ruppenthal A. Bugenhagen und das protestantische Kirchenrecht // ZSSRG. 1971. Bd. 88. S. 196–233.
494. Sprengler-Ruppenthal A. Zur reformatorischen Kirchenrecht // ZSSRG. 1980. Bd. 97. S. 393–420.
495. Steinmetz M. Deutschland von 1476 bis 1648 (Von der frühbürgerlichen Revolution bis zum Westfälischen Frieden). Berlin: VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1965. 428 S.
496. Stolleis M. Veit Ludwig von Seckendorf // Staatsdenker in der Frühen Neuzeit. München: Beck, 1995. S. 148–171.
497. Straubel R., Weiss U. Kaiser, König, Kardinal. Deutsche Fürsten 1500–1800. Leipzig; Jena; Berlin: Urania-Verlag, 1991. 408 S.
498. Strauss G. Luther's House of Learning. Baltimore; London: Johns Hopkins University Press, 1978. XII, 390 p.
499. Stump J. Life of Philip Melancthon. N. Y.: Pilger Publishing House, 1897. 272 p.
500. Stupperich R. Melancthon. Berlin: G. Reiner Verlag, 1960. 320 S.
501. Stupperich R. Die Vorbereitung der Reformation im Ordensland Preußen // Stupperich R. Die Reformation im Ordensland Preussen 1523/24. Predigten, Traktate und Kirchenordnungen. Ulm; Donau: Unser Weg, 1966. S. 6–13.
502. Syndram D. August von Sachsen als Sammler. Zwischen persönlicher Neigung und fürstlicher Konvention // Kurfürst August von Sachsen. Ein

- nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 192–209.
503. Thomas R. Die Neuordnung der Schulen und der Universität Leipzig // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 113–132.
504. Töpfer T. Landesherrschaft – fürstliche Autorität – korporative Universitätsverfassung. Die Anfänge der Universität Wittenberg 1502–1525 // Universitäten und Wissenschaften im mitteldeutschen Raum in der Frühen Neuzeit. Stuttgart: Steiner, 2004. S. 27–54.
505. Töpfer T. »Schöner Rubin« oder »schlipffrige worte«? Territoriale Bekenntnisbildung in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts am Beispiel des *Corpus doctrinae Philippicum* // Paul Eber (1511–1569). Humanist und Theologe der zweiten Generation der Wittenberger Reformation. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 64–82.
506. Töpfer T. Die Universitäten Leipzig und Wittenberg im Reformationsjahrhundert. Aspekte einer vergleichenden Universitätsgeschichte im territorialen Kontext // Universitätsgeschichte als Landesgeschichte. Die Universität Leipzig in ihren territorialgeschichtlichen Bezügen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2007. S. 41–83.
507. Töpfer T. Zwischen bildungskultureller Vorbildwirkung und politischer Legitimationsstiftung. Die Universität Wittenberg in der lutherischen Bildungslandschaft der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts // Konstruktion von Geschichte. Jubelrede – Predigt – protestantische Historiographie. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2012. S. 29–52.
508. Tokuzen J. Pädagogik bei Luther // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. Bd. 1. S. 323–330.
509. Tschackert P. Die Entstehung der lutherischen und die reformierten Kirchenlehre samt ihren innerprotestantischen Gegensätzen. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1979. XII, 645 S.

510. Vehse E. Geschichte der Höfe des Hauses Sachsen. Hamburg: Hoffmann und Kampe, 1854. Bd. 2. 359 S.
511. Vogtherr T. Die Welfen. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart. München: Beck, 2014. 112 S.
512. Walther H. G. Wittenberg – Die LEUCOREA im Rahmen der ernestinischen Universitätsgründungen // Reformation und Rationalität. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2015. S. 11–25.
513. Wartenberg G. Die Entstehung der sächsischen Landeskirche von 1539 bis 1559 // Das Jahrhundert der Reformation in Sachsen. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1989. S. 67–90.
514. Wartenberg G. Fürst und Reformator. Philipp Melanchthon als Berater des Kurfürsten August von Sachsen in Bildungs- und Kirchenfragen // Herbergen der Christenheit. 2000. Bd. 24. S. 75–101.
515. Wartenberg G. Die Kursächsische Landesuniversität bis zur Frühaufklärung. 1540 bis 1680 // Alma mater Lipsiensis. Geschichte der Karl-Marx-Universität. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 1984. S. 55–75.
516. Wartenberg G. Landesherrschaft und Reformation. Moritz von Sachsen und die albertinische Kirchenpolitik bis 1546. Weimar; Gütersloh: Mohn, 1988. 319 S.
517. Wartenberg G. Luthers Beziehungen zu den sächsischen Fürsten // Leben und Werk Martin Luthers von 1526 bis 1546. Berlin: Evangelische Verlagsanstalt, 1983. Bd. 1. S. 549–571.
518. Wartenberg G. Martin Luther und Moritz von Sachsen // LJ. 1975. 42. Jg. S. 52–70.
519. Wartenberg G. Das Verhältnis zu den Ernestinern Wartenberg // Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 2006. Bd. 6. S. XXIX–XXXII.

520. Wartenberg G. Visitationen des Schulwesens im albertinischen Sachsen zwischen 1540 und 1580 // Luther in der Schule. Bochum: Brockmeyer, 1985. S. 55–78.
521. Weber M. Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriß der verstehenden Soziologie. Tübingen: Mohr, 1972. 744 S.
522. Weber W. E. J. Protestantismus, Universität und Wissenschaft. Kritische Bemerkungen zu einer historischen Aneignung // Spurenlese. Wirkungen der Reformation auf Wissenschaft und Bildung, Universität und Schule. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2014. S. 19–38.
523. Weigelt S. Sibylle von Kleve. Cranachs schönes Modell. Weimar; Eisenach: Wartburg Verlag, 2012. 92 S.
524. Weimer H. Geschichte der Pädagogik. Berlin: de Gruyter, 1992. 232 S.
525. Weismann C. Die Katechismen des Johannes Brenz. Berlin: de Gruyter, 1990. Bd. 1. XIV, 760 S.
526. Winter C. Sachsen als europäische Großmacht? Moritz von Sachsen als Führer der Opposition gegen Kaiser Karl V // Denkströme. Journal der Sächsischen Akademie der Wissenschaften. 2010. H. 4. S. 105–120.
527. Winter C. Die Zusammenarbeit mit den Fürsten des Heidelberger Bundes// Politische Korrespondenz des Herzogs und Kurfürst Moritz von Sachsen / J. Herrmann, G. Wartenberg, C. Winter [Hg.]. Berlin: Akademie-Verlag, 2006. Bd. 6. S. XL–XLIII.
528. Wolgast E. Die Einführung der Reformation in den deutschen Territorien zwischen 1525/26 und 1568 // Der »Unterricht der Visitatoren« und die Durchsetzung der Reformation in Kursachsen. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt, 2017. S. 11–34.
529. Wollersheim H.-W. Philipp Melanchthon und die Organisation des protestantischen Schulwesens in Sachsen // Philipp Melanchthon und das städtische Schulwesen. Magdeburg: Stekovics, 1997. Bd. 2. S. 49–80.
530. Woody T. Fürstenschulen in Germany after the Reformation. Menasha: George Banta Publishing Company, 1920. 46 p.

531. Wrede A. Ernst der Bekenner, Herzog von Braunschweig und Lüneburg. Halle: Niemeyer, 1888. 124 S.
532. Zeeden E. W. Die Entstehung der Konfessionen. Grundlagen und Formen der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe. München; Wien: Oldenbourg, 1965. 216 S.
533. Zeeden E. W. Grundlagen und Wege der Konfessionsbildung im Zeitalter der Glaubenskämpfe // HZ. 1958. Bd. 185. S. 249–299.
534. Zeeden E. W. Das Zeitalter der Gegenreformation von 1555 bis 1648. München: Heyne, 1979. 320 S.
535. Zeeden E. W. Das Zeitalter der Glaubenskämpfe 1555–1648. Stuttgart: Union Verlag, 1970. 364 S.
536. Die Zeit der Konfessionen (1530–1620/1630) / H. Smolinsky [Hg.]. Freiburg: Herder, 1992. 1260 S.
537. Ziegler S. Briefe als Spiegel höfischer Netzwerke. Korrespondenzkultur unter Kurfürst August von Sachsen // Kurfürst August von Sachsen. Ein nachreformatorischen «Friedensfürst» zwischen Territorium und Reich. Dresden: Sandstein, 2017. S. 50–61.
538. Zimmermann H. K. Die Entwicklung der Kircheninspektionen // BSK. 1903. H. 16. S. 120–209.
539. Zinck P. Die Universität Leipzig in den kryptocalvinistischen Wirren zur Zeit des Kurfürsten August // BSK. 1903. H. 16. S. 71–119.
540. Zur Mühlen K.-H. Reformation und Gegenreformation. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1999. T. 2. 143 S.
541. Кариков С. А. Система образования Саксонии в эпоху конфессионализации и ее влияние на территории Центральной и Восточной Европы // Дриновский сборник. Харьков – София, 2018. Т. XI. С. 24–29.
542. Кариков С. А. Лютеранська конфесіоналізація і Георг Саксонський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 139 (12). С. 174–177.

543. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу // Роль науки, релігії і суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2009 р. Донецьк, 2009. С. 169–172.
544. Каріков С. А. Реформація у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві // Проблеми світового розвитку в історичному контексті: Матеріали Міжнародної наукової конференції викладачів, 27 листопада 2006 р. Луганськ, 2006. С. 29–30.
545. Боднарюк Б. М. Єретичні рухи та міжконфесійне протистояння на терені Західної Європи: від завершення альбігойських війн до повстання камізарів (1245–1715 рр.) // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки. 2017. Т. 27. С. 84–100.

ДОДАТКИ

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографія:

1. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація в Саксонії в 1525–1580 рр.: монографія. Х.: НУЦЗУ; ФОП Панов А.М., 2018. 256 с.

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

2. Каріков С. А. Реформація у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві // Історичні записки: Збірник наукових праць (Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля МОН України). Луганськ, 2006. Вип. 12. Ч. 2. С. 103–109.

3. Каріков С. А. Євангелічний рух і утвердження Реформації в Померанії // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2009. № 852. Серія: Історія. Вип. 41. С. 54–64.

4. Каріков С. А. Наглядові заходи в організації Євангелічної Церкви в німецьких землях у другій половині XVI ст. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Г. Шевченка. Чернігів, 2009. Вип. 73. Серія: історичні науки. № 6. С. 42–47.

5. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Німеччині XVI ст.: зміст та основні проблеми // Старожитності 2009: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2009. Вип. 8. С. 179–184.

6. Каріков С. А. Конфесійна боротьба в Німеччині у 1546–1555 рр.: політичний аспект // Старожитності 2010: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2010. Вип. 9. С. 85–93.

7. Каріков С. А. Динаміка поширення лютеранства в німецьких землях у XVI ст. як складова конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2010. Вип. 13. Ч. 1. С. 57–67.

8. Каріков С. А. Генеральні візитації в курфюршестві Саксонському у другій половині XVI ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2011. № 965. Серія: Історія. Вип. 43. С. 51–58.
9. Каріков С. А. Аугсбурзький релігійний мир як рубіжний пункт лютеранської конфесіоналізації в Німеччині // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 2011. Серія: Історія. Вип. 106. С. 25–27.
10. Каріков С. А. Відображення діяльності імператорської влади в німецькій політичній думці епохи конфесіоналізації (проект Лазаруса фон Швенді) // Український історичний збірник. Київ, 2011. Вип. 14. С. 34–40.
11. Каріков С. А. Курфюрст Август I Саксонський: головні напрями політики // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2012. № 1005. Серія: Історія. Вип. 45. С. 73–81.
12. Каріков С. А. Зміни в територіальній системі освіти курфюршества Саксонського за часів конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2012. Вип. 15. С. 6–17.
13. Каріков С. А. Конфесійно-політичний розвиток нижньосаксонських міст у 20–60-х рр. XVI ст. // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2013. № 1087. Серія: Історія. Вип. 47. С. 59–69.
14. Каріков С. А. Становлення конфесійно-політичних союзів німецьких правителів у 20–30-х рр. XVI ст. // Український історичний збірник. Київ, 2013. Вип. 16. С. 40–46.
15. Каріков С. А. Початок Реформації в герцогстві Саксонському // Старожитності 2013: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2013. Вип. 12. С. 104–110.
16. Каріков С. А. Створення віросповідних книг Євангелічно-Лютеранської Церкви у конфесійну добу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2014. № 1117. Серія: Історія. Вип. 48. С. 29–37.

17. Каріков С. А. Листування Йоганна Бугенхагена з євангелічними правителями як комплекс джерел з історії лютеранської конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2014. Вип. 17. С. 36–46.
18. Каріков С. А. Конфесійно-політичні перетворення в саксонських містах у 1521–1555 рр. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Тернопіль, 2015. Серія: Історія. № 2. Ч. 2. С. 3–6.
19. Каріков С. А. Путь искателя истины // Старожитності 2016: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2016. Вип. 14. С. 214–220.
20. Каріков С. А. Конфессиональные дискуссии среди саксонских теологов в 40–70-х гг. XVI века: истоки лютеранской ортодоксии // Старожитності 2017: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2017. Вип. 15. С. 44–52.
21. Каріков С. А. Вплив політики курфюрста Моріца Саксонського на події «Князівської війни» // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 137 (10). С. 95–98.
22. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація і Георг Саксонський // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2018. Вип. 139 (12). С. 174–177.

Наукові праці у зарубіжних наукових спеціалізованих виданнях і у виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз

23. Каріков С. А. Специфика конфессионализации в евангелических территориях Германии раннего Нового времени // Историк и его дело (Серия памяти профессора В. Е. Майера). Ижевск: ГОУ ВПО «Удмуртский государственный университет», 2010. Вип. 8. С. 86–94.
24. Каріков С. А. Политика лютеранской конфессионализации в Саксонии во второй половине XVI века // Вестник Томского государственного педагогического университета. Томск: Федеральное государственное бюджетное образовательное учреждение высшего профессионального образования «Томский государственный педагогический университет», 2013. Вип. 2 (130). С. 150–153.

25. Кариков С. А. Предпосылки и последствия Шмалькальденской войны в творчестве виттенбергских реформаторов // Вестник РГГУ. Москва: Издательский центр РГГУ, 2014. Серия: История. Филология. Культурология. Востоковедение. № 13 (135). С. 103–110.
26. Кариков С. А. Интеграционные процессы в немецких городах в эпоху Реформации и конфессионализации // Ученые записки Череповецкого государственного университета. Череповец: ФГБОУ ВПО «Череповецкий государственный университет», 2015. № 1. С. 58–61.
27. Каріков С. А. Аугсбурзький інтерим як поворотний пункт конфесійного розколу в Німеччині і його вплив на курфюршество Саксонське // *Virtus: Scientific Journal*. March # 12, 2017. P. 210–213. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**
28. Кариков С. А. Выступление немецких князей против политики Карла V в начале 1550-х гг. как составляющая лютеранской конфессионализации // *Virtus: Scientific Journal*. April # 13, 2017. P. 184–186. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**
29. Каріков С. А. Саксонський євангелічний статут 1580 р. як складник лютеранської конфесіоналізації // *Virtus: Scientific Journal*. September # 16, 2017. P. 160–163. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**
30. Каріков С. А. Основні напрями діяльності «другого покоління» лютеранських реформаторів // *Virtus: Scientific Journal*. October # 17, 2017. P. 211–214. **(видання включено до міжнародних наукометричних баз Scientific Indexing Services, Citefactor, International Innovative Journal Impact Factor)**
31. Кариков С. А. Саксонские евангелические уставы эпохи раннего Нового времени как инструмент лютеранской конфессионализации // *Studia*

Humanitatis. М.: Институт современных гуманитарных исследований, 2018. № 2 [Електронне видання]. URL: <http://st-hum.ru/content/karikov-sa-saksonskie-evangelicheskie-ustavy-epohi-rannego-novogo-vremeni-kak-instrument> *(видання включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, InfoBase Index, ERIH PLUS, РИНЦ)*

32. Кариков С. А. Образовательная политика саксонских правителей в эпоху лютеранской конфессионализации: создание и деятельность княжеских школ // Studia Humanitatis. М.: Институт современных гуманитарных исследований, 2018. № 3 [Електронне видання]. URL: http://st-hum.ru/sites/st-hum.ru/files/pdf/karikov_0.pdf *(видання включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, InfoBase Index, ERIH PLUS, РИНЦ)*

33. Кариков С. А. Система образования Саксонии в эпоху конфессионализации и ее влияние на территории Центральной и Восточной Европы // Дриновски сборник. София – Харков: Издательство на БАН «Проф. Марин Дринов», 2018. Т. XI. С. 24–29.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

34. Каріков С. А. Університети Німеччини в часи Реформації // Український історичний збірник. Київ, 2006. Вип. 9. С. 44–52.

35. Каріков С. А. Вюртемберзький шкільний статут 1559 року // Український історичний збірник. Вип. 10. Київ, 2007. С. 54–58.

36. Каріков С. А. Реформаторська діяльність Йоганна Бугенхагена (20–50-і рр. XVI ст.) // Український історичний збірник. Київ, 2008. Вип. 11. С. 32–39.

37. Каріков С. А. Образ Йоганна Бугенхагена в німецькій історіографії // Український історичний збірник. Київ, 2009. Вип. 12. С. 329–335.

38. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу // Наука. Релігія. Суспільство. 2009. № 3. С. 196–201.

39. Каріков С. А. Зовнішньополітичний аспект конфесіоналізації у Священній Римській імперії в німецькій політичній публіцистиці другої половини XVI ст.

- // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2010. Вип. 16. С. 285–289.
40. Каріков С. А. Рецензия на книгу: Ehrenpreis S., Lotz-Heumann U. Reformation und konfessionelles Zeitalter. – 2. Auflage. – Darmstadt: WBG, 2008. – VIII, 138 S. // Старожитності 2012: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2012. Вип. 11. С. 359–364.
41. Каріков С. А. Шляхами відкриттів, полями битв, залами переговорів // Науковий вісник Дипломатичної академії України. Київ, 2012. Вип. 19. С. 304–308.
42. Каріков С. А. До проблеми ідейного змісту саксонських церковних статутів раннього Нового часу // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Київ, 2014. Серія: Історичні науки. Вип. 1. С. 22–27 [Електронне видання]. URL: http://history.org.ua/JournALL/mgumstud/mgumstud_2014_1/3.pdf.
43. Каріков С. А. Політична діяльність курфюрста Моріца Саксонського в 1547–1553 рр. у контексті лютеранської конфесіоналізації // Український історичний збірник. Київ, 2015. Вип. 18. С. 52–61.
44. Каріков С. А. Євангелічна Церква в Саксонії та Нижній Саксонії в конфесійну епоху // Старожитності 2014–2015: Харківський історико-археологічний щорічник. Харків, 2015. Вип. 13. С. 85–91.
45. Каріков С. А. Лютеранська конфесіоналізація XVI ст. у Саксонії: основні тенденції сучасної історіографії // Міждисциплінарні гуманітарні студії. Київ, 2016. Серія: Історичні науки. Вип. 3. С. 100–110 [Електронне видання]. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21COLORTERMS=0&S21P03=IDP=&S21STR=mgumstud_2017_3_7
46. Каріков С. А. Віттенберзький університет за часів конфесіоналізації: головні напрями діяльності (на прикладі теологічного факультету) // Український історичний збірник. Київ, 2017. Вип. 19. С. 53–66.

*Наукові праці апробаційного характеру (тези доповідей
на наукових конференціях) за темою дисертації:*

47. Каріков С. А. Реформація у Брауншвейзько-Вольфенбюттельському герцогстві // Проблеми світового розвитку в історичному контексті: Матеріали Міжнародної наукової конференції викладачів, 27 листопада 2006 р. Луганськ, 2006. С. 29–30.
48. Каріков С. А. Мироззрение Иоганна Бугенхагена в ранний период деятельности (1485–1521 гг.) // Вторые исторические чтения Томского государственного педагогического университета: Материалы Международной научной конференции, 20–21 ноября 2007 г. Томск, 2008. Ч. 2. С. 76–83.
49. Каріков С. А. Участь Йоганна Бугенхагена в пізній Реформації // Шевченківська весна. Історія: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених, 20–21 березня 2008 р.. Київ, 2008. Вип. VI. Ч. 1. С. 157–159.
50. Каріков С. А. Вплив ідей Реформації на німецьке бюргерство // Людина, культура, техніка в новому тисячолітті: Матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції, 22–23 квітня 2008 р. Харків, 2008. С. 68–69.
51. Каріков С. А. Візитації в епоху Реформації в Німеччині // Суспільство і політичні інститути в умовах трансформації та реформ: Матеріали XXI політологічних читань, 18 грудня 2008 р. Харків, 2008. С. 97–99.
52. Каріков С. А. Особливості лютеранської конфесіоналізації в Німеччині раннього Нового часу // Роль науки, релігії і суспільства у формуванні моральної особистості: Матеріали XXV Міжнародної науково-практичної конференції, 22 травня 2009 р. Донецьк, 2009. С. 169–172.
53. Каріков С. А. Лазарус фон Швенді та його оцінка конфесійних відносин у Німеччині другої половини XVI ст. // II Волинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 90-річчю Житомирського державного університету імені Івана Франка: Матеріали конференції, 2–3 жовтня 2009 р. Житомир, 2009. С. 124–127.

54. Каріков С. А. Основні напрями політики курфюрста Августа Саксонського // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 7–8 квітня 2010 р. Луганськ, 2010. Ч. 1. С. 202–208.
55. Каріков С. А. Конфесійна політика курфюрста Августа I в альбертинській Саксонії // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин: статті та матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої пам'яті професора Г. Л. Бондаревського (1920–2003 рр.), 12–13 квітня 2011 р. Луганськ, 2011. С. 48–52.
56. Каріков С. А. Зрушення в системі освіти Німеччини в епоху конфесіоналізації // Психолого-педагогічні та політичні проблеми у трансформаційних процесах українського суспільства: Матеріали I Всеукраїнської науково-практичної конференції, 24–25 лютого 2012 р. Кременчук, 2012. С. 42–43.
57. Каріков С. А. Суспільно-політична боротьба в нижньосаксонських містах у конфесійну епоху // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 7–8 жовтня 2012 р. Дніпропетровськ, 2012. Ч. II. С. 105–107.
58. Каріков С. А. Ідейні витoki служби військового капеланства в Європі раннього Нового часу (на прикладі Німеччини) // Соціальні аспекти капеланства: світ і Україна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 15–16 травня 2013 р. Київ, 2013. С. 112–115.
59. Каріков С. А. Головні принципи саксонських церковних статутів раннього Нового часу // I Міждисциплінарні гуманітарні читання: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 3 жовтня 2013 р. Київ, 2013. С. 26–27.
60. Каріков С. А. Політика правителів нижнесаксонських територій в конфесіональну епоху // К 400-летию Дома Романовых. Монархии и династии в истории Европы и России: Сборник материалов международной

научной конференции, 5–6 декабря 2013 г. Санкт-Петербург, 2013. Ч. 2. С. 188–196.

61. Каріков С. А. Німецьке місто в епоху конфесіоналізації: головні напрями соціальних трансформацій // II Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 26 лютого 2014 р. Київ, 2014. С. 38–39.

62. Каріков С. А. Листи Йоганна Бугенхагена як джерело з історії лютеранської конфесіоналізації // III Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, 6–7 червня 2014 р., Переяслав-Хмельницький. Київ, 2014. С. 25–26.

63. Кариков С. А. Религиозно-политические проблемы конфессиональной эпохи в письмах Иоганна Бугенхагена // Религия и власть: Тезисы Международной научно-практической конференции, 16–17 июня 2014 года. Санкт-Петербург, 2014 [Електронне видання]. URL: http://www.gmir.ru/special/seminar/seminar_archive/26/1673.html.

64. Кариков С. А. Влияние внутренней и внешней политики курфюрста Морица на формирование территориальной государственности Саксонии // Античный мир и Средние века: Материалы Чтений памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, 26 июня 2015 г. Харьков, 2015. С. 122–125.

65. Каріков С. А. Візитації в Саксонії як засіб лютеранської конфесіоналізації // IV Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 28 жовтня 2015 р. Київ, 2015. С. 117–119 [Електронне видання]. URL: http://history.org.ua/LiberUA/IVMGUMChit_2015/IVMGUMChit_2015.pdf

66. Каріков С. А. Утворення Шмалькальденського союзу як вияв територіалізації в Німеччині раннього нового часу // V Міждисциплінарні гуманітарні читання: тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю, 19 жовтня 2016 р. Київ, 2016. С. 24–27 [Електронне видання]. URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&>

S21FMT=elib_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID
=&S21STR=0010862

67. Каріков С. А. Дослідження німецької Реформації в сучасній вітчизняній історіографії // Україна і світ: діалог мов та культур: Матеріали науково-практичної конференції, 29–31 березня 2017 р. Київ, 2017. С. 126–128.

68. Каріков С. А. Конфесіоналізація в Саксонії: вплив територіальної влади на здійснення реформаційних перетворень // Авраамічні релігії і Реформація: формування протестантського символу віри й ідеології нової суспільної реформації (європейський й український контекст ідентичності): матеріали науково-практичної конференції, 18–19 травня 2017 р. Галич, 2017. С. 169–174.

69. Кариков С. А. «Княжеская война» и Пассауский договор 1552 г.: от вооруженного противостояния к политическому компромиссу // Античный мир и Средние века: Материалы Чтений памяти профессора Владимира Ивановича Кадеева, к 90-летию со дня рождения, 23 июня 2017 г. Харьков, 2017. С. 126–129.

70. Кариков С. А. Конфессиональные преобразования в аспекте формирования земельной государственности Саксонии XVI в. // История античного мира и средневековья в университетах Украины. К 40-летию кафедры истории древнего мира и средних веков ХНУ имени В. Н. Каразина: Тезисы докладов Международной научной конференции, 25–26 октября 2018 г. Харьков, 2018. С. 94–97.